

ISSN 2227-6505 (Print)
ISSN 2524-2288 (Online)

Міністерство освіти і науки України

ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Серія «Історія України.
Українознавство: історичні та філософські науки»

Випуск 30

V. N. Karazin Kharkiv National University
Bulletin
Series 'History of Ukraine.
Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences'

Issue 30

Серія започаткована 1996 року

Харків 2020

Вісник включає статті, присвячені актуальним проблемам історії України XIX-XX ст., питанням історіографії та інтелектуальної історії. Головну увагу приділено повсякденним практикам життя населення, подіям та постатям, що визначали перебіг подій в загальноукраїнському та регіональному контекстах.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Вісник включений до Переліку наукових фахових видань (категорія Б). Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020. Видання є фаховим у галузі історичних наук.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №9 від 25 травня 2020 р.)

Редакційна колегія:

д. іст. н., проф. Грінченко Г. Г. (відп. ред.), Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

к. іст. н., доц. Потоцький В. П. (відп. секр.), Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

к.і.н., доцент Куліков В. О., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Чорний Д. М., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Танцюра В. І., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Калініченко В. В., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Наумов С. О., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Посохова Л. Ю., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

к. іст. н., проф. Семененко В. І., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

к. іст. н., доц. Домановський А. М., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Греченко В. А., Харківський національний університет внутрішніх справ

д. іст. н., проф. Верстюк В. Ф., Інститут історії України НАН України (Київ)

д. іст. н., проф. Турченко Ф. Г., Запорізький національний університет (Запоріжжя)

к. іст. н., Радченко Ю. Ю., Центр досліджень міжетнічних відносин Східної Європи (Харків)

д. іст.н., доц. Венгерська В. О., Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир)

доцент Ягер М., Університет Адама Міцкевіча, Інститут Європейської культури (Польща)

д. габілітований, проф. Скруква Г., Університет Адама Міцкевича (Польща)

д. філос., ад'юнкт-професор, Нарвселіус Е. (Narvselius Eleonora), Лундський університет (Швеція)

д. габілітований Петкевич К., Університет Адама Міцкевича (Польща)

д. іст. н., проф. Кравченко В. В., Канадський інститут українських студій (Канада)

Адреса редакційної колегії: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6,

ХНУ імені В. Н. Каразіна,

кафедра українознавства, кім. 485

Тел. (057) 707-51-92

Електронна адреса: ukrstudies@karazin.ua; <http://periodicals.karazin.ua/uahistory>

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ№21576-114760 від 18.08.2015

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Ганчев О.І.

Болгарська сім'я Південної Бессарабії першої половини XIX ст.: модель етнодемографічного розвитку.....6

Калініченко В.В.

Селянський двір і земельна громада в Українській СРР (1922–1930 рр.).....16

Греченко В. А.

Протидія злочинності в Українській РСР у другій половині 1930-х років.....33

Полякова Ю. Ю.

Розвіяні по чужині. Українська театральна еміграція крізь призму долі актора Федора Федоровича.....45

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯ

Наумов С. О.

Про «патріотизм» Івана Переверзева.....60

Савченко С. В.

Крах синодальної системи (кінець XIX – початок XX століття): концепції сучасної православної історіографії.....72

Казанков Р. Ю., Іванов С. Ю.

Чорноморський регіон у радянських шкільних підручниках з історії: особливості інтерпретації.....85

Удовенко Л. О.

Урбаноніми антропонімного походження на мапі сучасного Харкова.....94

Домановський А. М., Олешко Н. П.

Автомобільний громадський транспорт у Харкові на початку XX ст.: проекти та перші спроби реалізації (за матеріалами місцевої преси).....108

СОДЕРЖАНИЕ ИСТОРИЯ УКРАИНЫ

Ганчев А.И.

Болгарская семья Южной Бессарабии первой половины XIX ст.: модель этнодемографического развития.....6

Калиниченко В.В.

Крестьянский двор и земельное общество в Украинской ССР (1922–1930 гг.).....16

Греченко В. А.

Противодействие преступности в Украинской ССР во второй половине 1930-х годов.....33

Полякова Ю. Ю.

Рассеянные по чужбине. Украинская театральная эмиграция сквозь призму судьбы актера Федора Федоровича.....45

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ

Наумов С. А.

О «патриотизме» Ивана Переверзева.....60

Савченко С. В.

Крах синодальной системы (конец XIX – начало XX века): концепции современной православной историографии.....72

Казанков Р. Ю., Иванов С. Ю.

Черноморский регион в советских школьных учебниках по истории: особенности интерпретации.....85

Удовенко Л. О.

Урбанонимы антропонимного происхождения на карте современного Харькова.....94

Домановский А. Н., Олешко Н. П.

Автомобильный общественный транспорт в Харькове в начале XX в.: проекты и первые попытки реализации (по материалам местной прессы).....108

CONTENTS
HISTORY OF UKRAINE

Ganchev A. I.

The Bulgarian family in South Bessarabia during the first half of XIX century: a model of ethnodemographic development.....6

Kalinichenko V. V.

Peasant household and land community in Ukrainian SSR (1922–1930s).....16

Grechenko V. A.

Counteraction to Criminality In the Ukrainian SSR In the Second Half of 1930S.....33

Poliakova Yu. Yu.

Scattered Abroad: The Ukrainian Theatrical Emigration Seen through the Fate of the Actor Fedir Fedorovych.....45

HISTORIOGRAPHY AND INTELLECTUAL HISTORY

Naumov S. O.

About Ivan Pereverzev's «Patriotism».....60

Savchenko S. V.

The collapse of the synodal system (the end of the nineteenth – the beginning of the twentieth century): concepts of modern Orthodox historiography.....72

Kazankov R. Yu., Ivanov S. Yu.

The Black Sea region in the Soviet history textbooks: features of interpretation.....85

Udoenko L. O.

Urbanonyms of anthroponymic origin on the map of modern Kharkiv.....94

Domanovskyi A. M., Oleshko N. P.

Automobile public transport in Kharkiv at the beginning of the twentieth century: projects and first attempts at implementation (based on materials from the local press).....108

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 392.3:314.151(=163.2:477.74-89Бєс) "180/185" DOI: 10.26565/2227-6505-2020-30-01

**БОЛГАРСЬКА СІМ'Я ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.:
МОДЕЛЬ ЕТНОДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ**

О.І.Ганчев

Одеська національна академія зв'язку імені О.С. Попова

Alexander_Ganchev@yahoo.com; <https://orcid.org/0000-0002-0201-2270>

У дослідженні розглянуто проблеми та послідовні процеси адаптації болгарських сімей до нових умов Південної Бессарабії. У ході переселення болгарські мігранти принесли з собою до Бессарабії ті традиційні відносини, елементи соціальної організації та, зокрема, структуру сім'ї, що були притаманні тим районам Болгарії, звідки вийшли ці мігранти.

Метою дослідження є з'ясування основних напрямків розвитку форм, структури та елементів повсякденності болгарської сім'ї Південної Бессарабії в комплексі з відстеженням її видозмін, взаємодій між поколіннями та родових взаємин протягом першої половини ХІХ ст.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, системності та міждисциплінарності у поєднанні з історико-порівняльним, історико-типологічним та мікроісторичним методами.

Наукова новизна дослідження пов'язана з широкою реконструкцією кількісних та якісних характеристик болгарської сім'ї, а також виявленням особливостей історико-демографічних процесів її розвитку на основі аналізу масових історичних джерел від моменту переселення до середини ХІХ століття.

У процесі аналізу матеріалу вдалося встановити, що в розвитку болгарської сім'ї на теренах Південної Бессарабії в першій половині ХІХ ст. можна виокремити п'ятнадцятирічний період (1835–1850), упродовж якого розміри родини безперервно збільшувались. Це вплинуло на збільшення населення болгарських колоній на 72,1 %. Указано можливі форми сімейних відносин болгар; серед можливих найбільш оптимальною визначена складна нерозділена сім'я. Наведені статистичні дані кількості жіночого та чоловічого населення у відсотковому відношенні, зазначена вікова різниця між партнерами та вказано на низькі показники розлучення. Болгарська сім'я в умовах Південної Бессарабії виявилася надзвичайно стійкою соціальною мікроструктурою.

Висновки. Базуючись на значному обсязі демографічних показників, автор дійшов висновку, що болгари приносять з собою властиві інституту сім'ї традиції шлюбності, демографічну поведінку та механізми адаптації. Саме ці механізми під впливом законодавчо-адміністративних, соціально-економічних та природних чинників призводять до формування нової моделі демографічної поведінки.

Ключові слова: сім'я, адаптація, нуклеарна сім'я, домогосподарство, внутрішньосімейні стосунки, шлюб, стаття, статистичні дані.

В исследовании рассматриваются проблемы и последовательные процессы адаптации болгарских семей к новым условиям Южной Бессарабии. Во время переселения болгарские мигранты принесли с собой в Бессарабию традиционные отношения, элементы социальной организации и, в частности, структуру семьи, присущие зонам выхода в Болгарию.

Целью исследования является выяснение основных направлений эволюции форм, структуры и элементов повседневности болгарской семьи Южной Бессарабии в комплексе с

отслеживанием видоизменений присущего ей межпоколенного взаимодействия и родовых отношений в течение первой половины XIX в.

Методологическую основу исследования составляют принципы историзма, системности и междисциплинарности в сочетании с историко-сравнительным, историко-типологическим и микроисторическим методами.

Научная новизна исследования связана с широкой реконструкцией количественных и качественных характеристик болгарской семьи, а также выявлением особенностей историко-демографических процессов ее развития на основе анализа массовых исторических источников от момента переселения до середины XIX века.

Анализ статистических данных дал возможность установить, что в развитии болгарской семьи Южной Бессарабии в первой половине XIX в. можно выделить пятнадцатилетний период (1835-1850), в течение которого ее размер постоянно увеличивался. Это повлияло на увеличение населения болгарских колоний на 72,1%. В статье рассмотрены формы семейной организации болгар и в качестве наиболее оптимальной определена сложная неразделенная семья. Приведены данные числа женского и мужского населения в процентном соотношении, указана разница в возрасте между партнерами и низкие показатели разводов. Болгарская семья в условиях Южной Бессарабии оказалась чрезвычайно устойчивой социальной микроструктурой.

Выводы. Базируясь на значительном объеме демографических показателей, автор пришел к выводу, что болгары приносят с собой присущие институту семьи традиции брачности, демографическое поведение и механизмы адаптации. Именно эти механизмы под воздействием законодательно-административных, социально-экономических и природных факторов приводят к формированию новой модели демографического поведения.

Ключевые слова: семья, адаптация, нуклеарная семья, домохозяйство, внутрисемейные отношения, брак, пол, статистические данные.

Problems and sequential process of Bulgarian families' adaptation to new conditions in South Bessarabia are considered in the research. During the resettlement, Bulgarian migrants brought their traditional relationship, elements of social organization and family's structure to Bessarabia which were distinctive to the migrants' original areas.

The aim of the research is the ascertainment of main trends in evolution of Bulgarian families' forms, structure and elements in daily life in South Bessarabia together with monitoring modifications which were inherent its intergenerational interaction and ancestral relations during the first half of XIX century.

Methodological basis for the research is principles of historicism, systems and interdisciplinarity coupled with historically comparative and micro-historical methods.

Scientific novelty of the research related to broad reconstruction of Bulgarian families' qualitative and quantitative characteristics, and also to identification of specific historically-demographic and developing processes based on analysis of the massive historical sources from the moment the resettlement commenced till the middle of XIX century.

While analyzing the data a 15-year period (1835–1850) in the first half of XIX century was established for family's development and its rising size in South Bessarabia. This fact influenced on population growth in Bulgarian colonies up to 72,1 %. Possible forms of family relations are given together with possibly the most optimal complicated undivided family. Statistic data on quantity of men and women is also given in percentage terms, together with age difference between partners and low divorce rates. Bulgarian family appeared rather resistant social micro-structure under the circumstances of South Bessarabia.

Conclusions: based on definite number of indicators, the author concluded that the Bulgarians brought inherent marriage traditions, demographic behavior and adaptive mechanisms to their family institution. Those exact mechanisms under the influence of legislative, administrative, socio-economic and natural factors led to the formation of a new model of demographic behavior.

Key words: *a family, adaptation, a nuclear family, a household, intra - family relations, marriage, sex, statistical data.*

Переселення болгар на територію сучасної України почалося в другій половині XVIII століття, посилювалося на зламі століть і отримало особливу інтенсивність у перші три десятиліття XIX століття. Болгари принесли з собою трансформовану процесом міграції модель балканської сім'ї, з характерними для неї статево-віковою структурою, структурою сім'ї та механізмами відтворення населення. Початковий період адаптації до нових умов життя в Південній Бессарабії призвів до цілого ряду змін та сформував модель етнодемографічного розвитку.

Метою цього дослідження є з'ясування основних напрямів еволюції форм, структури й елементів повсякдення болгарської сім'ї Південної Бессарабії в комплексі з відстеженням видозмін притаманної їй міжпоколінної взаємодії і родових відносин упродовж першої половини XIX ст.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, системності та міждисциплінарності в поєднанні з історико-порівняльним, історико-типологічним та мікроісторичним методами.

Новизна дослідження пов'язана з широкою реконструкцією кількісних та якісних характеристик болгарської сім'ї, а також виявленням особливостей історико-демографічних процесів її розвитку на основі аналізу масових історичних джерел від моменту переселення до середини XIX століття.

Процес адаптації сім'ї як соціальної групи відбувається в три етапи. Перший етап – так званий «адаптаційний шок» – характеризується зіткненням суб'єкта чи групи з новими елементами та явищами середовища, під час якого формується його оціночне знання. На наступній стадії – «мобілізації адаптаційних ресурсів» – група, спираючись на вже наявний адаптивний досвід, конструює нову модель життєдіяльності, найбільш прийнятну для обраного соціокультурного середовища. На цьому етапі активізується адаптаційний потенціал групи, під яким розуміють її кваліфікаційні навички, демографічний та соціальний статус, соціально-психологічні риси та ін. Його наявність визначає рівень здатності групи до пристосування в нових умовах. На третій стадії адаптації відбувається реалізація сконструйованої моделі життєдіяльності. Залежно від того, наскільки був високим адаптаційний потенціал групи, настільки вдалим буде входження останньої у вже наявну соціокультурну систему [14].

Після масового переселення болгар до Південної Бессарабії на початку XIX ст. [27, с.83] основу болгарських родин складали нуклеарні сім'ї, тобто такі, що склалися зі шлюбної пари з дітьми або без них [1, с.229; 5, с.183-184; 21, с.97; 3, с.361]. Утім, говорячи про нуклеарну сім'ю, слід мати на увазі те, що вона, як найстійкіша та найтриваліша з малих груп¹, може входити до складу великих сімейно-родових утворень, а тому її слід відрізнити від малих сімей, що є самодостатніми і не пов'язані сталим зв'язком з великими родовими групами. Під дією процесів модернізації великі системи спорідненості нівелюються, а нуклеарна сім'я відокремлюється від великих родинних груп, які через те й розпадаються [4, с.163, 169-170], і набуває рис малої сім'ї. До речі, у середині XIX ст. в Україні нуклеарна сім'я вже була найбільш поширеною формою сім'ї [19, с. 64].

У бессарабських болгар співіснування нуклеарної сім'ї з більшими сімейно-родовими групами не було винятком, тобто існували нерозділені (складні) сім'ї з притаманними їм внутрішньосімейними відносинами. Проте така форма сімейної общини як задруга, що на той час ще була поширеною в окремих районах Болгарії, у болгарських колоніях не

¹ Як зауважив Дж. П. Мердок, нуклеарна сім'я є «першою і найфундаментальнішою формою»; вона становить «універсальний вид людських груп» [12, с. 19–20].

зафіксована². На переважання нуклеарних (простих) сімей, які ще не встигли об'єднатися в складні родинні форми, вказують посімейні списки мешканців болгарських колоній. Наприклад, в с. Імпущита³ у 1818 р. нерозділені сім'ї складали 24 % [26, ф. 5, оп. 2, спр. 442, ч. 3, арк. 44]. До того ж, абсолютну більшість становили братські багатолінійні сім'ї з прямою й побічною спорідненістю шлюбних пар. Ця обставина вказує на першопочаткове спільне проживання братів, котрі переїхали до Бессарабії, так само як і їхній специфічний соціально-економічний стан, який не сприяв проживанню окремими сім'ями. Примітним є те, що в більш ранній період, як засвідчено документами початку ХІХ ст., болгар, котрі мешкали в найбільших турецьких містах Буджаку, мали переважно складні нерозділені сім'ї. Наприклад, у фортеці Акерман у 1808 р. налічувалось 20 болгарських сімей, з них 15 були складними; в одному родинному колективі проживали сім'ї батька та сина, або тестя і зятя [2, с.480].

У процесі переселення болгарські мігранти принесли з собою до Бессарабії традиційні відносини, елементи соціальної організації та, зокрема, структуру сім'ї, що були притаманні тим районам Болгарії, звідки вийшли мігранти. Подальша видозміна болгарської сім'ї, звісно, була обумовлена впливом нових демографічних, соціально-економічних, державно-адміністративних та інших чинників [6, с.42-47].

Правову основу для поселення болгар у Бессарабії та їхнього подальшого життя надав «Статут про колонії іноземців в імперії». Цей нормативний акт передбачав регуляцію внутрішньосімейних стосунків. Так, ст. 391 зобов'язала сільських шульців (старост села) «в мирском собрании должно толковать, вразумлять и научать, что до добронравия и пользы в общежитии поселян относится; чтоб молодые к родителям и старикам были почтительны и послушны, а сии примером своим учили бы их трудолюбию, честности, воздержанию и мирскому в селениях и семействах сожитию» [17, с.65-66]. Регулювалися й відносини, пов'язані з розлученням, повторним шлюбом і опікунством (ст. 142–154) [17, с.25-26]. У цілому ж, цей акт підкреслював традиційні взаємини, що побутували в болгарській сім'ї, та певною мірою сприяв її архаїзації.

У контексті розгляду процесу зміцнення великих нерозділених сімей найбільшу увагу привертає розділ «Статуту» «Про успадкування та поділ майна» і, особливо, ст. 173, у якому йде мова про таке: «Буде колонисты пожелають разделиться, то сие не иначе может быть допускаемо, как с дозволения начальства...» [17, с.30]. Посилаючись на цю статтю, місцева адміністрація відмовлялася наділяти молоді сім'ї землею і таким чином уникала перегляду наявної системи землекористування. Така практика призвела до того, що на середину ХІХ ст. сім'ї, позбавлені можливості поділу нерухомого майна, дуже розрослися; нові окремі сім'ї майже не створювалися. На користь цього твердження свідчать дані ревізських казок за 1850 р., які вказують на майже повну відсутність малих сімей в колоніях бессарабських болгар [26, ф. 134, оп. 2, спр. 243, 245, 250].

Шлюб у бессарабських болгар традиційно залишався віролокальним, тобто подружжя селилося в сім'ї чоловіка – у батьківському будинку. Питання спадщини звичаєве право болгар визначало принципом мінорату, який передбачав передачу всіх майнових прав від батька до молодшого сина [23, с.173]. В умовах анклавного проживання й обмеженого земельного фонду відділення молодих сімей траплялося зрідка: вони включалися до складу батьківської сім'ї, яка, тим самим, набувала складних форм. За цих умов позитивна демографічна динаміка з часом призводила до збільшення кількості нерозділених складних сімей.

Вікові показники за 1818 р. в колонії Імпущита засвідчили майже повне переважання молоді та дітей. Колоністи віком за 49 років складали лише 10,2 % від загальної кількості населення, з них віком за 60 років – всього 1,9 %. Вікова категорія від 14 до 44 років

² Висновку про відсутність задруги дійшов М. С. Державін на основі аналізу реєстрів (“ревизские сказки”) колонії Чешма-Варуїта за 1835 р. [8, с.6].

³ Імпущита – сучасне село Владичень Болградського району Одеської області.

налічувала 47 %, а діти до 14 років – 42, 8 %⁴. Таким чином, співвідношення 42,8 : 47 : 10,2 чітко окреслює значну перевагу молодих сімей. Враховуючи ці показники і ґрунтуючись на застосовуваному в демографії поділу вікової структури на прогресивну, стаціонарну й регресивну⁵, можна дійти висновку про те, що мешканці села являли собою населення явно прогресуюче. Те саме простежується і в інших болгарських колоніях, за даними 1818 р. [26, ф. 5, оп. 2, спр. 442, 439; ф. 134, оп. 2, спр. 23, 24] і за ревізькими казками 1835 р. [24, с.220, 222]. Такий демографічний стан став важливою основою для подальшої репродуктивної поведінки болгарської сім'ї в умовах Південної Бессарабії.

У розвитку болгарської сім'ї в Південній Бессарабії в першій половині XIX ст. можна виокремити п'ятнадцятирічний період (1835–1850), упродовж якого її розмір безперервно збільшувався. Це призвело до появи нових великих нерозділених сімей. На середину століття їхня чисельність досягає максимуму. Що ж стосується середнього показника кількості членів домогосподарств, то він сягав, наприклад, у колонії Чешма-Варуїта⁶ 9,32, а в колонії Імпуцита – 9,73 (табл. 1, 2). А. Скальковський зауважив, що в с. Катаржино, що поблизу Одеси, у 1846 р. середні показники сягали 11,5 осіб на сім'ю [18, с.97].

Статистичні дані щодо Південної Бессарабії за період з 1837 по 1856 рр. засвідчують збільшення населення болгарських колоній на 72,1 %. При цьому, середня чисельність членів кожної сім'ї зростає з 5,8 у 1837 р. до 9,5 у 1856 р. [13, с.27].

У селі Імпуцита до середини XIX ст. зменшилася кількість домогосподарств від 114 у 1835 р. до 101 у 1850 р. (табл. 2), що вказує на той факт, що сім'ї болгар не мали можливості для дроблення.

Рік	двір/сім'я	Мешканці			середнє осіб на сім'ю
		чол.	жін.	Всього	
1819	106 сім.	260	233	493	4,65
1822	104 сім.	–	–	–	–
1825	90 дв.	281	265	546	6,06
1827	102 сім.	284	262	546	5,35
1830	104 дв.	340	325	665	6,39
1832	136 + 8 нов.	–	–	–	–
1835	114 дв.	394	436	830	7,28
1836	127 сім.	375	418	793	6,25
1837	99 дв.	398	421	819	8,27
1846	147 дв.	600	572	1172	7,97
1848	134 дв./ 153 сім.	-	-	1119	8,35
1850	127 дв.	607	577	1184	9,32

⁴ До аналогічних висновків, загалом, дійшла і М. Філіпова: «Чисельність дитячої групи в окремих колоніях варіювала від 37,7 % до 53,2 %. В цілому, відбувається поступове збільшення чисельності дитячої групи з 40,6 % в 1818 р. до 48,6 % в 1850 р., що підтверджує характерну для переселенських спільнот високу народжуваність» [23, с. 69].

⁵ Згідно з цією класифікацією, три вікові групи 0-14, 15-49, 50 і старші мають розподілятися як 40 : 50 : 10 для показника прогресуючого населення, при 25 : 50 : 25 для стаціонарного і 20 : 50 : 30 для регресуючого. Додатково див. [20, с.90; 21].

⁶ Чешма-Варуїта – сучасне село Криничне Болградського району Одеської області.

Табл. 1. *Кількість дворів, сімей та мешканців у колонії Чешма-Варуїта за роками.* [1819 [13, с.11]; 1822 [11, с.27]; 1825 [21, ф. 627, оп. 1, спр. 9]; 1827 [9, с.419]; 1830 [21, ф. 631, оп. 1, спр. 62, арк. 14 зв.]; 1832 [11, с.27]; 1835 [22, ф. 134, оп. 2, спр. 52, арк. 362]; 1836 [22, ф. 134, оп. 2, спр. 834, арк. 133]; 1837 [21, ф. 631, оп. 1, спр. 10, арк. 109]; 1846 [21, ф. 631, оп. 1, спр. 20, арк. 131]; 1848 [15, с.65]; 1850 [22, ф. 134, оп. 2, спр. 245, арк. 159]]

Рік	двір/сім'я	Мешканців			середнє осіб на сім'ю
		чол.	жін.	Всього	
1815	46 дв.	127	110	237	5,15
1816	40 дв. / 52сім.	160	-	-	-
1818	49 дв./ 58 сім.	156	137	293	5,97
1819	71 сім.	200	163	363	5,11
1822	68 сім.	-	-	-	-
1827	70 сім.	202	191	393	5,61
1830	53 дв.	191	156	247	4,6
1832	74+40 нов.	123 н.	103 н.	226 н.	5,65*
1835	114 дв.	315	293	608	5,33
1836	117 сім.	321	302	623	5,32
1837	80 дв./113 сім.	356	321	677	8,46
1846	124 дв.	502	459	961	7,75
1848	134 сім.	-	-	815	6,08
1850	101 дв.	508	475	983	9,73

* Середня кількість врахувана лише щодо сімей, які прибули у 1830 р.

Табл. 12. *Кількість дворів, сімей та мешканців у колонії Імпущита за роками.* [1815 [25, ф. 4, оп. 1, спр. 444, ч. 1, арк. 98]; 1816 [25, ф. 4, оп. 1, спр. 444, ч. 2, арк. 308]; 1818 [25, ф. 5, оп. 2, спр. 442, ч. 3, арк. 416]; 1819 [15, с.11]; 1822 [13, с.27]; 1827 [11, с.477]; 1830 [24, ф. 631, оп. 1, спр. 62, арк. 46 зв.]; 1832 [13, с.27]; 1835 [25, ф. 134, оп. 2, спр. 54.]; 1836 [25, ф. 134, оп. 2, спр. 834, арк. 133 зв.]; 1837 [24, ф. 631, оп. 1, спр. 10, арк. 172]; 1846 [24, ф. 631, оп. 1, спр. 20, арк. 139]; 1848 [17, с.68]; 1850 [25, ф. 134, оп. 2, спр. 250, арк. 280]]

Показовий приклад великої складної сім'ї демонструє родина Діордія Стоянова Балжиларського, колоніста с. Імпущита, яка налічувала 45 осіб [26, ф. 134, оп. 2, спр. 250]:

Діордій Стоянов Балжиларський та його дружина Міта Іванова

1-й син Іван і його дружина Марія Димитрієва:

їхні сини: Василій, Микола, Григорій з дружиною Пелагією;

їхні доньки: Стояна, Міланья, Василіса, Парасковія, Тодора.

2-й син Стою і його дружина Олена Ніколаєва:

їхні сини: Григорій, Василій, Микола;

їхні доньки: Марія, Міланья, Катерина.

3-й син Микола і його дружина Пелагія Матєва:

їхні сини: Григорій, Матвій;

їхні доньки: Тодора, Марія, Марія.

4-й син Василій і його дружина Софія Кальчева:

їхні сини: Григорій і Костянтин;

їхні доньки: Анна и Міланья.

5-й син Ігнат і його дружина Стана Ніколаєва:
 їхні сини: Танас, Микола та Іван;
 їхня донька Міланья.
 6-й син Димитрій і його дружина Марія Волкова:
 їхній син Костянтин;
 їхні доньки: Міланья та Олена.

А. О. Скальковський щодо середини XIX ст. зазначив типову для болгарських колоній нерозділеність сімей: «Болгары страстно любят семейное единство, так что нередко три и даже четыре поколения живут вместе, под одним кровом и руководством старика – главы своего рода»; «[их] внутренний быт, быт семейный, чисто патриархальный, представляет зрелище истинно отрадное» [18, с.93, 139]. Подібні описи болгарської сім'ї того часу зустрічаються досить часто. Зокрема й А. Клаус наголошував: «семейные разделы не в обычае и болгары их недолюбливают» [10, с.321]. Тож, подаючи ці свідчення сучасників, можна з певними застереженнями солідаризуватися з висновком Л. А. Демиденко про те, що домінантою формою сім'ї у бессарабських болгар була «велика патріархальна сім'я» [7, с.9]. Такою вона стала вже в Південній Бессарабії як результат архаїзації традиційних форм сім'ї, уже відомих раніше болгарській культурі. За такими властивостями, як «патріархальність», складна будова, статеві-вікова сегрегація, значний кількісний склад, бессарабську болгарську сім'ю не без підстав визначають як «своєрідний релікт аграрного балканського суспільства» [23, с.155-156]. Його консервації в цьому регіоні сприяла законодавча діяльність держави, котра визначила для болгарських колоністів анклавний тип розселення, і визначення общини як адміністративного інституту й інструменту перерозподілу обмеженого земельного фонду. Втім, ця «патріархальність», звісно, не була тотожною первісним формам суспільної організації, а стала відображенням соціальної адаптації діаспорної групи до державно-адміністративних умов.

Для розуміння причин, з яких складна нерозділена сім'я лишалася найбільш оптимальною формою, слід зважити на статеву структуру населення болгарських колоній. Диспропорція статей виявилася ще на початковому етапі переселення болгар до цього регіону. Наприклад, у м. Аккерман у 1808 р. у 20-ти болгарських родинах налічувалось 95 чоловіків та 79 жінок; у цілому ж, частка чоловіків серед болгарського населення міст Буджаку на той час складала 62 %, з них хлопчиків у віці 10–20 років – 15 %, чоловіків 21–40 років – 40 %, дівчат 10–20 років – 28 %, жінок 21–40 років – 35 % [2, с.481]. Відтак у репродуктивній віковій групі чоловіки помітно переважали над жінками. М. П. Філіпова простежила щодо першої половини XIX ст. кількісну перевагу чоловіків стосовно жінок у співвідношенні 119,4 та 83,7 (Імпущита), 111,4 : 89,7 (Чешма-Варуїта), 111,1 : 90 (Чийшія). Крім того, дослідниця зазначила, що таке співвідношення характерне для Болгарії XIX ст. і, в цілому, для Балкан. Для порівняння, греків у тому ж Аккермані у 1817 році було 248 чоловіків і 206 жінок [9, с.86]. Цей стан пояснюється високою смертністю жінок, демографічним режимом високої фертильності і, як результат, переважанням у молодих вікових групах чоловіків (саме в тих групах, де у жінок немає біологічної переваги), а також умовами міграції, до яких чоловіки були краще прилаштовані [23, с.72]. Примітним також є те, що сім'ї деяких переселенців до буджацьких міст лишалися на попередньому місці проживання – «за Дунаєм» [2, с.481].

Тобто на стан статевої структури бессарабських болгар впливали чинники, характерні для більшості сільського населення того часу, яке ще не мало земської медицини та інших соціальних гарантій, які почали формуватися лише в середині XIX ст. Однак до них додавалася й специфіка, пов'язана з міграцією. Втім, з часом, завдяки нормалізації побуту і високій народжуваності, статевий баланс спричинив тенденцію до вирівнювання. Хоча кількісне переважання чоловіків зберігалось (на 105 народжених хлопчиків доводилося 100 дівчаток) і, певною мірою, врівноважувалося високою смертністю серед чоловіків [23, 113-115].

Шлюбні відносини у болгар традиційно залишалися соціально-регламентованими, визначалися церковним каноном і звичаєвим правом. Укладення шлюбу між родичами до 7 коліна не допускалося. Однак в умовах дотримання суворої територіальної ендогамії в

болгарських колоніях, що звужувала «шлюбний ринок», це могло б призвести до негативних наслідків і тому обмеження стосувалися третього, максимум четвертого коліна [23, 113-115].

Як показують відомості першої половини XIX ст. про с. Криничне (Чешма-Варуйта), чоловік зазвичай був старший за свою дружину, у середньому на 4 (дані 1818 р.) і на 3 роки (дані 1835 і 1850 рр.). Шлюби з віковою різницею 10–14 років не були рідкісними, їхня частка становила 10% і 5%. Така диспропорція пояснюється кількісним переважанням чоловіків на шлюбному ринку, стереотипним переконанням, що перед одруженням чоловік має досягнути певного мінімуму в статках, замкнутістю середовища болгар-колоністів (територіальна ендогамія), а відтак – вузькістю шлюбного ринку. Усе це спонукало чоловіків шукати наречених серед молодших вікових груп. Середній шлюбний вік у 1818 р. становив для чоловіків 30,9, для жінок – 27,0; у 1835 р. для чоловіків – 26,1, для жінок – 23,5; у 1850 р. – 25,9 і 23,0 відповідно. За тими ж даними, простежується, що частка колоністів, що уклали шлюб, спершу збільшувалася відповідно до зростання віку, а згодом зменшувалася за рахунок зростання частки вдів. І разом з тим основна частина населення лише раз на все життя укладала шлюб, а повторні шлюби були поширені менше [15, с.36-37]. Розлучення мали винятковий характер і відбувалися з чітко регламентованих церквою і звичаєм причин. Тож болгарська сім'я в умовах Південної Бессарабії виявилася надзвичайно стійкою соціальною мікроструктурою.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що болгарська родина в процесі переселення на територію Південної Бессарабії зазнала структурних змін, пов'язаних з поділом сімей. Водночас болгари приносять з собою властиві інституту сім'ї традиції шлюбності, демографічну поведінку та механізми адаптації. Саме ці механізми під впливом законодавчо-адміністративних, соціально-економічних і природних чинників призводять до формування нової моделі етнотемографічного розвитку.

Література

1. Ангелов Д. История на Средновековната Българска държава и право. София, 1992. 303 с.
2. Бачинська О. А. Процес формування болгарських громад в містах Буджака на межі XVIII–XIX ст. *Человек в истории и культуре: Мемориальный сборник материалов и исследований в память лауреата Государственной премии Украины академика РАЕН, профессора Владимира Никифоровича Станко* / отв. ред. А. А. Пригарин. Одесса, 2012. Вып. 2. С. 479–488.
3. Бобчев С. С. История на старобългарското право / под ред. П. Петров. София, 1998. 412 с.
4. Воугел Эзра. Ф. Семья и родство. *Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы* / ред. Г. В. Осипов. М., 1972. С. 163-174.
5. Гандев Хр. Българската народност през XV век. Демографско и етнографско изследване. София, 1972. 398 с.
6. Ганчев О. І. Болгарські переселенці першої половини XIX ст.: оптимізації життєдіяльності до нових умов Південної Бессарабії *Zaporizhzhia Historical Review*. 2019. Vol. 1(53). С. 41-48. DOI: <https://doi.org/10.26661/zhv-2019-1-53-05>
7. Демиденко Л. А. Культура и быт болгарского населения в УССР. К., 1970. 140 с.
8. Державин Н. С. К вопросу о семейной «задруге» у болгар. *Живая старина*. СПб., 1910. Кн. 76. Вып. 4. С. 313–318.
9. Дроздов В. Греки в етносоціалній структурі населення міст південної Бессарабії в першій половині XIX ст. (за матеріалами переписів населення). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія «Історичні науки»*. 2019. Вип. 40. С.84-92. DOI [https://doi.org/10.31909/26168774.2019-\(40\)-23](https://doi.org/10.31909/26168774.2019-(40)-23)
10. Клаус А. Наши колонии: опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. СПб., 1869. Вып. 1. XII, 456, 102 с.
11. Корнилович С. Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой, или Буджака, с приложением генерального плана его края, составленное при гражданской съемке Бессарабии, производившей по высочайшему повелению размежевание земель оной на участки с 1822 по 1828-й год. Аккерман, 1899. 523 с.

12. Мердок Дж. П. Социальная структура / пер. с англ. А. В. Коротаева. М., 2003. 806 с.
13. Мещеряк И. И. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в Южной Бессарабии. (1808-1856 гг.) / АН МССР. Ин-т истории. Кишинев, 1970. 341 с.
14. Основные технологии социальной работы/под. ред. Л.П. Кузнецова – М., 2002. 92с. [Электронный ресурс. Режим доступа <http://yourlib.net/content/category/1/5/14/>]
15. Очерки истории и этнография села Кринички в Бессарабии: материалы и исследования по этнографии Бессарабских болгар / колл. авт.: А. В. Шабашов и др.; отв. ред. В. Н. Станко. Одесса, 1998. 287 с.
16. Попруженко М. Г. Из материалов по истории славянских колоний в России. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса, 1910. Т. 28. С. 1-34 .
17. Свод законов Российской империи. СПб., 1857. Т. 12. Ч. 2. 591 с.
18. Скальковский А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: статистический очерк. Одесса: В Тип. Т. Неймана и К°, 1848. 156 с.
19. Слюсар Л. І. Еволюція шлюбу в Україні: XVII – початок XX сторіччя. *Демографічні проблеми та тенденції*. 2011. №2 (16) С.62-72. DOI <https://doi.org/10.15407/dse2011.02.062>
20. Тодорова М. Балканското семейство. Историческа демография на българското общество през османския период. София, 2002. 230 с.
21. Тодорова М. Структура на населението, брачност, семейство и домакинство на Балканите. *Исторически преглед*. София, 1983. Кн. 4. С. 85-99.
22. Тотев А. Демографско-исторически очерк на България. *Годишник на Софийски университет. Юридически факултет*. София, 1974. Т. 65. С. 167-171.
23. Філіпова М. П. Болгарське населення Південної Бессарабії у першій половині XIX ст.: історико-демографічний аспект. Дис. к. і. н. Одеса, 2012. 173с.
24. Челак Е. И. Ревизские сказки колонии Твардица как историко-демографический источник. *История и культура болгар и гагаузов Молдовы и Украины*. Кишинев, 1999. С. 215-229.
25. Державний архів Одеської області (ДАОО) в м. Ізмаїл.
26. Национальный архив Республики Молдова (НАРМ).
27. Natlas J. Bułgarskie diaspory w południowo-wschodniej Europie (Besarabia, Nadazowie, Krym) – uwagi wstępne. *Slavica lodziensia*. 2018. № 2. С.81–89 DOI: <https://doi.org/10.18778/2544-1795.02.07>

References

1. Angelov D. Istorija na Srednovekovnata B'lgarska d'rzhava i pravo [History of the Medieval Bulgarian State and Law] (in Bulgarian). Sofiya, 1992. 303 s.
2. Bachins'ka O. A. Proces formuvannya bolgars'kih gromad v mistah Budzhaka na mezhi XVIII–XIX st. [The process of formation of Bulgarian communities in the cities of Budzhak at the turn of the 18th-19th centuries] (in Ukrainian). *Chelovek v istorii i kul'ture: Memorial'nyj sbornik materialov i issledovanij v pamjat' laureata Gosudarstvennoj premii Ukrainy akademika RAEN, professora Vladimira Nikiforovicha Stanko* / отв. ред. А. А. Prigarin. Odessa, 2012. Vyp. 2. S. 479–488.
3. Bobchev S. S. Istorija na starob'lgarskoto pravo [History of Old Bulgarian Law] (in Bulgarian) / pod red. P. Petrov. Sofiya, 1998. 412 s.
4. Vougel Ezra. F. Sem'ya i rodstvo [Family and kinship] (in Russian). *Amerikanskaya sociologiya. Perspektivy. Problemy. Metody* / red. G. V. Osipov. M., 1972. S. 163-174.
5. Gandev Hr. B'lgarskata narodnost prez XV vek. Demografsko i etnografsko izsledvane [Bulgarian nationality in the 15th century] (in Bulgarian). Sofiya, 1972. 398 s.
6. Ganchev O. I. Bolharski pereselentsi pershoi polovyny XIX st.: optymizatsii zhyttiediiialnosti do novykh umovakh Pivdennoi Bessarabii [Bulgarian settlers of the first half of the XIX century: optimization of life to the new conditions of Southern Bessarabia] (in Ukrainian). *Zaporizhzhia Historical Review*. 2019. Vol. 1(53). S. 41-48. DOI: <https://doi.org/10.26661/zhv-2019-1-53-05>
7. Demidenko L. A. Kul'tura i byt bolgarskogo naselenija v USSR [Culture and life of the Bulgarian population in the Ukrainian SSR] (in Russian). K., 1970. 140 с.

8. Derzhavin N. S. K voprosu o semejnoi «zadruga» u bolgar [On the question of a family "Zadruga" of the Bulgarians] (in Russian). *Zhivaja starina*. SPb., 1910. Kn. 76. Vyp. 4. S. 313–318.
9. Drozdov V. Hreky v etnosotsialnii strukturi naseleunia mist pivdennoi Bessarabii v pershii polovyni KhIKh st. (za materialamy perepysiv naseleunia) [Greeks in the ethnosocial structure of the population of the cities of southern Bessarabia in the first half of the nineteenth century] (in Ukrainian). *Naukovyi visnyk Izmail'skoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu. Serii «Istorychni nauky»*. 2019. Vyp. 40. С.84-92. DOI [https://doi.org/10.31909/26168774.2019-\(40\)-23](https://doi.org/10.31909/26168774.2019-(40)-23)
10. Klaus A. Nashi kolonii: opyty i materialy po istorii i statistike inostrannoï kolonizatsii v Rossii [Our colonies: experiments and materials on the history and statistics of foreign colonization in Russia] (in Russian). SPb., 1869. Vyp. 1. XII, 456, 102 s.
11. Kornilovich S. Statisticheskoe opisanie Bessarabii sobstvenno tak nazyvaemoj, ili Budzhaka, s prilozheniem general'nogo plana ego kraja, sostavlennoe pri grazhdanskoj s'emke Bessarabii, proizvodivszej po vysochajshemu poveleniyu razmezhevanie zemel' onoj na uchastki s 1822 po 1828-j god [Statistical description of Bessarabia or Budzhak, with the application of a general plan of its territory, compiled during a civil survey of Bessarabia, which, at the highest command, demarcated land into plots from 1822 to 1828] (in Russian). Akkerman, 1899. 523 s.
12. Merdok Dzh. P. Social'naja struktura [Social Structure] (in Russian) / per. s angl. A. V. Korotaeva. M., 2003. 806 s.
13. Meshherjuk I. I. Social'no-jekonomicheskoe razvitie bolgarskih i gagauzskih sel v Juzhnoj Bessarabii (1808-1856 gg.) [Socio-economic development of the Bulgarian and Gagauz villages in southern Bessarabia (1808-1856)] (in Russian) / AN MSSR. In-t istorii. Kishinev, 1970. 341 s.
14. Osnovnye tehnologii social'noj raboty/pod. red. L.P. Kuznecova (in Russian) M., 2002. 92s. [Elektronnyj resurs. Rezhim dostupa <http://yourlib.net/content/category/1/5/14/>]
15. Ocherki istorii i jetnografija sela Krinichki v Bessarabii: materialy i issledovanija po jetnografii Bessarabskih bolgar [Essays on the history and ethnography of the village of Krinichki in Bessarabia: materials and studies on the ethnography of the Bessarabian Bulgarians] (in Russian) / koll. avt.: A. V. Shabashov i dr.; otv. red. V. N. Stanko. Odessa, 1998. 287 s.
16. Popruzhenko M. G. Iz materialov po istorii slavjanskih kolonij v Rossii [From materials on the history of Slavic colonies in Russia] (in Russian). *Zapiski Odesskogo obshhestva istorii i drevnostej*. Odessa, 1910. T. 28. S. 1-34 .
17. Svod zakonov Rossijskoj imperii [Code of laws of the Russian Empire] (in Russian). SPb., 1857. T. 12. Ch. 2. 591 s.
18. Skal'kovskij A. A. Bolgarskie kolonii v Bessarabii i Novorossijskom krae: statisticheskij ocherk [Bulgarian colonies in Bessarabia and the Novorossiysk Territory: a statistical essay] (in Russian). Odessa: V Tip. T. Nejmana i K°, 1848. 156 s.
19. Sliusar L. I. Evoliutsiia shliubu v Ukraini: XVII – pochatok XX storichchia [The evolution of marriage in Ukraine: XVII - early twentieth century] (in Ukrainian). *Demografichni problemy ta tendentsii*. 2011. №2 (16) S.62-72. DOI <https://doi.org/10.15407/dse2011.02.062>
20. Todorova M. Balkanskoto semeystvo. Istoricheska demografiya na b'lgarskoto obschestvo prez osmanskiya period [The Balkan Family. Historical demography of Bulgarian society during the Ottoman period] (in Bulgarian). Sofiya, 2002. 230 s.
21. Todorova M. Struktura na naselenieto, brachnost, semeystvo i domakinstvo na Balkanite [Population Structure, Marriage, Family and Households in the Balkans] (in Bulgarian). *Istoricheski preged*. Sofiya, 1983. Kn. 4. S. 85-99.
22. Totev A. Demografsko-istoricheski ocherk na B'lgariya [Demographic and Historical Essay of Bulgaria] (in Bulgarian). *Godishnik na Sofiyski universitet. Yuridicheski fakultet*. Sofiya, 1974. T. 65. S. 167-171.
23. Filipova M. P. Bolgars'ke naseleण्या Pivdennoi Bessarabii u pershij polovini XIX st.: istoriko-demografichnij aspekt. Dis. k. i. n. [The Bulgarian population of Southern Bessarabia in the first half of the 19th century: historical and demographic aspect] (in Ukrainian). Odesa, 2012. 173 s.
24. Chelak E. I. Revizskie skazki kolonii Tvardica kak istoriko-demograficheskij istochnik [“Revizskie skazki” of the Tvarditsa colony as a historical and demographic source] (in Russian). *Istorija i kul'tura bolgar i gagauzov Moldovy i Ukrainy*. Kishinev, 1999. S. 215-229.

25. Derzhavny`j arxiv Odes`koyi oblasti (DAOO) v m. Izmayil.

26. Nacional'nyj arhiv Respubliki Moldova (NARM).

27. Hatłas J. Bułgarskie diaspory w południowo-wschodniej Europie (Besarabia, Nadazowie, Krym) – uwagi wstępne [Bulgarian diasporas in south-eastern Europe (Bessarabia, Nadazów, Crimea) – preliminary remarks] (in Polish). *Slavica lodziensia*. 2018. № 2. С.81–89 DOI: <https://doi.org/10.18778/2544-1795.02.07>

УДК 94:631.21:631.11](477)"1922/1930"(045)

DOI: 10.26565/2227-6505-2020-30-02

**СЕЛЯНСЬКИЙ ДВІР І ЗЕМЕЛЬНА ГРОМАДА
В УКРАЇНСЬКІЙ СРР (1922–1930 рр.)**

В.В.Калініченко

Харківська державна академія культури

kalinichenko_viacheslav@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-2714-9564>

Мета дослідження. Здійснити аналіз відносин селянського двору і земельної громади в УСРР в 1922–1930 рр.

Методологія дослідження. У методологічній основі дослідження лежать принципи історизму, об'єктивності, системності наукового аналізу та синтезу. Об'єктивність у дослідженні проявляється у виявленні потенційних можливостей для розвитку аграрного сектору економіки. Принцип історизму забезпечує погляд на діяльність земельної громади як процес, що розвивався у часі в сукупності історичних взаємозв'язків і взаємозалежностей. У дослідженні використовувались загальнонаукові та спеціальні історичні методи, які відповідають історичному аналізу. Аналіз історіографії обумовив використання аналізу, синтезу, узагальнення, класифікації. Метод систематизації використовувався при вивченні архівних матеріалів. Аналіз, типологізація, класифікація протоколів загальних зборів земельних громад, листів і скарг до органів влади дозволили відстежити відносини селянського двору і земельної громади.

Наукова новизна. Обґрунтування цілісної концепції організації та діяльності земельної громади в радянському українському селі. Суть концепції: земельна громада, як об'єднання селянських дворів, в українському радянському селі в 1922–1930 рр. відіграла провідну роль в економічному та соціальному житті села, в стосунках із радянською владою, була самоврядною та саморегулюючою організацією, створеною самими селянами, спирався на історичні традиції українського народу. Досвід земельної громади, як кооперативу вертикального типу, можна використати для збереження українського селянського двору й селянства в цілому, як верстви українського суспільства.

Досліджені питання щодо права селянського двору на землі у складі земельної громади; членства у дворі, та права його членів; вхід-вихід з селянського двору; права й обов'язки голови двору – домогосподаря; особисте майно й майно двору; розділи селянських дворів; розподіл землі та майна виморочних дворів. Показано, як земельна громада вирішувала суперечки між селянами, навколо вказаних вище питань, користуючись офіційним і звичаєвим правом.

Висновки. Селянський двір – невід'ємний складик земельної громади. Земельна громада, як об'єднання селянських дворів, мала нероздільність й переплетіння функцій у своїй діяльності.

Ключові слова. Радянська Україна 1922–1930 рр., селяни, селянський двір, земельна громада, земельний кодекс, звичаєве право.

Цель исследования. Проанализировать взаимоотношения крестьянского двора и земельного общества в УСРР в 1922–1930 гг.

Методология исследования. В методологической основе лежат принципы историзма, объективности, системности научного анализа и синтеза. Объективность в исследовании проявляется в выявлении потенциальных возможностей для развития аграрного сектора экономики. Принцип историзма обеспечивает взгляд на деятельность земельного общества как на процесс, который развивается во времени в совокупности исторических взаимосвязей и взаимозависимостей. В исследовании использовались общенаучные и специальные

исторические методы, которые отвечают историческому анализу. Анализ историографии обусловил использование методов анализа, синтеза, обобщения, классификации. Метод систематизации использовался при изучении архивных материалов. Анализ, типологизация, классификация протоколов общих сборов земельных обществ, писем и жалоб в органы власти позволили проследить отношения сельского двора и земельного общества.

Научная новизна. *Обоснование целостной концепции организации и деятельности земельного общества в советской украинской деревне. Суть концепции: земельное общество, как объединение крестьянских дворов, в украинской советской деревне в 1922–1930 гг. играло ведущую роль в экономической и социальной жизни деревни, в отношениях с советской властью, было самоуправляемой и саморегулируемой организацией, созданной самими крестьянами, опиралось на исторические традиции украинского народа. Опыт земельного общества, как кооператива вертикального типа, можно использовать в современной украинской деревне для сохранения украинского крестьянского двора и крестьянства в целом, как слоя украинского общества.*

Исследованы вопросы про права крестьянского двора на землю в составе земельного общества; членство в дворе, права та обязанности его членов; вход-выход из крестьянского двора; права и обязанности главы двора – домохозяина; личное имущество и имущество двора; разделы крестьянских дворов; распределение земель выморочных крестьянских дворов. Проиллюстрировано как земельное общество решало конфликты между крестьянами, по поводу выше указанных вопросов, пользуясь официальным правом и правом обычаев.

Выводы. *Крестьянский двор – неотъемлемая составная часть земельного общества. Земельное общество, как объединение крестьянских дворов, имело нераздельность и переплетение функций в своей деятельности.*

Ключевые слова. *Советская Украина 1922–1930 гг., крестьяне, крестьянский двор, земельное общество, земельный кодекс, право обычаев.*

Research aim. *Analyze the relationships between the peasant household and land community in the Ukrainian SSR in 1922-1930s.*

Methodology of the research. *The methodological basis of the study is the principles of historicism, objectivity, systematic scientific analysis and synthesis. Objectivity in the study is revealed in the identification of potential opportunities for the development of the agricultural sector of the economy. The principle of historicism provides a focus on the land community activities as a process that developed over time in aggregate of historical interconnections and interdependencies. General scientific and specific historical methods that are aligned with the historical analysis are used in the research. Analysis of the historiography has led to the use of analysis, synthesis, generalization, classification. The systematization method was used in the study of archival materials. The analysis, typologization, classification of the reports of the general assembly of land communities, letters and complaints to the authorities allowed to trace the course of the relationships peasant household and land community.*

The scientific novelty *of the research is further substantiation of the holistic concept of the land community organization and activity in the Soviet Ukrainian village. The essence of the concept: the institute of land communities of the Soviet Ukrainian village in the 1922-1930s played a leading role in the economic and social life of the village, in relations with the Soviet authorities. It was a self-governing and self-regulating organization created by the peasants themselves and based on the Ukrainian historical traditions. The land community experience as a vertical type cooperative can be used in today's Ukrainian village to preserve the peasantry as a stratum of Ukrainian society. There were investigated following issues: the peasant household right to land within the land community; membership in peasant household and rights of its members; entrance and exit from the peasant household; the rights and responsibilities of the head; personal property and property of the household; division of the households; distribution of escheated households land and property.*

It is shown how the land community resolved disputes between peasants over the issues outlined above using official and customary law.

Conclusions. *The peasant household is an integral part of the land community. Land community, as a union of peasant households, had inseparability and intertwining of functions in its activity.*

Keywords. *Soviet Ukraine in 1922-1930s, peasants, peasant household, land community, Land Code, customary law.*

В Україні, останніми роками, процес зникнення селянства як соціальної верстви набув загрозливих розмірів. Щоб зберегти селянство, необхідно зберегти селянський двір, як окреме селянське господарство. Селянський двір може бути конкурентоспроможним у сучасних ринкових умовах. Селянські двори, об'єднуючись у кооператив вертикального типу, зберігаються як самостійні виробничі одиниці. В такому кооперативі можна використовувати переваги великого господарства. Таке об'єднання матиме економічний і соціальний ефект. Земельна громада (далі – земгромада) – поземельно-господарський і соціальний інститут, що існував в українському радянському селі в 1922–1930 рр., був однією з форм кооперативу вертикального типу. Про такий можливий, перспективний шлях розвитку селянського господарства писав відомий аграрник О. В. Чайнов та його однодумці по організаційно-виробничій школі [45]. На жаль, їх погляди не збігалися з поглядами більшовиків, тому під час суцільної колективізації селянських господарств земгромада була знищена більшовицьким режимом, організаційно-виробничу школу розгромили, О. В. Чанова та його колеги репресували.

Наукова новизна дослідження полягає у подальшому обґрунтуванні цілісної концепції організації та діяльності інституту земгромади в доколгоспному селі Наддніпрянської України. Суть концепції: інститут земельної громади Наддніпрянської України в 1917–1930 рр. відіграв провідну роль в економічному та соціальному житті села, в стосунках із радянською владою, був самоврядною та саморегулюючою організацією, створеною самими селянами, спирався на історичні традиції українського народу. Досвід земельної громади, як кооперативу вертикального типу, можна використати в сучасному українському селі для збереження селянства як верстви українського суспільства.

Аналізу історіографії земельної громади Наддніпрянської України в 1922-1930 рр. Калініченко В.В. присвятив кілька статей [15, 16, 18, 19]. Останніми роками активно займається земельною громадою В. М. Мацюцький, який розглянув земельно-передільну діяльність земельних громад Лівобережної України, розкрив соціальне значення зрівняльних переділів землі [23–25]. Окремі сюжети і факти про діяльність земгромад УСРР ми можемо зустріти в працях І. Г. Верховцевої, Г. Т. Капустян, Ю. В. Котляра, І. В. Рибачака [4, 20, 21, 42]. Аналіз наукової літератури засвідчує, що досі залишається маловивченим питання взаємовідносини селянського двору і земгромади, автор даної статті ставить за мету виправити цю прогалину й розпочати з загальної інформації взаємовідносин селянського двору і земгромади в радянській Україні в 1922–1930 рр. Для досягнення мети дослідження, слід вирішити наступні завдання: здійснити аналіз Земельного Кодексу УСРР 1922 р. і протоколів загальних зборів земельних громад вказаного періоду.

Джерельну базу слід класифікувати на друковані й архівні джерела. Серед друкованих джерел важливим джерелом є Земельний Кодекс УСРР 1922 р. і його подальші редакції, де значну увагу відведено правам й обов'язкам земельної громади і селянського двору [12]. Різноманітний матеріал про селянство, зокрема й про громаду в доколгоспному селі, розміщений на сторінках періодичної преси 1922–1930 рр. Особливе зацікавлювали замітки і дописи сількорів, нариси і спогади земельних працівників, матеріал містить важливу інформацію про життя в земгромадах. Друковані джерела доповнюють архівні фонди, що ми опрацювали в ЦДАВО України, ЦДАГО України, Київському, Чернігівському, Житомирському, Вінницькому, Сумському, Полтавському, Харківському, Запорізькому, Одеському обласних державних архівах. Зокрема, у ЦДАВО України знайдено картки

землевпорядження окремих земельних громад, які виконані в 1927 р., картки містять фактичні дані про розмір землекористування на двір і на їдця [49, ф. 27, оп. 8, спр. 383]. Основне джерело для вивчення діяльності земгромади – це її діловодна документація. Окремі фонди земгромад на жаль не склалися, справи громад розпорошені по фондах сільських рад та райвиконкомів. Це протоколи загальних зборів (сходів) та їх ухвали (приговори); протоколи засідань правлінь; звіти уповноважених та правлінь; акти ревізійних комісій. Листи, скарги, заяви селян до радянських, партійних, земельних, радянських, партійних, судових органів – у цих документах акцентувалося на нагальних проблемах селян, які, зазвичай, недостатньо висвітлювалися або замовчувалися в інших джерелах. Ґрунтовний аналіз джерельної бази автор здійснив в окремій статті [14].

В сучасній історичній науці запанувала поліметодологія. Принаймні нині паралельно існують формаційний, цивілізаційний, модернізаційний, соціоантропологічний та інші підходи в осмисленні історичного минулого. Більшість вітчизняних істориків схиляється до цивілізаційного підходу в методології. Нам здається, що цивілізаційна парадигма є найбільш придатною для пізнання історичного процесу. Цивілізаційний підхід необхідно розглядати як абстракцію, ідеально-типову конструкцію, що покликана бути тільки засобом пізнання історичного процесу. Кожна з цивілізацій (і в минулому, і в наш час) має свій цикл існування: зародження, розвиток, розквіт, занепад і загибель. У цю парадигму цілком вписується радянська цивілізація, в рамках якої і існувала земельна громада. Радянська цивілізація була цілком самодостатньою формою організації суспільства, що якісно відрізняло її від інших цивілізацій світу (західно-християнської, ісламської або православно-російської).

У методологічній основі дослідження лежать принципи історизму, об'єктивності, системності наукового аналізу й синтезу. Принцип об'єктивності зобов'язує розглядати історичні явища і події у всіх їх складнощах, багатогранності та суперечливості. Об'єктивність у дослідженні проявляється у виявленні потенційних можливостей для розвитку аграрного сектору економіки. Принцип історизму забезпечує погляд на діяльність земгромади як процес, що розвивався у часі в сукупності історичних взаємозв'язків і взаємозалежностей. Принцип історизму передбачає аналіз історичних фактів у конкретному історичному середовищі, у динаміці. Дотримання принципу історизму забезпечує погляд на діяльність земельної громади як процес, в ході якого всі складові елементи цього поземельного інституту розвивалися у часі, в сукупності історичних взаємозв'язків і взаємозалежностей. Історичний підхід повинен поставити об'єкт нашого дослідження у контекст певних суспільно-політичних та економічних умов, що дозволяє нам виявляти і фіксувати якісні зміни у діяльності земельної громади, перехід її від одного етапу до іншого. Дотримання принципів історизму та об'єктивності є необхідним, зважаючи і на те, що тема земельної громади нині має не тільки наукове, але, на нашу думку, й суспільно-політичне значення з огляду на невтішний стан сучасного українського селянства. Важливе значення у процесі роботи над темою має дотримання діалектичного принципу, який вимагає розглядати явища у взаємозв'язку, взаємообумовленості.

В основу цього дослідження покладено загальнонаукові методи: аналітичний, синтетичний, логічний, метод опису; спеціальні історичні методи: синхронний, проблемно-хронологічний, діахронний, структурно-системний, історико-системний метод, історичного моделювання; методи суміжних наук – метод соціальної психології.

Використання синхронного методу визначається, передусім, строкатістю і складністю взаємозв'язків та взаємодій, що мали місце в земельних громадах в один і той саме час.

Проблемно-хронологічний метод допомагає глибше проникати в сутність проблеми, розчленувати її на декілька вузлових проблем, кожен з яких необхідно було розглядати у хронологічній послідовності історичних фактів.

Діахронний метод дозволяє виявити якісні особливості історичного процесу в часі, простежити дію історичних закономірностей і тенденцій, встановити головний напрям розвитку, особливості та тенденції, ступінь і форму їх прояву з метою визначення часу

виникнення нових явищ і процесів у громаді. Структурно-системний метод необхідний тому, що забезпечує погляд на земельну громаду як на складну систему із різноманітними соціально-економічними зв'язками, вмонтовану в структури радянської влади, а, отже, допомагає з'ясувати характер та особливості взаємовпливів структур влади на земельні громади та громад на сільські органи радянської влади.

Метод історичного моделювання, ретроспекції дозволяє встановити в діяльності земельної громади залишки минулого, риси поточного і паростки майбутнього, реконструювати моделі поведінки селян у громаді на основі більш ранніх етапів її розвитку.

Метод соціальної психології дозволяє визначити, які елементи свідомості відіграли головну роль у формуванні соціально-психологічних явищ, притаманних селянам у громаді, що детермінували форми їх поведінки, реакції на радянську аграрну політику.

В дослідженні використовувались загальнонаукові та спеціальні історичні методи, які відповідають історичному аналізу. Аналіз історіографії обумовив використання аналізу, синтезу, узагальнення, класифікації. Метод систематизації використовувався при вивченні архівних матеріалів. Аналіз, типологізація, класифікація протоколів загальних зборів земгромад, листів та скарг до органів влади дозволили відстежити взаємовідносини селянського двору та земгромади. Більш розгорнуто методологія дослідження викладена в окремій статті автора [17].

Мета дослідження – здійснити аналіз відносин селянського двору і земельної громади в Українській РСР в 1922–1930 рр.

В 1922–1930 рр. соціальна організація селянства була представлена такими інститутами як земельна громада і двір, їхні взаємини склали основу повсякденного життя села.

Будучи суб'єктом права на землю, маючи матеріальні ресурси, громада здійснювала вплив не тільки на господарське, але й усе життя українського села в зазначений період. Земгромада фактично була інститутом із широкими соціальними функціями, охоплювала не тільки господарську сферу, а й усю багатоманітність життя селян. Земельна громада вирішувала внутрішні конфлікти між селянами, керувала виконанням спільних робіт на селі, регулювала відносини селян із зовнішнім світом, була зберігачем та акумулятором виробничого і соціального досвіду селянства, всієї системи цінностей села. Земельна громада здійснювала свої функції в тісній взаємодії із селянським двором, що був найкращою природною, з точки зору селянського виробництва, первісною клітиною соціально-економічної організації трудових землекористувачів [10, с. 95].

Земельна громада – сукупність селянських дворів, а не окремих фізичних осіб. У своїй діяльності земгромада зверталася тільки до двору (господарства), до складу якого повинен був входити кожний член громади. Селянин міг набути права користуватися землею, перебуваючи в земельній громаді й тільки у складі двору [12, ст. 93, 97, 127, 136]. Тому земгромада мала право контролювати виконання дворами їхніх земельних прав [12, ст. 61, 62].

Згідно з обіжником Наркомзему УСРР від 23 вересня 1925 р., земгромада набула права встановлювати обов'язкові правила для всіх дворів, яке надавало громаді великих повноважень і можливостей на селі [2, с. 122]. Водночас, двір був основною структурною одиницею в земгромаді, оскільки громада це сукупність дворів, що користувалися землею в межах цього поземельного інституту [12, ст. 43]. Тому важливо дослідити взаємодію земельної громади і селянського двору.

Селянський двір – це родинно-трудове об'єднання осіб, які спільно вели сільське господарство [12, ст. 66], тобто двір – це родина, члени якої гуртом працювали у своєму господарстві. Для того, щоб бути членом двору, потрібний був не тільки родинний зв'язок, але, що мало важливе значення в господарстві і трудовий зв'язок – спільна праця в одному господарстві. Там, де не було спільної праці, не було двору [11, с. 183–184].

Щоб існував селянський двір як невід'ємна складова частина земгромади, необхідно було поєднати три елементи, зазначені в ЗК УСРР – родину, господарство, спільну працю в ньому [12, ст. 66]. Таке тлумачення поняття «двору» цілком відповідало селянському

розумінню двору за звичаєвим правом, норми якого існували й активно діяли в доколгоспному селі Наддніпрянщини. Наголошувалося, що двір є не тільки родинним (сімейним) союзом, але і трудовим, господарським об'єднанням. Цим зумовлене, що незалежно від ступеня спорідненості особа, яка не бере участь в спільному господарюванні, перестає бути членом двору, втрачає право на майно двору. І, навпаки, якщо особа не була родичем членів двору, але брала активну участь у спільному господарюванні, могла бути прийнятою до двору, ставала її членом, мала рівні права поряд з іншими членами двору.

Членами двору вважали як усіх наявних його членів (включаючи неповнолітніх і непрацездатних, літніх і хворих людей), так і тимчасово відсутніх (заробітчани), але зберегли зв'язок із двором (своєю працею, або грошовими вкладками в господарство двору). Якщо заробітчанин був відсутнім понад двох сівозмін (в умовах панівного в 1920-х рр. трипілля – це 6 років) і не вкладав у господарство коштів, така особа вже не вважалася членом двору. Наприклад, жителька села Єрок Миргородського району Лубенської округи Параска Олійник була відсутня десять років, не підтримувала господарство а ні власною працею, а ні матеріально. Після повернення стала вимагати від громади, щоб її визнали членом двору. Громада відмовила Парасці Олійник на тій підставі, що впродовж десяти років у цьому дворі проживав зять її матері Андрій Безлюдько, який вів господарство і був фактичним головою двору. Параска Олійник подала скаргу на дії громади до окрсудземкомісії, яка 19 березня 1927 р. ухвалила: «Відмовити П. Олійник у правах члена двору, оскільки вона не брала трудової участі в господарстві» [49, ф. 12, оп. 1, спр. 183, арк. 16].

Повноправними членами двору, незалежно від статі, вважали тих, хто досяг 18 років. Склад двору міг збільшуватися через шлюб або прийми і зменшуватися в разі виходу з нього членів або по причині смерті. Особи, які ввійшли до складу двору через шлюб або прийми, набували тих самих прав на користування землею і майном спільного користування, що й інші члени, але втрачали ці права в складі двору, з якого вони вийшли [12, ст. 67]. Так, селянка А. Корольова із земгромади села Мала Котовочка Білоколодязівського району Харківської округи 9 листопада 1925 р. поскаржилася до окрземуправління, що її вивели зі складу двору і отримала відповідь: оскільки вона вийшла заміж у другий двір, тому, згідно з артикулом 65 ЗК УСРР, втрачала свої права на землю в старому дворі та набувала цих прав у дворі свого чоловіка [48, ф. Р-608, оп. 1, спр. 518, арк. 121]. Це типовий випадок у подібній ситуації.

Відповідно до закону, особу, яка ввійшла до селянського двору через шлюб, народження або усиновлення вважали членом двору з моменту фактичного входження до складу двору [48, ф. Р-608, оп. 1, спр. 342, арк. 126]. Так, сироту М. Микитана із хутора Велика Бодаківка Комишанського району Лубенської округи у віці 10 років у 1920 р. взяли до двору рідної тітки Г. Микитан і під час розподілу землі того ж року громада виділила землю цьому двору і на цього хлопчика. Восени 1925 р. тітка вигнала із двору племінника, а за 5-річну працю дала йому чоботи, піджак і 3 пуди ячменю. Комишанська райземсудкомісія, куди звернувся зі скаргою М. Микитан, ухвалила визнати його членом двору його тітки Г. Микитан і запропонувала земгромаді забезпечити йому «право користуватися землею і майном нарівні з іншими членами» [49, ф. 12, оп. 1, спр. 183, арк. 11]. Селянин Федоренко звернувся в 1927 р. до редакції часопису «Радянський селянин» за роз'ясненням, яким чином діяти в разі одруження і чи можна ввести дружину до складу свого двору, коли більшість членів двору не дозволяла йому це зробити. Редакція відповіла: Щоб вступити до складу двору через одруження, не потрібна згода членів двору. Кожний член двору може одружитися, і таким чином, ввійти до складу двору [12, ст. 67]. Селянка Г. Германчук із земгромади села Бігунь Словечанського району Коростенської округи у 1924 р. одружилася з М. Германчуком і перейшла в його двір, отже, там набула права на землю й майно. Через три роки чоловік вигнав жінку з двору і нічого не дав. Г. Германчук подала скаргу до Словечанської райземсудкомісії. Комісія у березні 1928 р. ухвалила «відновити Г. Германчук у членстві двору її чоловіка. А під час розділу двору виділити їй належну частину землі та

майна». На виконання ухвали райземсудкомісії земгорада села Бігунь виділила зі спільного земельного наділу двору частку Г. Германчук [46, ф. Р-688, оп. 1, спр. 6, арк. 1–21].

ЗК УСРР визнавав окремим селянським двором господарство, де залишився всього один член [12, ст. 66]. Було зрозуміло, що такий двір з часом розширюватиметься шляхом шлюбу або через прийми. Так, селянин Цівун одружився з жінкою (яка до шлюбу була єдиним членом двору) і перейшов жити до неї, вийшовши із батьківського двору, що був розташований в іншому селі. Проте земгорада, членом якої була його дружина, не прийняла Цівуна до свого складу, мотивуючи своє рішення тим, що «він з іншого села». Як писав Цівун, «через це ми змушені були повернутися до батьківського двору». В такій ситуації Цівун запитував редакцію часопису «Радянський селянин»: «Чи можемо ми залишити в своєму користуванні жіночу землю?». На що редакція відповіла селянину: «Одружившись і вступивши до жіночого двору, Ви цим самим зробилися членом її двору й разом з тим членом земгоради. Ніякої постанови земгоради про прийняття Вас до її складу не потрібно. Треба тільки, щоб сільрада зареєструвала Вас у своїх подвірних списках, а якщо робити цього вона не хоче, слід скаржитися до райсудземкомісії в 14-денний термін. Вступивши до жіночого двору, Ви втратили право користуватися землею в складі батьківського двору. Так само, коли Ви тепер підете до батьківського двору (в прийми), то втратите право користуватися землею в складі старого жіночого двору» [37, с. 47]. Цей часопис як і інші сільськогосподарські видання 1920-х рр., постійно ознайомлювали своїх читачів із подібними колізіями.

У внутрішніх дворових і міждворових конфліктах земгорада керувалася, як правило, звичаєвим правом [48, ф. П-1, оп. 1, спр. 1208, арк. 133]. Якщо звичай не суперечив закону, то радянська влада, як правило, теж відсилала до норм звичаєвого права. Саме таку практику застосування звичаєвого права передбачав ЗК УСРР 1922 р. і затверджений на його основі НКЗС УСРР типовий статут земельної громади [12, ст. 66; 1, ст. 6].

Отже, в доколгоспному українському селі звичаєве право продовжувало існувати, його визнавало радянське земельне законодавство. Водночас звичаєве право в 1917–1930 рр. не залишалось незмінним. Сходи земгоррад, у зв'язку з революційними змінами в країні, активно втручалися в норми цього права, тиснули на нього і видозмінювали.

Вплив звичаєвого права на взаємодію земгоради і селянського двору помітно проявлявся в такому явищі звичаєвого права як приймацтво, яке мало економічну причину – збільшити кількість робочих рук у селянському дворі. Це були двори самотніх, непрацездатних, літніх, бездітних селян. Приймак, увійшовши до складу двору, працював у господарстві не як наймит, а як повноправний член, зацікавлений у добробуті двору. Тому під час розділу двору приймак мав право на частину землі і майна двору. Часопис «Радянський селянин» описував типовий випадок, коли бездітна вдова в 1924 р. прийняла до себе приймака. Зазначений приймак, вступаючи до її двору, ніякого майна не мав, але протягом трьох років працював у її дворі. Через три роки вдова почала виганяти приймака з двору. Райсудземкомісія, куди він звернувся, ухвалила: «Вступивши через прийми до складу двору, приймак став повноправним членом і має право на користування землею та майном у складі двору. Отже, тепер він є таким самим повноправним членом двору, як і вдова, а тому вона не має права виганяти його. Якщо вони і далі сваритимуться і спільно господарювати не зможуть, то кожний із них має право вимагати поділу двору» [38, с. 32]. Для вступу до двору приймака, за селянським звичаєвим правом, потрібна була згода всіх дієздатних членів двору, а в земгорадах з об'єднаною формою землекористування ще й ухвала сходу земгоради. Необхідність у такій ухвалі цілком зрозуміла, оскільки вступ приймака до двору торкався інтересів як членів двору, так і членів усієї громади. Приймаку доводилося виділяти з громадської землі його земельну пайку нарівні з іншими об'єднанцями [2, с. 99; 9, с. 126–128; 10, ст. 93; 29, с. 4–5].

За ЗК УСРР заборонялося вводити приймака в двір, коли приймацтвом прикривався факт купівлі-продажу, дарування або заповіт землі (що було незаконним), або факт приймацтва істотно порушував інтереси земгоради [9, с. 188].

Земгорада могла відмовити прийняти приймака в двір, який був необхідний для двору. В такому випадку втручались радянські органи влади. Наприклад, у випадку селянки М. Гнатенко із земгоради села Бабаї Харківської округи, де членом двору була тільки одна вдова і двір занепадав. Земгорада відмовила у приймацтві, а районна земельно-судова комісія зобов'язала земгораду дати дозвіл на прийом приймака у двір [2, с. 99].

Кожен двір та зміни в його складі за ЗК УСРР необхідно було реєструвати в сільській раді у подвірних списках [12, ст. 73]. На практиці, перш ніж сільська рада вносила двір до подвірного списку, склад двору та його землекористування затверджував сход земгоради [48, ф. Р-149, оп. 1, спр. 40, арк. 175].

У подвірному списку обов'язково зазначалися прізвище домогосподаря або опікуна, прізвища членів двору, їхній вік, родинний зв'язок з домогосподарем; земельна площа, якою користувався двір, із зазначенням виду угідь (садиба, рілля, сінокос тощо); коли і за якою ухвалою двір був наділений землею та до якої земельної громади належить двір; хто з членів двору і з якої причини відсутній; форма землекористування двору тощо [9, с. 83–84; 13, с. 99–100]. Отже, подвірні списки – важливий документ для державних органів, земгоради й самого двору. Подвірні списки були потрібні фіскальним органам та іншим установам для реалізації своїх функцій; селянського двору – для вирішення майнових суперечок між членами двору; земельній громаді – під час проведення громадських робіт, розподілу земельних угідь тощо [8, с. 82–83; 15, с. 707].

Представником двору у стосунках із земгорадою, сільрадою та іншими установами й організаціями був домогосподар, зазвичай старший член сім'ї – чоловік, батько (інколи домогосподарем могла бути жінка). До революційних аграрних перетворень домогосподар мав беззаперечний авторитет у сім'ї, але земля й майно двору, за звичаєвим правом, перебувала у власності всього двору. Домогосподар був представником двору і розпорядником господарства. Селяни сприймали домогосподаря, як особу, яка повинна діяти в інтересах усіх членів двору й захищати їхні інтереси, спільні права на землю та майно [44, с. 7, 99]. Докорінну зміну намагалися внести столипінською аграрною реформою, де передбачалося землю закріплювати не за двором цілком (тобто всіма його членами), а одноосібно – за домогосподарем. Таким чином, столипінське земельне законодавство суперечило селянському звичаєвому праву. А домогосподарі, незабаром, почали зловживати наданим їм правом на шкоду іншим членам двору [10, с. 70–71].

Революційні аграрні перетворення відновили чинність звичаєвого права стосовно земельних і майнових прав селянського двору. ЗК УСРР 1922 р. сприйняв ці норми звичаєвого права. За радянським земельним правом, домогосподар – це представник двору, керівник справами двору (а не його власник). Домогосподар жодних особливих прав на землю і майно не мав, користувався цим на рівних правах з іншими членами двору [7, с. 76–77; 12, ст. 69]. Типову ситуацію описує часопис «Радянський селянин», до редакції якого звернувся селянин Г.М. Грицунов із запитанням: «Які права має на землю й на майно двору той член двору, що ввійшов до складу цього двору через одруження? Чи має право голова цього двору вигнати такого члена з двору, який в ньому робив на протязі двох років? Які є в члена двору засоби захищати свої права?» Юридичний відділ часопису так відповів: «Господар двору ніяких особливих прав на землю й на майно загального користування не має. За радянськими законами, він є лише представником двору, а на землю й на майно загального користування він має такі ж права, як й інші члени двору, в тому числі й той, хто увійшов до складу двору через одруження або приймацтво» [41, с. 63].

Згідно із ЗК УСРР 1922 р., домогосподарем міг бути повнолітній член двору, незалежно від статі. Домогосподар був представником двору в земгораді, мав право клопотатися в справах двору в усіх радянських і судових установах, укладати від імені двору різного типу угоди тощо [7, с. 76–77; 12, ст. 69].

ЗК УСРР, визнавши селянській двір як родинний і трудовий осередок, зрівнявши в правах усіх його членів, незалежно від віку і статі, повинен був докорінно змінити відносини між його членами всередині двору. Революційні аграрні перетворення серйозно вплинули на

ці відносини. Але в цілому зміни у відносинах між членами двору відчувалися не відразу й не скрізь. У більшості дворів залишалася авторитарна влада домогосподаря у стосунках з членами двору. Домогосподар намічав план робіт по господарству й жорстко контролював його виконання членами двору, з використанням фізичної сили до недбалих виконавців його розпоряджень. Слово домогосподаря, особливо в заможних господарствах, було неписаним законом для домочадців. Обстеження селянських дворів 1926 р. виявило, що у 80% зареєстрованих випадків домогосподар вирішував, коли, як і які роботи виконувати, що продати і купити у двір [22, с. 52, 54]. Спостерігалось домінування чоловіків, як представників двору, у стосунках у середині земгромади, і поза громадою. Така ситуація зберігалася впродовж всього доколгоспного періоду, особливо в домовитих, заможних господарствах громади [43, с. 185]. Домогосподар, як керівник двору, мав турбуватися про поліпшення стану господарства, своєчасно вживати необхідних заходів, щоб усі справи двору були в належному стані. У разі недбайливого господарювання, яке призводило до розорення двору (марнотратство, пияцтво), домогосподар, за заявою членів двору та висновком сільської ради, райвиконком міг замінити іншою особою із складу того ж двору [12, ст. 70].

Згідно із Земельним Кодексом сільська рада, мала вирішувати питання заміни домогосподаря в селянському дворі, а в реальному житті, за звичаєвим правом, це питання вирішувалось на сході земгромади. Так, 24 травня 1928 р. сход Вилівської земгромади Соколовської сільської ради Зміївського району розглядав справу Григорія Обозного про його відмову від повноважень домогосподаря і передачу цих повноважень дружині – Євдокії Обозній. Ухвалили: «Відмовити, так як Г. Обозний господарство веде задовільно. Якщо ж всі повнолітні члени двору заявлять, що Г. Обозний веде господарство неправильно, то громада може замінити господаря двору іншим членом того ж самого господарства» [48, ф. Р-1940, оп. 1, спр. 38, арк. 6]. Громада, за звичаєвим правом, вважала за можливе втручатися в ті розпорядження домогосподаря, котрі могли призвести до розорення двору. У таких випадках, за звичаєвим правом, дії домогосподаря на розпорядження майном обмежувались ухвалою земгромади.

Домогосподар міг установити порядок, який регламентував господарські обов'язки членів двору, але відчужувати майно двору (будівлі, худобу, реманент) без згоди членів двору він не міг. Провідна думка у звичаєвому праві про майно селянського двору: це спільна власність двору, а не домогосподаря, члени якого мали на нього рівні права.

Засади, на яких ґрунтувалися звичаєво-правові норми двору – родинний і трудовий зв'язки з двором. Поєднання цих двох засад складало підвалину для прав на майно членів двору. Вихід із двору вів до втрати прав на майно і землю в цьому дворі. ЗК УСРР відрізняв майно двору і майно окремих його членів [12, ст. 72, 78]. Селянин Кузьма Руденко з хутора Вербського Павлоградської округи був на заробітках на шахтах Донбасу. На зароблені гроші придбав трактор «Фордзон» і, повернувшись в господарство, привіз цього трактора [29, с. 37]. Хоча трактора було набуто коштом, що його заробив колишній шахтар поза межами господарства, проте він належав не йому, а, за звичаєвим правом, усьому двору, оскільки мав обслуговувати виробничі процеси двору цілком, а не окремих його членів [8, с. 73].

Коли йшлося про речі споживання, звичаєве право вирішувало по-іншому. Так, невістка, яка вступила до двору, привела з собою, як посаг, корову. Хоч ця корова забезпечувала молоком не тільки особу, яка цю корову привела, а й увесь двір, проте, за звичаєвим правом, така корова належала одноособово невістці, яка ту корову привела, і в разі розлучення вона мала право корову забрати. Посаг, за звичаєвим правом, вважався особистим майном, а не спільним [7, с. 84; 8, с. 73; 31, с. 47]. Водночас, земгромади твердо проводили в життя правило про те, що спільним є майно, яке для двору мало виробниче значення, а майном окремих членів двору вважали тільки речі, призначені для особистого споживання, обслуговування. У джерелі зазначалося: «За ст. 78 Земельного Кодексу за особисте майно треба вважати таке майно, що обслуговує особисті потреби окремих членів двору, якщо буде доведено, що його придбано на особисті кошти, наприклад одяг тощо. При

чому за особисте майно двору не можна вважати таке майно двору, яке обслуговує потреби всіх членів двору, наприклад живий та мертвий реманент, будинки, продукти тощо, хоч би його й було придбано на кошти окремих членів двору. Але в кожному окремому випадкові за особисте майно можна вважати те майно, що за місцевими звичаями визнається за особисту приналежність окремих членів двору» [40, с. 39].

За радянським земельним правом, право на землю, що перебувала в трудовому користуванні двору, а також на будівлі та сільськогосподарський реманент належало всім членам двору, у повному його складі, незалежно від статі та віку [12, ст. 68; 48, ф. Р-149, оп. 1, спр. 40]. Це відповідало селянському звичаєвому праву. Так, в основі інституту селянського двору лежала догма про належність майна двору спільно всім членам двору, склад якого визначався не стільки родинними зв'язками, скільки фактичною участю в господарстві двору (приматом трудового права над правом рідства). Хоча, щоб утворити двір, потрібно було спочатку створити сім'ю, отже, родинний зв'язок був первинним [44, с. 7].

Майно виробничого значення (житлові та господарські будівлі, живий та мертвий реманент, насіннєвий матеріал) належало селянському двору загалом, його не можна було передавати в спадщину (заповідати), воно повинне залишитися в складі двору й обслуговувати його виробничі потреби, доки існуватиме двір [12, ст. 68, 74, 78]. Право спадщини не поширювалося на землю та родинне майно двору, смерть домогосподаря не була підставою для наслідування: померлого домогосподаря заміняв новий, а двір як господарство існував і далі [7, с. 74]. Закон дозволяв успадковувати лише індивідуальні речі окремих членів двору, наприклад, одяг, взуття, предмети побуту, речі посагу [11, с. 93].

Майно двору не могло бути вилученим на погашення боргів окремих членів двору, в тому числі і домогосподаря, якщо буде доведено, що ці борги виникли внаслідок задоволення особистих потреб [12, ст. 72]. Селянин Бовсунівський з подібним запитанням звернувся до редакції часопису «Радянський селянин», на що йому відповіли: «Згідно з ст. 72 ЗК майно двору не можна присудити на виплату за борги окремих членів двору, що їх вони заробили на свої власні потреби. А за борги господаря дому, зроблені в інтересах всього двору, та за борги члена двору, що ними користувався весь двір, відповідальність поширюється на майно всього двору» [30, с. 44].

Таку норму передбачало і селянське звичаєве право [8, с. 73–76]. Так, якщо хтось із членів двору, в тому числі й домогосподар, позичив гроші у сусіда та придбав на ці гроші новий одяг, то виплачувати такий борг повинен був не двір, а той, хто позичав. Але коли домогосподар узяв позику в сільськогосподарському банку на землевпорядження або поліпшення господарства, то такий борг виплачував увесь двір (а не тільки домогосподар, який ту позику взяв). Отже, двір відповідав за борги своїм майном лише в тому разі, коли ці борги були зроблені в інтересах усього господарства [7, с. 7; 31, с. 61].

Земгорада пильно стежила, щоб спільне майно двору не виходило за межі громади. Вона, зазвичай, не дозволяла успадкування або купівлю будівель на садибі не членам громади, оскільки будівлі були на садибній землі й доводилося вводити в громаду нового власника садиби і наділяти його земельним наділом із земель громади. Типовим прикладом може бути ухвала сходу Введенської земельної громади Чугуївського району Харківської округи від 13 липня 1927 р., за якою селянину Беззубцеву (члену іншої земгромади), який купив будинок із садибою у члена земгромади села Введенка Горбунової, заборонялося користуватися садибою [48, ф. Р-515, оп. 1, спр. 120, арк. 42]. Подібні випадки в земгромадах у 1920-х рр. поширене явище [27, с. 47; 28, с. 54; 39, с. 30].

Селянський двір на своїй садибі мав право проводити господарське використання землі за власним розсудом: будувати, використовувати споруди для господарських чи житлових потреб, не порушуючи при цьому інтересів сусідів [12, ст. 23]. У статуті земгромади, особливо в постановах сходів земгромад, докладніше визначалося, що саме може й що не може робити на своєму наділі двір – член громади. Проте ні в статуті громади, ні в її присудах неможливо було точно перелічити всі випадки, коли двору не дозволялися ті або

інші дії. Визначити в кожному конкретному разі, чи порушив двір своїм вчинком інтереси сусіда, міг тільки суд [29, с. 13].

Земгороді дозволялося вирішувати питання про майно і землю виморочних дворів. Виморочний двір – майно та земля, які залишилися після смерті всіх членів двору. За законом майно такого двору передавалося органам соціального забезпечення, а земля переходила в розпорядження земгороди [6, с. 102; 12, ст. 17, 63]. Земгорода землею з виморочного двору мала наділяти своїх безземельних та малоземельних членів. За звичаєвим правом, у такому випадку, переважне право на отримання землі мали родичі членів виморочного двору. Так, у 1926 р. у Троянівській земгороді Волинської округи брати Потіжуки зайняли землю виморочного двору їхньої матері. На сході земгороди уповноважений громади Пуздрич пропонував оскаржити право братів Потіжуків на виморочну землю. Оскільки брати Потіжуки користувалися землею в межах норми, то виморочну землю двору їх матері земгорода залишила за ними, хоча в громаді були інші претенденти на цю землю з числа малоземельних селян [46, ф. Р-326, оп. 1, спр. 83, арк. 22–24].

Якщо родичі покійного мали землю в межах встановленої норми, то їх претензії на виморочні землі (тобто понад встановлену у цій громаді норму), незважаючи на звичаєве спадкове право, відхилив сход громади і ці землі зараховували до фонду громади для наділів безземельним і малоземельним членам громади. Так, у 1927 р. в Тернівській громаді Уманської округи В. Паламарчук, за звичаєвим правом, повинен був успадкувати садибу свого покійного родича. Земгорода передала виморочну садибу безземельному А. Гарасюку. Рішення земгороди В. Паламарчук оскаржив в окружній судово-земельній комісії, але його скарга не була задоволена [49, ф. 12, оп. 1, спр. 179, арк. 50]. Подібна ситуація склалася 1 червня 1924 р. на сході Ков'ягівської земгороди Валківського району Харківської округи, де розглядали заяву члена громади П. Куліша, що претендував на виморочний двір і майно свого покійного родича Л. Савченка. Сход громади ухвалив: «Відмовити, як такому, що має вже садибу» [48, ф. Р-525, оп. 1, спр. 97, арк. 181]. Це, без сумніву, вплив революційних аграрних перетворень на дії земгороди, до революції такі виморочні землі безумовно перейшли б родичам померлих.

Якщо родичі покійного силоміць намагалися оволодіти виморочною ділянкою, то земгорода активно захищала свої права. Так, 10 червня 1928 р. сход Студенецької земгороди Переяславського району Київської округи слухав питання про розподіл земель виморочного двору Л. Йовтушенка. Землю двору захопили родичі покійного – Очеретько та Лось. Земгорода постановила: «Земля померлого Л. Йовтушенка площею 5,85 дес. переходить у повне користування земельної громади, її розподілити поміж громадянами, що зазначені в розподільчому списку з ч. 1 по ч. 13 включно...» У селян Очеретька та Лося землю відібрали [47, ф. Р-1341, оп. 1, спр. 16, арк. 13].

Важливе місце відводилося розділам селянських дворів. Причини поділів дворів були різними: намагання заможних дворів зберегти за собою лишки землі, уникнути таким чином надмірного оподаткування єдиним сільськогосподарським податком; нерівний склад працездатних членів в окремих родинах – членах одного двору і небажання ділити сільськогосподарську продукцію між усіма членами двору, що призводило до сварок; суперечки між батьками та дітьми з приводу того, як краще господарювати; розлучення.

Як тільки син одружувався, через невеликий проміжок часу починався процес поділу двору. Таке явище іманентно притаманне селянам, а влада мала на це зважати. Кожний повноправний член двору мав право вимагати поділу господарства, до якого він належав, але тільки за умови і можливості організації членами двору, що відокремлюються, нового життєздатного господарства. В іншому разі дозволялося ділити тільки майно двору [11, с. 89; 12, ст. 75]. Не могли вимагати поділу двору тільки неповнолітні члени господарства (до 18 років) і ті особи, які більше двох сівозмін (6 років) не працювали в господарстві або не давали коштів на його ведення [12, ст. 76].

М. Кубанін вважав, що безпосередня причина розділів дворів – це питання про розподіл майнових благ двору [22, с. 53, 64], саме ця причина була найпоширенішою. Адже утворювалася нова сім'я. Сімейна пара була первісною трудовою одиницею двору. Для її нормального розвитку необхідний був певний простір господарської діяльності. Тобто, утворивши сім'ю, необхідно було її забезпечити матеріально. Звідсіля і поділ, вихід із батьківської сім'ї. Звісно, поділ рідко відбувався спокійно. За звичасм, йому передували непорозуміння, потім сварки. Жити разом ставало неможливо і двір ділили. До економічної причини додавався побутовий чинник, який також суттєво впливав на поширення селянських поділів. Головною причиною розділів дворів було бажання населення займатись індивідуальним господарюванням [49, ф. 12, оп. 1, спр. 471/10].

Функцію регулювання поділу селянських дворів було покладено на районні земельно-судові комісії (далі – райземсудкомісії) постановою ВУЦВК від 12 квітня 1922 р. і ЗК УСРР 1922 р. [12, ст. 180]. Але, згідно зі звичаєвим селянським правом, ця сфера поземельних стосунків належала до компетенції земгромад. Тому в житті українського села в 1920-х рр. вирішували побутові земельні суперечки, зокрема і поділи дворів (особливо на початковій стадії цього процесу), фактично земгромади. Так, 14 грудня 1927 р. правління земгромади Великих Проходів Липецького району Харківської округи слухало заяву А. Нікуліна про поділ двору між ним і його братом М. Нікуліним. Правління вирішило: «Доручити члену правління Ф. Медведєву виїхати на місце і спробувати улагодити конфлікт. Якщо ж це не вдасться, то передати справу в райсудземкомісію» [48, ф. Р-1845, оп. 1, спр. 26]. Розподільний акт складався на місці (де відбувався поділ двору), за участю уповноваженого земгромади, представника сільради та понятих (свідків). Зазначений акт через уповноваженого земгромади (який після перевірки підписував акт) та через сільраду (яка надавала висновок про поділ), передавався до райвиконкому для реєстрації. Якщо райвиконком затверджував поділ, його вносили до книги поділових записів. Копію з книги поділових записів райвиконком надсилав до сільради. Сільрада, на підставі копії із книги поділових записів, робила відповідні зміни в подвірних списках і повідомляла земгромаду та зацікавлені сторони [3, с. 629; 36, с. 56]. Отже, земгромада брала участь у ключових етапах поділу двору.

Виникало безліч конфліктних ситуацій, пов'язаних з поділом дворів, які спочатку потрапляли в зону діяльності земгромади, але остаточно вирішувалися райсудземкомісіями. Найпоширені ситуації: з якого саме часу приймак мав право вимагати виділу частини землі й майна двору; чи може людина вимагати виділення частини землі та майна, якщо вона не брала участі в роботі двору шість років (сівозміна в земгромаді трипільна); чи могла право жінка, яка жила у дворі 4 роки, а потім розлучилася, вимагати виділення землі та майна двору; батько перед смертю поділив між синами землю і майно двору, але після його смерті брати з поділом не погодилися, чи вони мали право на це; чи належать до поділу майно особистого користування і майно, придбане за власні кошти члена двору; скільки десятин землі повинен мати двір, щоб її можна було поділити [30, с. 46; 32, с. 48; 33, с. 45; 34, с. 48; 35, с. 62; 36, с. 59].

Поділи дворів необхідно було обов'язково зареєструвати в райвиконкомі. Поділи, незареєстровані в райвиконкомі, не мали законної сили [12, ст. 79]. Але селяни дуже часто ігнорували це положення ЗК УСРР, передаючи землю як весільний посаг дочці, що виходила заміж. За звичаєвим селянським правом, це цілком законна дія, але радянське земельне право забороняло будь-які оборудки із націоналізованою землею.

Радянська влада вимагала дотримуватися основних засад аграрної політики, про це свідчить обіжник Наркомзему, що 31 серпня 1924 р. адресував Кегичівський райземвідділ Красноградської округи (з 1925 р. Олексіївський район Харківської округи) до Верхньо-Орільської сільради: «У райземуправління щодня з'являються громадяни з роздільними актами, неправильно оформленими. Райземуправління пропонує Вам надалі керуватися такою інструкцією: 1) Поділ трудового землеробського господарства є розділення між членами двору, незалежно від статі і віку, в окреме користування землі та майна, котрі

перебували в спільному користуванні двору; 2) Поділ землі дозволяється тільки за умови можливості влаштування членами двору, котрі відокремлюються, нового селянського господарства на виділеній для них землі, в іншому разі дозволяється проводити поділ тільки майна, але не землі; 3) Не мають права вимагати поділу двору особи, котрі не досягли 18 років, а також особи, які протягом двох сівозмін поспіль не працювали в господарстві або не давали кошти для його ведення. Виняток тільки для осіб, які в ці роки були на військовій та виборній службі, вчилися або хворіли; 4) Поділ землі та майна мав відбутися в натурі, але під час поділу майна дозволяється заміна однієї речі на іншу, доплата грошми або натурою. Це не стосується землі, яка є власністю держави, тобто націоналізована; 5) Поділу підлягає майно будь-якого користування, але за вимогою окремих членів двору поділу не підлягає майно їх особистого користування, якщо буде доведено, що воно придбане на їх власні кошти; виключається із поділу майно, яке визнано власністю окремих членів двору, згідно із місцевими звичаями; 6) Роздільний акт зацікавленими особами підписувати не в сільраді, як це повсюдно відбувається, а в райвиконкомі з обов'язковою реєстрацією цього документа» [48, ф. Р-1576, оп. 1, спр. 10].

Немає жодного сумніву, що подібний обіжник отримали всі сільради республіки. Але подолати селянські звичаї радянським земельним органам було важко.

Наведений матеріал свідчить, що земгромада вирішувала внутрішні конфлікти між селянськими дворами. Земгромада здійснювала свої функції в тісній взаємодії із селянськими дворами, адже вона була сукупністю дворів. А селянські двори, за ЗК УСРР 1922 р., мали право користуватися землею лише в складі земельної громади.

Радянська влада, надаючи земгромаді юридичного статусу за ЗК УСРР 1922 р., мала на меті обмежити функції земгромади лише поземельними справами й використати земгромади як засіб для колективізації селянських господарств. Через синкретичність функцій земгромади, більшовики не змогли обмежити її лише поземельними справами. Використати земгромаду для колективізації селянських господарств більшовики також не змогли: земгромада не могла й не стала плацдармом для насильницької колективізації селянських дворів – членів земельної громади. Більшовики, не досягнувши мети, що вони собі поставили, спочатку адміністративними засобами позбавили земгромаду матеріальної бази й підпорядкувала її сільській раді, а під час політики суцільної колективізації в 1930 р. ліквідували інститут земельної громади.

Здійснивши аналіз ЗК УСРР 1922 р., коментарів до нього, протоколів загальних зборів земгромад 1922–1930 рр., ми дійшли таких висновків. Селянський двір мав три основні ознаки: родину, господарство і спільну працю в ньому. Земгромада, як об'єднання селянських дворів, поєднувала різні функції, тобто мала нероздільність, переплетіння, синкретизм у своїй діяльності. Заходи щодо розподілу і використання земельних угідь складали економічні функції громади, до яких належали також функції опікунства (громадська допомога членам громади в скрутному становищі), страхова діяльність (організація й утримання гамазеїв), фінансово-фіскальна робота (розподіл повинностей та виконання спільних громадських робіт). Свої функції земгромада могла реалізувати тільки за рішенням сходу голів селянських дворів (загальних зборів земгромади). Селянський двір – невід'ємний складник земгромади.

Ми вважаємо, що наступні дослідження інституту земельної громади слід проводити в напрямі страхової діяльності, фінансово-фіскальної роботи, допомоги членам громади в скрутному становищі, соціальної роботи.

Література

1. Бюллетень Наркомзема [УСРР]. Харків. 1924. №49.
2. Бюлетень Народного комісаріату земельних справ Української соціалістичної радянської республіки (Бюлетень НКЗС УСРР). Харків. 1925. №7.
3. Бюлетень НКЗС УСРР. Харків. 1926. №36.

4. Верховцева І.Г. Селянське самоврядування в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук. Черкаси, 2019. 40 с.
5. Вісник Народного комісаріату земельних справ Української соціалістичної радянської республіки (Вісник НКЗС УСРР). Харків. 1925. №7-8.
6. Вісник НКЗС УСРР. Харків. 1926. №17-18.
7. Гершонон М. Земельний кодекс УСРР: Порадник селянам та земельним робітникам. Харків: Радянський селянин, 1927. 196 с.
8. Гершонон М. Селянський двір з погляду радянського земельного права і місцевих звичаїв. *ВУАН. Праці комісії для вивчення звичаєвого права України. Збірник соціально-економічного відділу*. 1928. Вип. 2. С. 62–88.
9. Гершонон М.М., Кельман Е.И. Комментарии к Земельному Кодексу УССР. Харьков: Юриздат, 1924. 320 с.
10. Гершонон М., Кельман Є. Земельний кодекс УСРР: Текст та поартикульний коментар. Харків: Юрвидав, 1928. 536 с.
11. Довідник-порадник у земельних справах для сільських рад. Харків: Радянський селянин, 1928. 254 с.
12. Земельний Кодекс УСРР. Харків: Видання НКЗС УСРР, 1922. 90 с.
13. Земельное законодательство УССР и практика по земельным спорам: Сборник постановлений и решений. Харьков: Юриздат, 1925. 746 с.
14. Калініченко В.В. Джерела про земельну громаду в доколгоспному селі Наддніпрянської України (1917–1930 рр.). *Вісник Харківської державної академії культури: зб. наук. пр.* Харків: ХДАК, 2009. Вип. 28. С. 28–35.
15. Калініченко В.В. Земельна громада в доколгоспному селі (1917–1930 рр.): аналіз сучасної зарубіжної історіографії. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка (Історичні науки)*. Луганськ: Вид-во Луганськ. нац. ун-ту, 2012. № 6 (241). Березень. Ч. 1. С. 170–182.
16. Калініченко В.В. Земельна громада Наддніпрянської України (1917–1930 рр.): історіографічний огляд. *Вісник Харківської державної академії культури: зб. наук. пр.* Харків: ХДАК, 2009. Вип. 27. С. 31–38.
17. Калініченко В.В. Методологія і методи дослідження земельної громади в Наддніпрянській Україні (1917–1930 рр.). *Методичний вісник історичного факультету*. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. № 9. С. 46–50.
18. Калініченко В.В. Сучасна західна історіографія інституту земельної громади в до колгоспному селі (1917–1930 рр.). *Вісник Харківської державної академії культури: зб. наук. пр.* Харків: ХДАК, 2012. Вип. 35. С. 31–38.
19. Калініченко В.В. Сучасна Російська історіографія інституту земельної громади в до колгоспному селі (1917–1930 рр.). *Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія»*. Харків: Колегіум, 2012. Вип. 43. С. 186–191.
20. Капустян Г.Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук. Дніпропетровськ, 2004. 35 с.
21. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.). Одеса: ТОВ Від, 2004. 354 с.
22. Кубанин М. Классовая сущность процесса дробления крестьянских хозяйств: экономическое исследование. Москва: Издательство Комакадемии, 1929. 191 с.
23. Мацюцький В. М. Земельно-передільна діяльність земельної громади Лівобережної України (1922–1930 рр.). *Матеріали IV Міжнародної наукової конференції «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії»*: збірка статей. Харків, 2014. С. 185–196.
24. Мацюцький В. В. Генеза земельної громади УСРР. *Актуальные научные исследования в современном мире: XXIV Международная научная конференция, 26–27 апреля 2017 г.: сборник научных трудов*. Переяслав-Хмельницкий. 2017. Вип. 4. Ч. 8. С. 54–59.
25. Мацюцький В. В. Визначення кількості земельних громад на Лівобережній Україні. *Економічний розвиток і спадщина Семена Кузнеця: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції 30-31 травня 2019 р.* Харків, 2019. С. 362–363.

26. НКЗС УСРР. Порадник сільського господаря. Харків: ЦСУ УСРР, 1923. 210 с.
27. Радянський селянин. Харків. 1925. №20.
28. Радянський селянин. Харків. 1926. №2.
29. Радянський селянин. Харків. 1926. №4.
30. Радянський селянин. Харків. 1926. №5.
31. Радянський селянин. Харків. 1926. №6.
32. Радянський селянин. Харків. 1926. №7.
33. Радянський селянин. Харків. 1926. №8.
34. Радянський селянин. Харків. 1926. №10.
35. Радянський селянин. Харків. 1926. №13-14.
36. Радянський селянин. Харків. 1926. №23-24.
37. Радянський селянин. Харків. 1927. №5.
38. Радянський селянин. Харків. 1927. №10.
39. Радянський селянин. Харків. 1927. №12.
40. Радянський селянин. Харків. 1928. №9.
41. Радянський селянин. Харків. 1928. №11-12.
42. Рибак І.В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу. Кам'янець-Подільський: Силин О.В., 2008. 244 с.
43. Семенов Н. Крестьянский двор по материалам пробного обследования быта и правовых отношений крестьянского двора, проведенного секцией права и государства Коммунистической академии в январе-марте 1926 г. *Революция права*. Москва. 1927. №1. С. 184–198.
44. Хауке О.А. Крестьянское земельное право. *Труды Общества межевых инженеров*. Москва, 1914. Вып. 5. С. 1–372.
45. Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. М.: Наука, 1991. 456 с.
46. Державний архів Житомирської області.
47. Державний архів Київської області.
48. Державний архів Харківської області.
49. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

References

1. B'ulleten' Narkomzema [Bulletin of the People's Commissariat of Agriculture] (in Russian). Har'kov. 1924. №49.
2. Biulleten' Narodnoho komisariatu zemel'nykh sprav Ukrain's'koi sotsialistychnoi radians'koi respubliky (Biulleten' NKZS USSR) [Bulletin of the People's Commissariat of Agriculture Ukrainian Socialist Soviet Republic] (in Ukrainian). Kharkiv. 1925. №7.
3. Biulleten' NKZS USSR [Bulletin of the People's Commissariat of Agriculture Ukrainian Socialist Soviet Republic] (in Ukrainian). Kharkiv. 1926. №36.
4. Verkhovtseva I.H. Selians'ke samovriaduvannia v Rosijs'kij imperii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.): avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia d-ra ist. nauk [Peasant self-government in the nineteenth and early twenties centuries: Abstract for the degree of Doctor of History] (in Ukrainian). Cherkasy. 2019. 40 s.
5. Visnyk Narodnoho komisariatu zemel'nykh sprav Ukrain's'koi sotsialistychnoi radians'koi respubliky (Visnyk NKZS USSR) [Bulletin of the People's Commissariat of Agriculture Ukrainian Socialist Soviet Republic] (in Ukrainian). Kharkiv. 1925. №7-8.
6. Visnyk NKZS USSR [Bulletin of the People's Commissariat of Agriculture Ukrainian Socialist Soviet Republic] (in Ukrainian). Kharkiv. 1926. №17-18.
7. Hershonov M. Zemel'nyj kodeks USSR: Poradnyk selianam ta zemel'nym robitnykam [USSR Land Code: Advisor to peasants and land workers] (in Ukrainian). Kharkiv: Radians'kyj selianyn, 1927. 196 s.

8. Hershonov M. Selians'kyj dvir z pohliadu radians'koho zemel'noho prava i mistsevykh zvychaiv [Peasant court of Soviet land law and local customs] (in Ukrainian). *VUAN. Pratsi komisii dlia vyuchuvannia zvychaievoho prava Ukrainy. Zbirnyk sotsial'no-ekonomichnoho viddilu*. 1928. Vyp. 2. S. 62–88.
9. Hershonov M.M., Kel'man E.I. Kommentarii k Zemel'nomu Kodeksu USSR [Comments on the Land Code of the Ukrainian SSR] (in Russian). Har'kov: Jurizdat, 1924. 320 s.
10. Hershonov M., Kel'man Ye. Zemel'nyj kodeks USSR: Tekst ta poartykul'nyj komentar [Ukrainian SRR Land Code: Text and article commentary] (in Ukrainian). Kharkiv: Yurvydav, 1928. 536 s.
11. Dovidnyk-poradnyk u zemel'nykh spravakh dlia sil's'kykh rad [A guide to land councils for village councils] (in Ukrainian). Kharkiv: Radians'kyj selianyn, 1928. 254 s.
12. Zemel'nyj Kodeks USSR (ZK USSR) [Land Code Ukrainian SRR] (in Ukrainian). Kharkiv: Vydannia NKZS USSR, 1922. 90 s.
13. Zemel'noe zakonodatel'stvo USSR i praktika po zemel'nym sporam: Sbornik postanovlenij i reshenij [The land legislation of the Ukrainian SSR and the practice of land disputes: A collection of decisions] (in Russian). Har'kov: Jurizdat, 1925. 746 s.
14. Kalinichenko V.V. Dzherela pro zemel'nu hromadu v dokolhospnomu seli Naddnyprians'koi Ukrainy (1917–1930 rr.) [Sources about the land community in the pre-collective farm village of Dnieper Ukraine (1917–1930)] (in Ukrainian). *Visnyk Kharkivs'koi derzhavnoi akademii kul'tury: zbirnyk naukovykh prats'*. Kharkiv: KhDAK, 2009. Vyp. 28. S. 28–35.
15. Kalinichenko V.V. Zemel'na hromada v dokolhospnomu seli (1917–1930 rr.): analiz suchasnoi zarubizhnoi istoriohrafii [Land community in the pre-collective farm village (1917–1930): analysis of modern foreign historiography] (in Ukrainian). *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka (Istorychni nauky)*. Luhans'k: Vyd-vo Luhans'k. nats. un-tu, 2012. № 6 (241). Berezen'. Ch. 1. S. 170–182.
16. Kalinichenko V.V. Zemel'na hromada Naddnyprians'koi Ukrainy (1917–1930 rr.): istoriohrafichnyj ohliad [Land community of Dnieper Ukraine (1917–1930): historiographical review] (in Ukrainian). *Visnyk Kharkivs'koi derzhavnoi akademii kul'tury: zbirnyk naukovykh prats'*. Kharkiv: KhDAK, 2009. Vyp. 27. S. 31–38.
17. Kalinichenko V.V. Metodolohiia i metody doslidzhennia zemel'noi hromady v Naddnyprians'kij Ukraini (1917–1930 rr.) [Methodology and methods of resech of the land community in Dnieper Ukraine] (in Ukrainian). *Metodychnyj visnyk istorychnoho fakul'tetu*. Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina, 2011. № 9. S. 46–50.
18. Kalinichenko V.V. Suchasna zakhidna istoriohrafiiia instytutu zemel'noi hromady v dokolhospnomu seli (1917–1930 rr.) [Modern western historiography of the land community in the pre-collective farm village (1917–1930)] (in Ukrainian). *Visnyk Kharkivs'koi derzhavnoi akademii kul'tury: zbirnyk naukovykh prats'*. Kharkiv: KhDAK, 2012. Vyp. 35. S. 31–38.
19. Kalinichenko V.V. Suchasna Rosijs'ka istoriohrafiiia instytutu zemel'noi hromady v do kolhospnomu seli (1917–1930 rr.) [Modern Russian historiography of the institute of land community in the pre-collective farm village (1917–1930)] (in Ukrainian). *Zbirnyk naukovykh prats'. Seriiia «Istoriia ta heohrafiiia»*. Kharkiv: Kolehium, 2012. Vyp. 43. S. 186–191.
20. Kapustian H.T. Ukrains'ke selo v umovakh radians'koho politychnoho rezhymu 1920-kh rokiv: avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia doktora istorychnykh nauk [The Ukrainian Village in the Conditions of the Soviet Political Regime of the 1920s: Abstract for the degree of Doctor of History] (in Ukrainian). Dnipropetrovs'k, 2004. 35 s.
21. Kotliar Yu.V. Selianstvo Pivdnia Ukrainy: doba novoi ekonomichnoi polityky (1921–1929 rr.) [The peasantry of southern Ukraine: the new economic policy (1921–1929)] (in Ukrainian). Odesa: TOV ViD, 2004. 354 s.
22. Kubanin M. Klassovaja sushhnost' processa droblenija krest'janskih hozhajstv: jekonomicheskoe issledovanie [The class nature of the process of fragmentation of peasant farms: an economic study] (in Russian). Moskva: Izdatel'stvo Komakademii, 1929. 191 s.

23. Matsiuts'kyj V. M. Zemel'no-peredil'na diial'nist' zemel'noi hromady Livoberezhnoi Ukrainy (1922–1930 rr.) [Land-redistribution activities of the land community of the Left Bank Ukraine (1922–1930)] (in Ukrainian). *Materialy IV Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Suchasna ukrainistyka: naukovi paradyhmy movy, istorii, filosofii»: zbirka statej*. Kharkiv, 2014. S. 185–196.
24. Matsiuts'kyj V. V. Heneza zemel'noi hromady USRR [Genesis of the land community of the USSR] (in Ukrainian). *Aktual'nye nauchnye yssledovanyia v sovremennom myre: XXIV Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia, 26-27 apreliia 2017 h. : sbornyk nauchnykh trudov. Pereiaslav-Khmel'nytskyj*, 2017. Vyp. 4. Ch. 8. S. 54–59.
25. Matsiuts'kyj V. V. Vyznachennia kil'kosti zemel'nykh hromad na Livoberezhnij Ukraini [Determining the number of land communities in the Left Bank Ukraine] (in Ukrainian). *Ekonomichnyj rozvytok i spadschyna Semena Kuznetsia: tezy dopovidej Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii 30-31 travnia 2019 r.* Kharkiv, 2019. S. 362–363.
26. NKZS USRR. Poradnyk sil's'koho hospodarstva [The farmer adviser] (in Ukrainian). Kharkiv: TsSU USRR, 1923. 210 s.
27. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1925. №20.
28. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1926. №2.
29. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1926. №4.
30. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1926. №5.
31. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1926. №6.
32. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1926. №7.
33. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1926. №8.
34. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1926. №10.
35. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1926. №13-14.
36. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1926. №23-24.
37. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1927. №5.
38. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1927. №10.
39. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1927. №12.
40. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1928. №9.
41. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1928. №11-12.
42. Rybak I.V. Indyvidual'ne selians'ke hospodarstvo Podillia u dobu nepu [Individual peasant economy of the Podillya in the era of new economic policy] (in Ukrainian). Kam'ianets'-Podil's'kyj: Sylyn O. V., 2008. 244 s.
43. Semenov N. Krest'janskij dvor po materialam probnogo obsledovaniia byta i pravovyh otnoshenij krest'janskogo dvora, provedennogo sekciej prava i gosudarstva Kommunisticheskoi akademii v janvare-marte 1926 g. [The peasant court based on the materials of a test survey of everyday life and legal relations of the peasant court, conducted by the section of law and state of Communist Academy in January-March 1926] (in Russian) // *Revoljucija prava*. Moskva, 1927. №1. S. 184–198.
44. Hauke O.A. Krest'janskoe zemel'noe pravo [Peasant land law] (in Russian). *Trudy Obshchestva mezhevyh inzhenerov*. Moskva, 1914. Vyp. 5. S. 1-372.
45. Chajanov A.V. Osnovnye idei i formy organizacii sel'skohozjajstvennoj kooperacii [The main ideas and forms of organization of agricultural cooperation] (in Russian). Moskva: Nauka, 1991. 456 s.
46. Derzhavnyj arkhiv Zhytomyrs'koi oblasti [State Archives of Zhytomyr Region].
47. Derzhavnyj arkhiv Kyivs'koi oblasti [State archive of Kyiv region].
48. Derzhavnyj arkhiv Kharkivs'koi oblasti [State archive of Kharkiv region].
49. Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv vyschykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archives of Higher Authorities and Administration of Ukraine].

УДК343.9:[343.37+343.55](477)''193''

DOI: 10.26565/2227-6505-2020-30-03

ПРОТИДІЯ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1930-Х РОКІВ

В. А. Греченко

Харківський національний університет внутрішніх справ

e-mail: grechenko18@gmail.com, ORCID:<http://orcid.org/0000-0002-6046-0178>

Сьогодні є значна кількість публікацій, присвячених радянській історії 1930-х років, проте основна увага в них приділяється посиленню тоталітарного режиму та репресіям 1937-1938 років, а проблеми боротьби зі злочинністю посідають незначне місце.

Мета дослідження. Враховуючи недостатню розробленість теми, автор поставив собі за мету висвітлити роль міліції в протидії деяким видам злочинності у другій половині 1930-х рр. Ця проблематика є достатньо широкою, тому ми спеціально не досліджували деякі з напрямів діяльності міліції в цей час, зокрема боротьбу проти бандитизму, протидію економічній злочинності та роль міліції в репресіях 1937-1938 рр., оскільки це є предметом інших наших наукових розвідок.

Методологія дослідження. Зasadничим методологічним принципом дослідження для автора був історизм. Ми намагалися відстежувати процеси, події і факти у хронологічній послідовності з урахування тогочасної суспільно-політичної ситуації. Метод порівняння дозволив розглянути загальне й особливе в діяльності міліції різних регіонів республіки та відмінності у протидії різним видам злочинів.

Наукова новизна статті полягає в тому, що в ній уперше в історичній літературі розкрито діяльність міліції щодо протидії злочинності у другій половині 1930х рр. Набули подальшого розвитку питання, які стосувалися кримінально-правової доктрини радянської держави цього часу, методів роботи міліції, доповнено матеріали, пов'язані з удосконаленням роботи слідчих, дільничних інспекторів. У статті розкрито основні напрями діяльності міліції щодо протидії деяким видам злочинів в УРСР у другій половині 1930-х років. У цей час закінчився відносно «ліберальний» період в історії радянського законодавства. Вважалося, що у зв'язку із завершенням будівництва соціалізму в СРСР головні причини злочинності, пов'язані зі спадщиною царизму, в цілому усунені і настав час якнайшвидшої ліквідації самої злочинності, хоча саме тоді з'явилися і нові види злочинів: 1. злочини, пов'язані з паспортизацією (підробка, продаж і купівля, крадіжка паспортів); 2. порушення статуту сільськогосподарської артілі, порушення радянської і колгоспної демократії; 3. саботаж стаханівського руху, переслідування стаханівців. У статті показано, як здійснювалася протидія хуліганству, наркоманії, крадіжкам, як змінювалося ставлення до злочинності неповнолітніх і методи боротьби з нею.

1936 року була прийнята нова Конституція СРСР, а 1937 р. – нова Конституція УРСР. У них проголошувалися широкі права радянських громадян, але насправді вони не реалізовувалися, ставши ілюстрацією до зневажання закону і правопорядку. Проте було б перебільшенням вважати, що в державі була повна правова анархія та розгул злочинності.

Висновки. У другій половині 1930-х рр. міліція, незважаючи на масові репресії та певну невизначеність долі багатьох своїх працівників, продовжувала протидію злочинності. Певна увага приділялася поліпшенню роботи слідчих, дільничних інспекторів, агентурно-інформаційній роботі, залученню громадськості до протидії злочинності. У результаті вдалося досягти певного зменшення загального рівня злочинності.

Ключові слова: Україна, 1930-ті роки, протидія злочинності, НКВС, міліція, охорона громадського порядку.

На сегодняшний день имеется значительное количество публикаций, посвященных советской истории 1930-х годов, однако основное внимание в них уделяется усилению тоталитарного режима и репрессиям 1937-1939 гг., а проблемы борьбы с преступностью занимают незначительное место.

Цель исследования. *Учитывая недостаточную разработанность темы, автор поставил своей целью раскрыть роль милиции в противодействии некоторым видам преступности во второй половине 1930-х гг. Эта проблематика является достаточно широкой, потому мы специально не исследовали некоторые из направлений деятельности милиции в это время, в частности борьбу против бандитизма, противодействие экономической преступности и роль милиции в репрессиях 1937-1938 гг., поскольку это является предметом других наших научных разведок.*

Методология исследования. *Основополагающим методологическим принципом исследования для автора был историзм. Мы пытались исследовать процессы, события и факты в хронологической последовательности, с учетом тогдашней общественно-политической ситуации. Метод сравнения позволил рассмотреть общее и особенное в деятельности милиции разных регионов республики и отличия в противодействии разным видам преступлений.*

Научная новизна *статьи заключается в том, что в ней впервые в исторической литературе раскрыта деятельность милиции относительно противодействия преступности во второй половине 1930х гг. Дальнейшее развитие получили вопросы, которые касаются уголовно-правовой доктрины советского государства этого времени, методов работы милиции, дополнены материалы, связанные с усовершенствованием работы следователей, участковых инспекторов.*

В статье раскрыты основные направления деятельности милиции относительно противодействия некоторым видам преступлений в УССР во второй половине 1930-х годов. В это время закончился относительно "либеральный" период в истории советского законодательства. Считалось, что в связи с завершением строительства социализма в СССР главные причины преступности, связанные с наследием царизма, в целом устранены, и пришла пора быстрой ликвидации самой преступности, хотя в это время появились и новые виды преступлений: 1. преступления, связанные с паспортизацией (подделка, продажа и покупка, кража паспортов); 2. нарушение устава сельскохозяйственной артели, нарушения советской и колхозной демократии; 3. саботаж стахановского движения, преследования стахановцев. В статье показано, как осуществлялось противодействие хулиганству, наркомании, кражам, как менялось отношение к преступности несовершеннолетних и методы борьбы с ней. В 1936 году была принята новая Конституция СССР, а в 1937 г. новая Конституция УССР. В них провозглашались широкие права советских граждан, но в действительности они не реализовывались, став иллюстрацией к пренебрежению закона и правопорядка. Однако было бы преувеличением считать, что в государстве была полная правовая анархия и разгул преступности.

Выводы. *Во второй половине 1930-х гг. милиция, невзирая на массовые репрессии и некоторую неопределенность судьбы многих своих сотрудников, продолжала противодействие преступности. Определенное внимание уделялось улучшению работы следователей, участковых инспекторов, агентурно-информационной работе, привлечению общественности к противодействию преступности. В итоге удалось достичь некоторого уменьшения общего уровня преступности.*

Ключевые слова: *Украина, 1930-е годы, противодействие преступности, НКВД, милиция, охрана общественного порядка.*

For today there is a far of the publications sanctified to soviet history of 1930th. However basic attention in them is spared there are 1937-1939 to strengthening of the totalitarian mode and repressions. And the problems of combating crime have received little attention.

Research aim. *Taking into account insufficient worked out of theme, an author put an aim to itself to light up the role of militia in counteraction to some types of criminality in the second half 1930th. This range of problems is wide enough, that is why we specially did not investigate some of directions of activity of militia at this time, in particular fight against gangsterism, counteract to economic criminality and role of militia in repressions 1937-1938, as it is an object other our scientific researches.*

Research methodology. *The fundamental methodological principle of the study for the author was historicism. We tried to study the processes, events and facts in chronological order, taking into account the then socio-political situation. The method of comparison allowed to consider the general and special in activity of militia of different regions of the republic and differences in counteraction to different types of crimes.*

The scientific novelty of the article is that for the first time in the historical literature it reveals the activities of the police in combating crime in the second half of the 1930s., related to improving the work of investigators, district inspectors.

In the article basic directions of activity of militia are exposed in relation to counteraction to some types of crimes in Ukraine, in the second half of 1930th. In this time a "liberal" period made off relatively in history of soviet legislation. It was considered that in connection from completion of building of socialism in the USSR the main causations of crime, related to the inheritance of, are czarism on the whole removed, and the pore of the most rapid liquidation of criminality came, although at this time appeared and new types of crimes : 1. crimes related to the passport system (imitation, sale and purchase, theft of passports); 2. violation of charter of agricultural artel, violation of soviet and of a collective farm democracy; 3. sabotage of Stakhanovsky motion, pursuit of Stakhanov' s men. New Constitution of the USSR was accepted in 1936, and in 1937 is new Constitution of Ukraine. For them wide rights for soviet citizens were proclaimed, but in reality they were not realized, becoming illustration to neglect of law and law and order. However would be an overstatement to consider that there was complete legal anarchy and raging of criminality in the state .

Conclusions. *In the second half 1930th a militia, without regard to mass repressions and certain vagueness of fate of many workers, continued counteraction to criminality. Certain attention was spared to the improvement of work of investigators, district inspectors, secret-service-informative work, bringing in of public to counteraction to criminality. In the total it was succeeded to attain some reduction of general level to criminality.*

Keywords: *Ukraine, 1930, counteraction to criminality, NKVS, militia, protection of public order.*

Грунтовне дослідження історії розвитку вітчизняних правоохоронних органів обумовлене нагальною суспільною потребою. Неможливо планувати розвиток суспільства, не забезпечивши безпеку його існування, а це, своєю чергою, неможливо без осмислення уроків минулого, а отже, вивчення історичного досвіду регулювання способів підтримки громадського порядку є важливим і значущим.

Деякі аспекти цієї теми досліджували І.Г. Білас [3], А. Є. Шевченко [24], П.П. Михайленко [12], І.В. Павловська [19], О.М. Бандурка та В.А. Греченко [2]. Проте робота І.Г. Біласа присвячена діяльності правоохоронних органів лише в Західній Україні, стаття П.П. Михайленка є достатньо коротким оглядом діяльності міліції за більш значний період, ніж той, який розглядається в цій статті. І.В.Павловська розглядає в основному тільки один з історико-правових аспектів діяльності міліції, а в нашій попередній публікації досліджено діяльність міліції лише за 1937-й рік. Ця стаття є продовженням нашої ж розвідки про діяльність міліції щодо протидії злочинності у середині 1930-х рр. [5]. Із зарубіжних дослідників цю тему вивчали Луїза Шеллі (Louise Shelley), яка опублікувала монографію «Поліціювання радянського суспільства: Еволюція державного контролю» (Policing Soviet Society: The Evolution of State Control) [25], а також певною мірою Ольга Семухіна, що тепер працює в США (Olga B. Semukhina), яка оприлюднила у співавторстві з Рейнольдсом

(Kenneth Michael Reynolds) монографію «Розуміння сучасної російської поліції» («Understanding the Modern Russian Police», 2013) [26], де один з підрозділів (2.3.), обсягом у 8 сторінок (с.46-54), присвячений трансформації радянської міліції при Сталіні (1930-ті рр. – 1953). Звичайно, що такий обсяг не дає змоги достатньо висвітлити проблему, а лише коротко окреслює її.

Враховуючи недостатню розробленість теми, автор поставив собі за мету висвітлити роль міліції в протидії деяким видам злочинності у вказаний період. Ця проблема є достатньо широкою, тому ми спеціально не досліджували деякі з напрямів діяльності міліції в цей час, зокрема боротьбу проти бандитизму, протидію економічній злочинності та роль міліції в репресіях 1937-1938 рр., оскільки це є предметом інших наших наукових розвідок.

Наукова новизна статті полягає в тому, що в ній уперше в історичній літературі розкрито діяльність міліції щодо протидії злочинності в другій половині 1930-х рр. Набули подальшого розвитку питання, які стосувалися кримінально-правової доктрини радянської держави цього часу, методів роботи міліції, доповнено матеріали, пов'язані з удосконаленням роботи слідчих, дільничних інспекторів.

Аналіз злочинності вказаного періоду ускладнюється браком статистичних даних через певні суб'єктивні причини, викликані як загальним ставленням до «незручної статистики», так і тодішньою кримінально-правовою доктриною держави, що вважала злочинність невласивою соціалізму і «пережитком капіталізму».

Одним з найважливіших напрямів протидії злочинності у другій половині 1930-х років була боротьба з хуліганством. Це явище продовжувало бути масовим і погіршувало якість життя рядових громадян. Тому керівні органи змушені були вжити більш суворі заходи проти хуліганства. Постановою ЦВК і РНК СРСР від 29 березня 1935 року «Про заходи боротьби з хуліганством» максимальний термін покарання був піднятий до 5 років [14, ст.141].

Начальник управління робітничо-селянської міліції Москви Л. Д. Вуль в огляді «Хуліганство в Москві і боротьба з ним», укладеному в травні 1935 року, писав: «Хуліганство у нас є однією з форм опору дрібнобуржуазної стихії, що протиставляється свідомій пролетарській дисципліні, необхідній для колективної праці». Як бачимо, усе знову зводилося до класового підходу. Проте які б не висувалися теорії, на практиці все виглядало дуже сумно: «До останнього часу, – повідомляв Вуль, – хуліганство в Москві було дуже поширене. За останній рік воно дало навіть значне зростання, і тому боротьба з ним займає одну з найважливіших ділянок роботи московської міліції. 1934 р. в порівнянні з 1933 р. дав 40% збільшення випадків прояву хуліганства. При цьому злісні прояви хуліганства, карані в кримінальному порядку, збільшилися на 44,7%, незлісні форми, що підпадають під дію обов'язкової постанови Мосради, дали зростання на 35%. У 1935 р. спостерігається подальше безперервне зростання злісного хуліганства, і середнє щомісячне число притягнених в кримінальному порядку за хуліганство, що складало в 1933 р. 817 осіб, в 1934 р. зросло до 1182 осіб і в 1935 р. до 1524 осіб» [7, с.49].

Те, що відбувалося в Москві, не було винятком. Це була типова ситуація для 1930-х рр. Ветеран міліції, підполковник міліції С.К. Улановський, який служив на Донеччині у 1930-ті роки, згадував, що у той час на Донбасі масові бійки спалахували часто і часто ж закінчувалися великими неприємностями. Ходили «вулиця на вулицю», «селище на селище». У безглузких бійках іноді брали участь кількасот осіб, озброєних хто прутом, хто ножем, самопалом, а хто револьвером. Після побоїщ були й поранені, й убиті. Іноді такі масові бійки спеціально організували рецидивісти з метою залякати населення та своїх конкурентів [8, с. 293, 294].

Для зменшення рівня злочинності керівництво НКВС СРСР пішло перевіреним шляхом: застосування репресій та залякування. Нарком внутрішніх справ СРСР Г.Г. Ягода у промові на одній з нарад з керівниками міліції у квітні 1936 р. висловлював впевненість, що «постанова про застосування вищої міри покарання у ряді міст за грабіж з насильством

повинна привести до того, щоб повністю ліквідувати грабежі як озброєні, так і незброєні» [27, арк.19].

Проте заходи, вжиті у 1935 р., не дали очікуваних результатів, тому 10 серпня 1940 р. було видано указ Президії ВР СРСР «Про кримінальну відповідальність за дрібні крадіжки на виробництві і за хуліганство». Указ визначив, що «хуліганські дії, здійснені в громадських місцях, на підприємствах або установах, караються ув'язненням строком на 1 рік, якщо з урахуванням їх характеру не тягнуть за законом тяжчого покарання» [18]. Цього ж 1940 року статті Кримінального кодексу УСРР 1927 року були приведені у відповідність із союзним указом, через що абсолютно невинувато дрібне хуліганство довгі 16 років прирівнювалося до кримінально-карного діяння. Справи про хуліганство слухалися без попереднього розслідування, у спеціально створених так званих чергових камерах народних судів. За нецензурну лайку в громадському місці давали рік в'язниці, звичайним же вироком за хуліганство було п'ять років позбавлення волі з подальшою п'ятирічною заборонаю на проживання в головних містах СРСР.

Тільки за період із прийняття цього акту і до 1 січня 1941 року до судової відповідальності було притягнуто за хуліганство 131 724 осіб, за дрібні крадіжки – 29 020 осіб.

Але при цьому були й певні ексцеси. Газета «Вісті ВУЦВК» в номері від 15 жовтня 1940 р. повідомляла: «В результаті здійснення Указу кількість випадків хуліганства на Полтавщині різко зменшилася. В липні по області було 73 випадки хуліганства, а у серпні – 39. Майже зовсім вивелось хуліганство з поножовщиною, бійками. За вересень на Полтавщині зареєстровано лише один такий випадок. Проте є інше. Ряд громадян, зокрема тих, що потерпіли від хуліганів, відмовились прийти в суд, щоб дати свої свідчення. Ми зацікавились цим. Виявилось, що деякі судді вчиняють допит «з пристрасною» не хуліганам, а свідкам, потерпілим. Ось характерний факт. Міліція затримала відомого хулігана Д. Долгіна, який в саду ім. Луначарського нахабно приставав до громадян С. і Л. У міліції хуліган не вгамувався і продовжував бешкетувати, вдарив чергового по району міліції тов. Гаркавенка. Хулігана довелося зв'язати. Яким же було здивування присутніх на суді, коли довести «невинуватість» Долгіна з'явилися щось із десятків свідків – його друзі, яких навіть і не було на місці злочину. Ці «свідки» ще до суду погрожували потерпілим С. і Л. і вимагали не свідчити проти хулігана. Гр. Л., злякавшись погроз, змушена була негайно ж виїхати з Полтави, а гр. С. ще раз була попереджена «свідками» перед початком судового засідання. Суддя 3-ої дільниці Винокурова замість того, щоб досконало розібратися у справі, вчинила такий допит гр. С., що важко було розібратися, кого ж судять – злочинця, чи ... потерпілу. Хуліган і «свідки» торжествували. І не дарма. Повернувшись з дорадчої кімнати суддя оголосила злісному хуліганові виправдувальний вирок...» [20]. Таким чином, мав місце тиск на суд та залякування свідків та потерпілих, але заходів щодо виправлення цієї ганебної ситуації вжито не було.

Фактично на практиці після спаду кампанії 1940 року дрібне хуліганство виявилось безкарним, оскільки кримінального покарання за лихослів'я і т. ін. не застосовувалося, а адміністративного не існувало. Тому хулігани нахабно співали:

*Революция была, нам же воли не дала:
Была у нас полиция, вдвойне строга милиция.
Я по улице пройду, что-нибудь да сделаю,
Что милиция мне скажет, я ей ножик покажу.*

Ще одним важливим напрямком діяльності міліції в цей час була протидія злочинності неповнолітніх. Слід зазначити, що в другій половині 1930-х років ставлення до злочинності неповнолітніх і методи боротьби з нею, як і зі злочинністю в цілому, зазнають серйозних змін. Закінчився відносно «ліберальний» період в історії радянського законодавства. Було констатовано, що у зв'язку із завершенням будівництва соціалізму в СРСР головні причини злочинності неповнолітніх, пов'язані зі спадщиною царизму, у цілому усунені, і настав час якнайшвидшої ліквідації самої злочинності. «М'якотіла» політика колишніх років була

піддана критиці, і маятник гойднувся від профілактичних і лікувально-виховних заходів у бік примусово-репресивних заходів щодо дій підлітків, що вчинили правопорушення [9, с.95].

7 квітня 1935р. ЦВКі РНК СРСР прийняли сумнозвісну постанову «Про заходи боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх», у якій зокрема вказувалося: «1. Неповнолітніх, починаючи з 12-річного віку викритих в здійсненні крадіжок, у спричиненні насильства, тілесних ушкоджень, каліцтв, у вбивстві або в спробі до вбивства, притягувати до кримінального суду із застосуванням усіх заходів кримінального покарання» [13]. Роз'яснюючи цю постанову, орган Прокуратури СРСР – часопис «За социалистическую законность» – писав: «Лібералізм і «ліві» заскоки відносно підлітків проявилися не лише в школах. Певні дефекти в цьому відношенні були і в нашому кримінальному законодавстві. Так, був встановлений украй високий вік повної кримінальної відповідальності неповнолітніх. Більше того, навіть особи у віці від 16 до 18 років не могли бути засуджені не лише до вищої міри покарання, який би жахливий і огидний злочин вони не скоїли, але й при призначенні їм покарання у вигляді позбавлення волі суд був пов'язаний достатньою мірою безглуздими арифметичними операціями обов'язкового формального пом'якшення покарання» [1, с. 11]. Як видно з цієї публікації, автор обурюється з того, що суд не може прийняти рішення про застосування вищої міри покарання – розстрілу – до злочинців у віці від 16 до 18 років. Узагалі це відбивало основну тенденцію, що домінувала в тогочасній кримінально-правовій доктрині тоталітарної держави, а також загальну соціально-психологічну ситуацію другої половини 1930-х рр. у радянському суспільстві, де звичним став заклик до посилення репресій та застосування вищої міри покарання. Водночас слід зазначити, що основна думка автора цієї статті щодо посилення репресій проти злочинців не була безпідставною, про що, зокрема, свідчать наведені вище дані стосовно масового хуліганства.

З нових видів злочинів, особливо характерних для даного моменту, вказувалося на такі: 1. Злочини, пов'язані з паспортизацією (підробка, продаж і купівля, крадіжка паспортів). 2. Порушення статуту сільськогосподарської артілі, порушення радянської і колгоспної демократії. 3. Саботаж стаханівського руху, переслідування стаханівців [6, с.146]. Виникнення цих видів злочинів було пов'язане з новою соціально-політичною ситуацією в державі: уведення паспортної системи, створення колгоспів, чим була незадоволена значна частина селян, виникнення стаханівського руху та протидія йому, оскільки це було пов'язане з переглядом норм обсягу праці й тарифів. Спротив стаханівському руху чимось нагадував луддизм у Великій Британії на початку XIX ст., коли за псування машин засуджували до смертної кари. Активно боротися з супротивниками стаханівського руху закликав Й. Сталін, який, виступаючи на Першій Всесоюзній нараді стахановців 17 листопада 1935 р., розповів, як у наркоматі шляхів сполучення «дали в зуби» тим, хто не розумів необхідності «перебудуватися на стаханівський лад» [23, с. 505]. Упродовж 1936 р. часопис «Советская юстиция» (Москва, виходив 36 разів на рік) в кожному номері наводив приклади з судової практики у справах про протидію стаханівському руху.

Слід зазначити, що у відомчих часописах і в 1937 р. продовжували розміщувати статистику щодо злочинності в СРСР. Так, журнал «Социалистическая законность» у №11 за 1937 р. повідомляв, що за 1934-1936 рр. найбільш значне зниження дають майнові злочини, різні види вбивств і важкі тілесні ушкодження. Так, наприклад, за 1934-1936 рр. кількість незброєних пограбувань скоротилася на 66,4%, озброєних – на 69,8%, крадіжок – 5,2%. Крадіжки худоби знизилася майже в 5 разів, підпали – у 4 рази. Ще цікавішими є дані, що стосуються закону від 7 серпня 1932 р., – про охорону суспільної (соціалістичною) власності. Якщо прийняти число засуджених у 1933 р. згідно із законом від 7 серпня 1932 р. за 100%, то в 1935 р. по РРФСР було засуджено лише 8% від цієї кількості. За час з першою половиною 1935 р. по 1936 р. число засуджених по тому ж РРФСР скоротилося в 3 рази, а по УРСР – 4 рази [10, с.83].

Але ці цифри не можна вважати цілком достовірними. Слід врахувати, що йшов 1937 рік – ювілейний рік 20-річчя Жовтневої революції, а також це був рік піку репресій. Тому

оприлюднювалася ще більш парадна статистика, ніж звичайно: рівень злочинності зменшувався і в рази. У протилежному випадку автор тієї статті опинився б в ув'язненні або взагалі серед неживих.

Тому в пресі нерідко повідомлялося і про успіхи в перевихованні злочинців. Відомча газета НКВС на Донеччині – «На страже социалистического Донбасса» – повідомляла: «У Ворошиловград у 1936 р. було надіслано 24 злочинці-рецидивісти. Ми їх негайно ж влаштували на роботу. Заводські організації допомогли їм в їхніх перших кроках нового життя: видали безповоротні позики на устаткування квартир, на придбання одягу й інших речей. Бронштейн і Романенко у минулому були злочинцями. Ми влаштували їх на роботу на м'ясокомбінат. Вони там незабаром стали найбільш зразковими робітниками, і дирекція виділила їм 1000 руб. на купівлю костюмів і меблів для їх квартир. Крім того, було сплачено 1700 руб. за те, що вони у вільний час навчалися на курсах шоферів. Інший колишній правопорушник, Джафаров, працюючи тепер на взуттєвій фабриці закрійником, заробляє по 200 руб. на місяць. Бачачи його чесне ставлення до дорученої роботи, дирекція фабрики видала йому 500 руб. на обладнання квартири» [16]. Видно, що картинка подавалася дуже «відлакованою»: злочинці перевиховуються, їм видають значну грошову допомогу, їх влаштовують на роботу на м'ясокомбінат (!), при тому що у радянському суспільстві працевлаштуватися на м'ясокомбінат було складно, часто через хабар.

1936 року була прийнята нова Конституція СРСР, а 1937 р. – нова Конституція УРСР. У них проголошувалися широкі права радянських громадян, але насправді ці права не реалізовувалися, ставши лише ілюстрацією до зневажання закону і правопорядку. Проте було б перебільшенням вважати, що в державі була повна правова анархія та розгул злочинності. Міліція, незважаючи на масові репресії та певну невизначеність долі багатьох власних співробітників, продовжувала протидіяти злочинності, хоча, як правильно зазначає Луїза Шеллі, якість міліцейського персоналу в ці роки не покращилася [25, с.31].

У пресі того часу досить часто писали про успіхи міліції в протидії злочинності, про сміливість та мужність окремих міліціонерів. Так, наприклад, київська газета «Більшовик» у номері за 7 січня 1937 р. повідомляла: «Кілька днів тому вартувий міліціонер дивізіону зовнішньої служби т. Мельник стояв на варті на Володимирському базарі. Він помітив, що якийсь хуліган напав на лейтенанта РСЧА. Хуліган поранив його ножом і зник в одному з парадних ходів Червоноармійської вулиці, щільно зачинивши за собою двері. Міліціонер кинувся навздогін, але хуліган раптом розчинив двері і поранив міліціонера в голову каменем та порізав йому ножом шинель. Мельник, незважаючи на поранення, витяг з кобури наган, рукояткою вибив з рук бандита ніж і заарештував хулігана, не застосовуючи зброї. Начальник Київської облміліції, старший майор т. Ряботенко в наказі висловив подяку тов. Мельникові за сміливе затримання бандита» [22].

У протистоянні з бандитами міліціонери не лише отримували поранення, але й гинули, захищаючи правопорядок. Газета «Комуніст» у номері від 5 липня 1937 р. повідомляла: «Вночі на розі вулиці Госпітальної і Запорізької (Одеса), стояв на посту міліціонер Г. А. Алексаткін. Він помітив, що п'ять невідомих чоловік несли драбину, перекинули її біля одного будинку через залізну огорожу і збиралися пролізти в квартиру. Міліціонер затримав їх. Коли тов. Алексаткін супроводжував грабіжників, один з них вдарив його ножом у груди. Незважаючи на смертельне поранення, стікаючи кров'ю, Алексаткін сім разів вистрелив у грабіжників і поранив одного з них. Потім він впав і за кілька хвилин помер. Органи міліції негайно вжили заходів і затримали всіх п'ятьох злочинців» [4].

Повідомлялося і про протидію іншим видам злочинів, зокрема, наркоманію, що тоді було не таким частим, як сьогодні. Так, газета «Пролетарська правда» у числі за 1 лютого 1938 р. повідомляла: «Штаб-квартира наркоманів містилася на бульварі Шевченка № 55, кв.14. Кербуд Володимир Зайченко і його дружина Ніна Зайченко створили кубло, де морально деградовані люди, здебільшого з дрібнобуржуазного середовища, одержували опіум, морфій, героїн, пантопон, кокаїн та інші наркотики. Завсідниками кубла були: співробітниця артілі «Художпром» Т. Ковальська, режисер лялькового театру Є.

Яворовський, кінопрацівник Г. Затворницький, А. Селезньов, І. Школяренко, В. Пасічний, Постнова-Розанова та ін. Усі вони не тільки наркомани, а й здебільшого хазяї кубла, що розповсюджували наркотики. Разом з хазяями кубла до судової відповідальності було притягнуто завідувача ятки Аптекоуправління Ш. Кірнос, завідувача хімічної лабораторії інституту торфу Я. Хаскіна, агента постачання лікарні ім. Павлова М. Ліberman, лікаря Є. Щербіна та ін. Коли органи міліції викрили кубло, у ньому було знайдено у великій кількості наркотики, шприци та інший інструментарій. Народний суд Сталінського району міста Києва розглядав цю справу і засудив винуватців до різних строків ув'язнення» [21].

У 1937-1938 рр. криміногенна ситуація на вокзалах була досить напруженою. Як згадував ветеран міліції, колишній начальник Харківського відділення транспортної міліції Т. Юрченко, «черговий [по відділенню] був завалений роботою. Він ледве встигав приймати заяви про крадіжки. Про крадіжки документів заяви не приймали: такі випадки просто заносилися до загального списку. Багато крадіжок ще тоді здійснювалися методом підсидки: злодійка знайомилася з пасажиркою, входила до неї в довіру, а коли та відходила і просила пригланути за речами – крала їх» [11, с.16].

Враховуючи цю ситуацію, нарком внутрішніх справ СРСР 2 серпня 1937 р. видав наказ «Про організацію опергруп залізничної міліції на потягах». У ньому наказувалося: 1) При кожному відділі залізничної міліції організувати опергрупи негласного складу для обслуговування потягів. 2) Покласти на ці групи обов'язок затримувати в потягах злочинців, безпритульних і передавати їх в найближчі оперпункти й відділення для притягнення до кримінальної відповідальності. У першу чергу обслужити найбільш неблагополучні перегони. 3) Підбір особового складу опергруп зробити особливо ретельно, виділяючи на цю роботу молодих, енергійних людей, що працювали раніше по затриманнях злочинців у кримінальному розшуку, із числа досвідчених, тямущих дільничних інспекторів. 4) Ввести особливий облік результатів роботи опергруп і доповідати мені щомісячно» [17, с.539].

17 вересня 1938 р. було видано циркуляр народних комісарів внутрішніх справ СРСР «Про недоліки в роботі міліції по охороні громадського порядку». У ньому йшлося про істотні недопрацювання в цій сфері діяльності міліції. Міліційні пости виставлялися за дислокацією, що не змінювалася роками, і без урахування оперативної потреби. Базари, сади, кіно й інші громадські місця були недостатньо забезпечені постовою службою, міста в нічний час охоронялися погано. Для постів використовували незначну кількість міліціонерів; так, упродовж 1937 року в середньому щодоби на пости виставляли тільки від 15-ти до 30 % наявного складу.

Оскільки циркуляр датовано 1938 р., то він не міг обійтися без обвинувачень на адресу «ворогів народу». Зокрема, у ньому було зазначено, що «міліційна охорона місць, найбільш уражених кримінальними проявами, у деяких випадках була незабезпечена і є результатом прямої шкідницької діяльності нині викритих ворогів народу, що пробралися до міліції». І далі: «Байдуже ставлення міліції до використання двірників призвело до проникнення на цю роботу класово-чужого і кримінального елемента. Перевірка двірників у 22 краях і областях виявила: - колишніх городових і білих офіцерів – 302, засуджених – 566 злодіїв, перебіжчиків, куркулів – 559 тощо. Особливо велика засміченість виявлена серед двірників у Ленінграді, Орловській, Вінницькій областях і Вірменській РСР» [15, с.640]. Наркомат вимагав рішуче перебудувати роботу й усунути вказані недоліки.

З метою попередження злочинів органи міліції провели велику роботу щодо вилучення зброї. Тільки за два квартали 1940 і 1941 років у жителів східних і західних областей України було вилучено 1362 гвинтівки, 887 обрізів, 2110 револьверів, 50 кулеметів, 2243 одиниці гладкоствольної зброї, 1362 одиниці холодної зброї, 617 гранат, 228 карабінів і 15289 набоїв [28, арк.173-174].

Невикоріненими, однак, залишались порушення в дізнавальній та слідчій роботі. Через це багато справ повертали в органи міліції на дорозслідування через їх неякісне оформлення. Наприклад, у Дніпродзержинську за осінь 1940 року на дорозслідування було повернуто 35 таких справ, у Кривому Розі – 33, у Нікополі – 9. Інколи справи направляли до суду чи

прокуратури неохайно підшиті, брудні, з розірваними обкладинками, не підписані особами, котрі їх укладали, та недатовані [19, с.185].

Серйозну увагу в передвоєнні роки звертали також на охорону громадського порядку, здійснювану постовою і патрульною службами. У липні 1940 року з метою вдосконалення охорони громадського порядку й роботи із забезпечення безпеки громадян був прийнятий новий статут постової служби міліції. У документі було суворо визначено коло обов'язків, передбачено норми розрахунку зовнішніх постів, встановлено суворий контроль за несенням служби постовими нарядами. Загальна кількість постів збільшилася до 1 663 змін. Відбувалося повсюдне посилення постової служби.

Охорона громадського порядку в цей період здійснювалася

- через мережу зовнішніх постів міліції, що охоплювала місця, уражені злочинністю, усі вулиці з інтенсивним рухом, парки, сади, сквери, видовищні підприємства, місця гулянь і свят, залізничні станції, вагонні парки, пристані, порти;
- через дільничних уповноважених міліції, лінійних оперуповноважених транспортної міліції, що обслуговували конкретні ділянки залізниць і водних басейнів і охоплювали своїм спостереженням усю територію міст, залізниць і водних басейнів;
- через патрулі, що висилалися в нічний час за заздалегідь розробленими маршрутами з обов'язковим періодичним обходом (об'їздом) місць, уражених злочинністю, околиць міст, територій станцій, залізничних селищ, перегонів залізниць, уражених викиданням вантажів з потягів.

Отже, у другій половині 1930-х рр. міліція УСРР здійснювала достатньо різноманітну та багатоаспектну діяльність щодо протидії злочинності. Певна увага приділялася поліпшенню роботи слідчих, дільничних інспекторів, агентурно-інформаційній роботі, залученню громадськості до протидії злочинності. У результаті вдалося досягти певного зменшення загального рівня злочинності. Проте кількість деяких видів злочинів (хуліганство) навіть зросла. З'явилися й нові види злочинів, пов'язані з новими реаліями життя (паспортизацією, розкраданням колгоспного майна та ін.) Також спостерігалася політизація злочинності, що було виявом посилення тоталітарного режиму в республіці.

Література

1. Авербах И. Закон 7 апреля и преступность несовершеннолетних. *За социалистическую законность*. 1935. № 8. С. 11.
2. Бандурка О. М., Греченко В. А. 1937 рік в діяльності міліції. *Європейські перспективи*. 2019. №1. С.5-11.
3. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. К. : Либідь – Військо України, 1994. Кн. 1. 428 с.
4. Вбивство міліціонера. *Комуніст*. 1937. 5 липня.
5. Греченко В. А., Московець В.І. Діяльність міліції щодо протидії злочинності в УСРР у середині 1930-х років. *Право і Безпека*. 2018. №1. С.17-24. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2018.1.02>
6. Доповідна записка про стан злочинності на Україні від 17 травня 1936 р. Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю. *Історія міліції України у документах і матеріалах*: у 3 т. К. : Генеза, 1997. Т. 2 : (1917 – 1945). С. 146.
7. Жирнов Евгений. Дело о всероссийском хулиганстве: как распушенность и агрессия распространялись по городам и селам. *Коммерсантъ Деньги*. 2014. №6. 17.02.2014. С.49.
8. *История Донецкой милиции 1917–2000 гг.* / [под ред. В. С. Малышева, В. М. Бесчастного, Л. Д. Кириченко и др.]. Донецк: Юрпрес, 2000. 472 с.
9. Краснов Д. А. Основные этапы борьбы с преступностью несовершеннолетних в СССР в 1917–1960 гг.: историко-правовой аспект. *Ученые труды Российской академии адвокатуры и нотариата*. 2013. № 1 (28). С. 95.

10. Леплевский Г. О состоянии преступности в СССР. *Социалистическая законность*. 1937. №11.С.83.
11. Милиция Южной: Краткий исторический очерк в документах, печатных и фотоматериалах / Н.С. Супрунов, Г.П. Колесников, Н.И. Синдеева и др. Харьков: УМВД Украины на ЮЖД, 1998.140 с.
12. Михайленко П. Міліція України радянського періоду (1923–1940 рр.) *Міліція України*. 2003. № 9. С. 18-20.
13. О мерах борьбы с преступностью среди несовершеннолетних: постановление СНК СССР, ЦИК СССР от 7 апреля 1935 г. №3/598. *Известия ЦИК Союза ССР и ВЦИК*. 1935. 8 апреля.
14. О мерах борьбы с хулиганством: постановление ЦИК и Совнаркома СССР от 29 марта 1935 г. *Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. (СЗ СССР)*.1935. №18.Ст.141.
15. О недостатках в работе милиции по охране общественного порядка: циркуляр народных комиссаров внутренних дел Союза ССР. *Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.): у 6 т.: наук. вид./авт. кол.: М. Г. Вербенський, О. Н. Ярмаш, Т. О. Проценко, В. О. Криволапчук, В. В. Ткаченко, В. М. Чисніков, Т. А. Плугатар, В. А. Довбня, О. В. Кожухар, О. В. Пристайко, В. А. Золотарьов; за заг. ред. А. Б. Авакова. Київ, 2015. Т. 4 С. 640.*
16. О перевоспитании бывших правонарушителей. *На страже социалистического Донбасса*.1936. 8 декабря.
17. Об организации опергрупп железнодорожной милиции в поездах: приказ народных комиссаров внутренних дел Союза ССР 2 августа 1937 г. *Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.): у 6 т.: наук. вид. /авт. кол.: М. Г. Вербенський, О. Н. Ярмаш, Т. О. Проценко, В. О. Криволапчук, В. В. Ткаченко, В. М. Чисніков, Т. А. Плугатар, В. А. Довбня, О. В. Кожухар, О. В. Пристайко, В. А. Золотарьов; за заг. ред. А. Б. Авакова. Київ, 2015. Т. 4. С. 539.*
18. Об уголовной ответственности за мелкие кражи на производстве и за хулиганство: указ Президиума Верховного Совета СССР от 10 августа 1940 года. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1940. №28(91).
19. Павловська І.В. Організаційно-правові засади забезпечення законності в діяльності органів міліції УСРР (УРСР) (1919 - перша половина 1941 року: дис. канд.юр. наук: 12.00.01 /Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2016.239 с.
20. Покровителі хуліганів. *Вісті ВУЦВК*. 1940. 15 жовтня.
21. Продавці опіуму. *Пролетарська правда*.1938.1 лютого.
22. Сміливість міліціонера. *Більшовик*.1937. 6 січня.
23. Сталин И.В. Речь на Первом Всесоюзном совещании стахановцев 17 ноября 1935 г. *Сталин И.В. Вопросы ленинизма*. Изд. 11. М. ОГИЗ, 1947. С. 493-505.
24. Шевченко А. Є. Правові засади діяльності органів внутрішніх справ УРСР на транспорті у першій половині ХХ ст. (історико - правове дослідження): дис. докт. юрид. наук: 12.00.01/ Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2006. 475 с.
25. Louise Shelley Policing Soviet Society: The Evolution of State Control.N.Y.-London: Routledge. 2005. 296 p.
26. Olga B. Semukhina & K. Michael Reynolds. Understanding the Modern Russian Police. Boca Raton, Fl., CRC Press, Taylor and Francis Group. 2013. 337 p.
27. Галузевий державний архів МВС України (ГДА МВС України). Ф.45. Оп. 5. Спр.6. Арк. 19.
28. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 5. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 173-174

References

1. Averbakh I. Zakon 7 aprelya i prestupnost' nesovershennoletnikh. [Law of April 7 and juvenile delinquency] (in Russian). *Za sotsialisticheskuyu zakonnost'*. 1935. № 8. S. 11.
2. Bandurka O. M., Grechenko V. A. 1937 rik v diyal'nosti militsiyi [1937 in the activities of the militia] (in Ukrainian). *Yevropeys'ki perspektivy*. 2019. №1. S.5-11.
3. Bilas I. H. Represyivno-karal'na systema v Ukrayini 1917–1953 rr.: Suspil'no-politychnyy ta istoryko-pravovyy analiz : u 2 kn. [The repressive-punitive system in Ukraine 1917-1953: Socio-political and historical-legal analysis] (in Ukrainian): K. : Lybid' – Viys'ko Ukrayiny, 1994. Kn. 1. 428 s.
4. Vbyvstvo militsionera. [Murder of a militia officer](in Ukrainian). *Komunist*. 1937. 5 lypnya.
5. Grechenko V. A., Moskovets V.I. Diyal'nist' militsiyi shchodo protydyi zlochynnosti v USRR u seredyni 1930-kh rokiv [Activities of the militia to combat crime in the USSR in the mid-1930s.] (in Ukrainian). *Pravo i Bezpeka*. 2018. №1. C.17-24. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2018.1.02>
6. Dopovidna zapyska pro stan zlochynnosti na Ukrayini vid 17 travnya 1936 r. [Brief note on the state of crime in Ukraine of May 17, 1936] (in Ukrainian). Mykhaylenko P.P., Kondrat'yev YA.YU. Istoryiya militsiyi Ukrayiny u dokumentakh i materialakh: u 3 t. K. : Geneza, 1997. T. 2: (1917 – 1945). S. 146.
7. Zhirnov Yevgeniy. Delo o vserossiyskom khuliganstve: kak raspushchennost' i agresiya rasprostranyalis' po gorodam i selam [The case of All-Russian hooliganism: how licentiousness and aggression spread throughout cities and villages] (in Russian). *Kommersant*" Den'gi .2014. №6. 17.02.2014. S.49.
8. Istoryiya Donetskoj militsii 1917–2000 gg. / [pod red. V. S. Malysheva, V. M. Beschastnogo, L. D. Kirichenko i dr.] [History of the Donetsk police in 1917 – 2000] (in Russian). Donetsk: Yurpres, 2000. 472 s.
9. Krasnov D. A. Osnovnyye etapy bor'by s prestupnost'yu nesovershennoletnikh v SSSR v 1917–1960 gg.: istoriko-pravovoy aspekt. [The main stages of the fight against juvenile delinquency in the USSR in 1917-1960: historical and legal aspect] (in Russian). *Uchenyye trudy Rossiyskoy akademii advokatury i notariata*. 2013. № 1 (28). S. 95.
10. Leplevskiy G. O sostoyanii prestupnosti v SSSR. [On the state of crime in the USSR] (in Russian). *Sotsialisticheskaya zakonnost'*. 1937. №11. S.83.
11. Militsiya Yuzhnoy: Kratkiy istoricheskiy ocherk v dokumentakh, pechatnykh i fotomaterialakh. [Militia of the South: A Brief History of Documents, Printed and Photographic Materials] (in Russian). / N.S. Suprunov, G.P. Kolesnikov, N.I. Sindeyeva i dr. Khar'kov: UMVD Ukrainy na YUZHHD, 1998. 140 s.
12. Mykhaylenko P. Militsiya Ukrayiny radyans'koho periodu (1923–1940 rr.) [The militia of Ukraine of the Soviet period (1923-1940)] (in Ukrainian). *Militsiya Ukrayiny*. 2003. № 9. S. 18-20.
13. O merakh bor'by s prestupnost'yu sredi nesovershennoletnikh. [On measures to combat juvenile delinquency] (in Russian): postanovleniye SNK SSSR, TSIK SSSR ot 7 apr. 1935 g. № 3/598. *Izvestiya TSIK Soyuzha SSR i VTSIK*. 1935. 8 aprelya.
14. O merakh bor'by s khuliganstvom: postanovleniye TSIK i Sovnarkoma SSSR ot 29 marta 1935 g. [On measures to combat hooliganism: Decree of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the USSR. (in Russian). *Sobraniye zakonov i rasporyazheniy raboche-krest'yanskogo pravitel'stva Soyuzha Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik (SZ SSSR)*.1935. №18. St.141.
15. O nedostatках v rabote mylytsyy po okhrane obshchestvennoho poryadka. [On the defects in the work militia of the to protect public order] (in Russian): tsyrkulyar narodnykh komysarov vnutrennykh del Soyuzha SSR. *Ministerstvo vnutrishnikh sprav Ukrayiny: podiyi, kerivnyky, dokumenty ta materialy (1917–2017 rr.): u 6 t.: nauk. vyd./avt. kol.: M. H. Verbens'kyy, O. N. Yarmysh, T. O. Protsenko, V. O. Kryvolapchuk, V. V. Tkachenko, V. M. Chysnikov, T. A. Pluhatar, V. A. Dovbnya, O. V. Kozhukhar, O. V. Prystayko, V. A. Zolotar'ov; za zah. red. A. B. Avakova*. Kyiv, 2015. T. 4. S. 640.

16. O perevospitanii byvshikh pravonarushiteley. [About the re-education of former offenders] (in Russian). *Na strazhe sotsialisticheskogo Donbassa*. 1936. 8 dekabrya.
17. Ob orhanyzatsyy operhrupp zheleznodorozhnoy mylytsyy v poezdakh [On the organization of railway militia operatives in trains] (in Russian): prykaz narodnykh komysarov vnutrennykh del Soyuzu SSR 2 avhusta 1937 h. *Ministerstvo vnutrishnikh sprav Ukrayiny: podiyi, kerivnyky, dokumenty ta materialy (1917–2017 rr.): u 6 t.: nauk. vyd./avt. kol.: M. H. Verbens'kyy, O. N. Yarmysh, T. O. Protsenko, V. O. Kryvolapchuk, V. V. Tkachenko, V. M. Chysnikov, T. A. Pluhatar, V. A. Dovbnaya, O. V. Kozhukhar, O. V. Prystayko, V. A. Zolotar'ov; za zah. red. A. B. Avakova*. Kyiv, 2015. T. 4. S. 539.
18. Ob ugolovnoy otvetstvennosti za melkiye krazhi na proizvodstve i za khuliganstvo: ukaz Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR ot 10 avgusta 1940 goda. [On criminal liability for petty thefts at work and for hooliganism: Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR of August 10, 1940]. (in Russian). *Vedomosti Verkhovnogo Soveta SSSR*. 1940. №28 (91).
19. Pavlovs'ka I.V. Orhanizatsiyno-pravovi zasady zabezpechennya zakonnosti v diyal'nosti orhaniv militsiyi USRR (URSR) (1919-persha polovyna 1941 roku [Organizational and legal principles of law enforcement in the activities of the militia of the USRR (USSR) (1919-first half of 1941] (in Ukrainian): dys. kand.yur. nauk:12.00.01/Natsional'na akademiya vnutrishnikh sprav. Kyiv, 2016.239 s.
20. Pokrovyteli khulihaniv. [Protecting hooliganism] (in Ukrainian). *Visti VUTSVK*. 1940. 15 zhovtnya.
21. Prodavtsi opiumu. [Opium sellers] (in Ukrainian). *Proletars'ka pravda*. 1938.1 lyutoho.
22. Smilyvist' militsionera. [The courage of a militiaman] (in Ukrainian). *Bil'shovyk*. 1937. 6 sichnya.
23. Stalin I.V. Rech' na Pervom Vsesoyuznom soveshchanii stakhanovtsev 17 noyabrya 1935 g.[Speech at the First All-Union Meeting of the Stakhanovites on November 17, 1935] (in Russian). *Stalin I.V. Voprosy leninizma*. Izd.11. M. OGIZ, 1947. S.493-505.
24. Shevchenko A. YE. Pravovi zasady diyal'nosti orhaniv vnutrishnikh sprav URSR na transporti u pershiy polovyni KHKH st. (istoryko-pravove doslidzhennya) [Legal principles of activity of law-enforcement bodies of the USSR on transport in the first half of the twentieth century. (historical and legal research)] (in Ukrainian): dys. dokt. yuryd. nauk: 12.00.01/ Instytut zakonodavstva Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. Kyiv, 2006. 475 s.
25. Louise Shelley (2005) Policing Soviet Society: The Evolution of State Control. (in English). N.Y.-London: Routledge.296 p.
26. Olga B. Semukhina & K. Michael Reynolds. (2013) Understanding the Modern Russian Police. (in English). Boca Raton, Fl., CRC Press, Taylor and Francis Group.337 p.
27. Haluzevyi derzhavnyy arkhiv MVS Ukrayiny (HDA MVS Ukrayiny). [Sectoral State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (MIA of Ukraine)] (in Russian). F. 45. Op. 5. Spr. 6. Ark. 19.
28. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny (TSDAVO Ukrayiny). Central State Archives of Higher Authorities and Administration of Ukraine (CDAVO of Ukraine)] (in Russian). F. 5. Op. 2. Spr. 16. Ark. 173-174

УДК792.071.2.028(477+73)

DOI: 10.26565/2227-6505-2020-30-04

**РОЗВІЯНІ ПО ЧУЖИНІ.
УКРАЇНСЬКА ТЕАТРАЛЬНА ЕМІГРАЦІЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ДОЛІ
АКТОРА ФЕДОРА ФЕДОРОВИЧА**

Ю. Ю. Полякова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
e-mail: poljakova65uliana@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-4581-6543>

У статті розглянуто життя та творчість актора Федора Федоровича. Його доля є характерною для багатьох українських митців, які опинились в еміграції після Другої світової війни і сприяли формуванню української еміграційної культури.

Мета дослідження. Авторка прагнула відстежити основні етапи творчості актора Федора Федоровича в контексті розвитку українського театру на матеріалах періодичних видань та сімейного архіву Федоровичів.

Методологія дослідження. Авторка скористувалася культурно-історичним методом, який передбачає збір первинної інформації стосовно конкретної особистості, обробку цієї інформації, зіставлення її з історичними та культурними подіями та виявлення значення діяльності митця для розвитку театрального мистецтва конкретного періоду.

Результати дослідження. Перший період творчої діяльності Федоровича був пов'язаний із Харковом. Актор народився 1895 р. в Умані, брав участь у Першій світовій війні. 1920 р. навчався у студії при Кийдрамте, якою керував Лесь Курбас. Потім працював у театрі ім. І. Франка, 1-му одеському робітничо-селянському театрі під керівництвом Є. Коханенка, харківському Червонозаводському театрі, Харківському театрі Революції і Харківському театрі Ленінського комсомолу. Він грав характерні та комедійні ролі у п'єсах українських і зарубіжних авторів. 1940 р. Федорович виїхав до Чернівців, куди було переведено Харківський театр Ленінського комсомолу. Після вступу СРСР у Другу світову війну актор повернувся до Харкова, де разом із родиною залишався під час окупації. Він працював у харківському театрі ім. Шевченка, а у 1943 р. виїхав на Захід разом із німцями. Після багатьох поневірянь він опинився у таборі для переміщених осіб «Орлик» у Баварії, де заснував театр, який діяв до 1950 р. В цьому театрі Федорович поставив такі спектаклі, як «Мірандоліна» К. Гольдоні, «Рожеве павутиння» Я. Мамонтова, «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого, «На перші гулі» С. Васильченка та ін. Потім актор з родиною переїхав до США, де керував самодіяльним театром в Нью-Гевені (штат Коннектикут), працював як актор і режисер в Українському оперному ансамблі (Нью-Йорк). В цьому театрі він грав у таких виставах, як «Наталка Полтавка» І. Котляревського (1958), «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка (1963), операх «Чорноморці» М. Лисенка (1965), «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського (1972).

Наукова новизна. Автор вперше подає цілісну характеристику творчості Ф. Федоровича як типового представника акторської спільноти України і при цьому вводить у науковий обіг документи родинного архіву Федоровичів.

Висновки. Творча діяльність Федора Федоровича є свідомством того, що деякі українські актори в еміграції спромоглися не тільки втримати набутий у театрах України високий професійний рівень, але й зберегти класичний репертуар і передати прийдешнім поколінням свій сценічний досвід.

Ключові слова: український театр, еміграція, діаспора, Федір Федорович, акторська майстерність, режисура.

В статье рассмотрены жизнь и творчество актера Федора Федоровича. Его судьба характерна для многих украинских театральных деятелей, которые оказались в эмиграции после Второй мировой войны и способствовали формированию украинской эмиграционной культуры.

Цель исследования. Автор стремился отследить основные этапы творчества актера Федора Федоровича в контексте развития украинского театра на материалах периодических изданий и семейного архива Федоровичей.

Методология исследования. Автор воспользовался культурно-историческим методом, который предполагает сбор первичной информации о конкретной личности, обработку этой информации, сопоставление ее с историческими и культурными событиями и выявление значения деятельности художника для развития театрального искусства конкретного периода.

Результаты исследования. Первый период творческой деятельности Федоровича был связан с Харьковом. Актер родился в 1895 г. в Умани, участвовал в Первой мировой войне. В 1920 г. учился в студии при Кийдрамте, которой руководил Лесь Курбас. Затем работал в театре им. И. Франко, 1-м одесском рабоче-крестьянском театре под руководством Е. Коханенко, харьковском Краснозаводском театре, Харьковском театре Революции и Харьковском театре Ленинского комсомола. Он играл характерные и комедийные роли в пьесах украинских и зарубежных авторов. В 1940 г. Федорович уехал в Черновцы, куда был переведен Харьковский Ленинского комсомола. После вступления СССР во Вторую мировую войну актер вернулся в Харьков, где вместе с семьей оставался во время оккупации. Он работал в харьковском театре им. Шевченко, а в 1943 выехал на Запад вместе с немцами. После многих мытарств он оказался в лагере для перемещенных лиц «Орлик» в Баварии, где основал театр, который действовал до 1950 г. В этом театре Федорович поставил такие спектакли, как «Мирандолина» К. Гольдони, «Розовая паутина» Я. Мамонтова, «Мартын Боруля» И. Карпенко-Карого, «На первой гулянке» С. Васильченка и др. Затем актер с семьей переехал в США, где руководил самодеятельным театром в Нью-Гевене (штат Коннектикут), работал как актер и режиссер в Украинском оперном ансамбле (Нью-Йорк). В этом театре он играл в таких спектаклях, как «Наталка Полтавка» И. Котляревского (1958), «Сватанье на Гончаровке» Г. Квитки-Основьяненко (1963), операх «Черноморцы» Н. Лисенко (1965), «Запорожец за Дунаем» С. Гулака-Артемевского (1972).

Научная новизна. Автор впервые дает целостную характеристику творчества Ф. Федоровича как типичного представителя актерского сообщества Украины и при этом вводит в научный оборот документы семейного архива Федоровичей.

Выводы. Творческая деятельность Федора Федоровича является свидетельством того, что некоторые украинские актеры в эмиграции смогли не только удержать приобретенный в театрах Украины высокий профессиональный уровень, но и сохранить классический репертуар и передать последующим поколениям свой сценический опыт.

Ключевые слова: украинский театр, эмиграция, диаспора, Федор Федорович, актерское мастерство, режиссура.

The article concerns the life and activities of the actor FedirFedorovych. His fate was typical for a great number of Ukrainian intelligentsia, who found themselves in emigration after WWII, producing impact on the formation of Ukrainian diaspora culture.

Purpose. The author's intention has been to follow and analyze the main stages in the actor FedirFedorovych's creative activities within the context of the Ukrainian theater's development. The research is based on studying the contemporary press and the Fedorovyches' family archive.

Methods. The author has used the cultural-historical method, which implies searching and collecting information concerning the exact object, processing this information, analyzing its correlation with historical and cultural background, and defining the significance of the actor's activities for development of the theater art in a certain period.

Results. *The early period of Fedorovych's activities was closely connected with Kharkiv. The actor was born in the town of Uman in 1895. He took part in the fighting during the First World War. In 1920 he studied at the workshop under Kyidramte (Kyiv Drama Theater), under the guidance of Les Kurbas. Later he acted on stages of the I. Franko Theater, the First Odessa Workers and Peasants' Theater led by Ye. Kokhanenko, Chervonozavodsky Theater in Kharkiv, the Kharkiv Theater of the Revolution, the Leninist Komsomol Theater in this city. He played mostly character and comic personages in performances after Ukrainian and foreign playwrights. In 1940 Fedorovych left Kharkiv for Chernivtsi, where the Leninist Komsomol Theater was transferred. After the Soviet Union got involved in WWII, Fedorovych returned to Kharkiv, staying there under the Nazis. At the time he worked at the T. Shevchenko Theater, then, in 1943, left the city together with the retreating Hitlerite troops. When Germany was defeated, Fedorovych experienced a lot of wandering, in the end finding himself in the "Orlyk" displaced persons' camp, Bavaria, and founded a theater there. The latter existed until 1950. There Fedorovich as a director put on the stage a number of productions after "The Mistress of the Inn" by C. Goldoni; "Rosy Weaverbird" by Ya. Mamontov; "Martyn Borulia" by I. Karpenko-Karyi; "Going for the First Hangout" by S. Vasylychenko; and some others. In 1950 Fedorovich, together with his family, was granted entrance to the U.S., where he organized an amateur theater in New Haven, Conn. He also worked as both director and actor of the Ukrainian Opera Ensemble (New York, NY). In the latter, he played in "Natalka Poltavka" by I. Kotliarevsky (1958); "The Matchmaking in Honcharivka" by H. Kvitka-Osnoyanyanenko (1963); operas "The Black Sea People" by M. Lysenko (1965); "Cossacks in Exile" by S. Hulak-Artemovsky (1972).*

Novelty of research. *This research is the first one to present an integral evaluation of Fedir Fedorovych's creative activities as typical for a member of theatrical community of Ukraine. It also introduces the documents from the Fedorovyches' family archive into scientific parlance.*

Conclusions. *Fedir Fedorovych's creative activities testify to the fact that a number of Ukrainian actors in exile proved to be able both to maintain the high level of acting, worked up in the native country, and to preserve the classical repertoire, thus passing their experience to the next generations.*

Keywords: *Ukrainian theater, emigration, diaspora, Fedir Fedorovych, acting skill, stage direction.*

Як відомо, процес української еміграції у період після Другої світової війни зумовили багато соціально-економічних, політичних і етнічних причин. Так, за часи німецької окупації було вивезено на примусові роботи біля 1,5 млн. українців. Серед тих, хто покинув Україну, були й 2 млн. громадян, що свідомо тікали від фашистського та радянського режимів. Це сприяло формуванню потужної української діаспори, в якій виник феномен української еміграційної культури. Пояснюючи це явище, В. Цивастий відзначає, що у 1944 р. «на Захід виїхало близько 100 тис. українців, здебільшого з провідної (інтелектуальної) верстви суспільства» [34, с. 68].

Серед тих, хто залишив вітчизну після Другої світової війни, було й багато драматичних акторів і режисерів, що зробили значний внесок у розвиток українського театру за кордоном. Серед них – такі відомі актори, як Володимир Блавацький, Йосип Гірняк, Олімпія Добровольська, Віра Левицька, Лідія Крушельницька та ін. Їхні імена значною мірою стали відомими з досліджень В. Гайдабури, який присвятив діячам сцени, які працювали на окупованих територіях, а потім виїхали з України, декілька монографій. Це такі праці, як «Театр, захований в архівах : Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944)» (Київ, 1998), «Театр між Гітлером і Сталіним : Україна, 1941–1944. Долі митців» (Київ, 2004), «Театр, розвіяний по світу : Феномен сцени повоєнної української діаспори (Німеччина, Австрія, Франція, США, Канада, Австралія)» (Київ, 2015). Деякі митці перед тим, як остаточно покинути вітчизну, деякий час працювали у Львові. Історії театрального життя у Львові під час Другої світової війни присвячена книга С. Максименко «Український театр у Львові в період німецької окупації. 1941–1944» (Львів,

2015). Багато відомостей про працю українських театральних діячів за кордоном можна знайти на сторінках еміграційної преси (зокрема, на шпальтах україномовної газети «Свобода», що виходить у Нью-Йорку). Безцінні матеріали вміщено також у двотомнику «Наш театр» (перший том вийшов у 1975 р, другий – 1992 р.).

Але діяльність окремих митців і навіть театральних колективів поза межами України ще потребує ретельного вивчення. Для відображення розвитку театального процесу певного періоду має значення вивчення діяльності не тільки провідних митців, але й тих, чие обдарування було не таким яскравим, але чия наполеглива праця та професійний рівень мали велике значення при створенні високоякісних вистав. Одним із таких діячів був актор і режисер Федір Федорович, доля якого значною мірою пов'язана з Харковом і такими, до сих пір майже не дослідженими театрами, як Червонозаводський театр і театр імені Ленінського комсомолу. Життєвий шлях Федоровича був характерним для тієї частини українських митців, які не були повністю реалізовані на батьківщині, але потім змогли зробити важливий внесок у театральне життя української діаспори.

Тому мета цього дослідження – відстежити основні етапи творчості актора Федора Федоровича в контексті розвитку українського театру на матеріалах періодичних видань і сімейного архіву Федоровичів, до якого авторка статті змогла долучитися завдяки дружнім стосункам із молодшою онукою актора, художницею Софією Федорович.

Постать Федоровича до сих пір не привертала до себе уваги дослідників. Щодо праць з історії театру, згадка про Федоровича є в додатку до книги Валерія Гайдабури «Театр між Гітлером і Сталіним» серед прізвищ акторів Харківського театру ім. Шевченка, який працював у Харкові за часів окупації [6, с. 311]. Зате у 1-му томі двотомника «Наш театр» вміщено коротку біографічну довідку актора [32], а у 2-му – спогади про очолюваний ним у Німеччині театр «Орлик» [13].

Федір Федорович емігрував з України в роки війни, залишивши в місті дружину з сином, який виріс без батька й довго не мав гадки про його подальшу долю. Вже після смерті Федора Йосиповича, десь наприкінці 1990-х років, пасербиця Федоровича приїхала до Харкова і привезла родині альбом з фотографіями, машинопис його біографії та деякі друковані матеріали, пов'язані з діяльністю актора на чужині – пожовклі вирізки з газет, афіші. Крім цього того, у сімейному архіві зберігаються рукописна автобіографія Федоровича, його п'ять листів до дружини Валентини Міщенко 1920-х рр., декілька рецензій із харківських газет на вистави за участю Федоровича та перепустки до театрів, в яких він працював.

Всі ці матеріали дозволяють реконструювати основні події життя актора. При цьому авторка скористувалася культурно-історичним методом, який передбачає збір первинної інформації стосовно конкретної особистості, обробку цієї інформації, співвідношення її з історичними та культурними подіями та виявлення значення діяльності митця для розвитку театального мистецтва конкретного періоду. Новизна дослідження полягає в тому, що авторка вперше подає цілісну характеристику творчості Ф. Федоровича як типового представника акторської спільноти і при цьому вводить у науковий обіг документи родинного архіву Федоровичів.

Найціннішим свідомством діяльності Ф. Федоровича виявилася автобіографія, датована 12 травня 1941 р., з якої можна отримати цікаві відомості щодо праці актора в Україні [29]. Доповненням до неї стали передані родині 4 аркуші без підпису під назвою «Коротка біографія Федора Федоровича, складена на підставі його власного сповідання та сторонніх спостережень» [17]. Написана невідомим автором за часів еміграції, вона доповнює сухі факти живою розповіддю актора.

Отже, вдалося встановити, що Федір Йосипович Федорович народився 5 травня 1895 р. в Умані в родині робітника-тесляра Йосипа Івановича Федоровича та його дружини Текли Олександрівни. Батько помер 1910 р., після чого Федір залишив навчання у міській школі. У «Короткій біографії» написано, що це була реміснична школа. Автор біографії також вказує,

що у Федоровича був старший брат і молодша сестра. З 1912 по 1915 рр. Федір працював у канцелярії нотаріуса.

В той же час, як вказано в автобіографії, юнак почав грати на сцені місцевої російської драми під керівництвом режисера Степана Івановича Сорочана. Після початку Першої світової війни, у 1915 р., Федоровича забрали на військову службу, яку він проходив у Кременчуку та Чернігові на посаді ротного писаря, а 1916 р. його відправили на фронт. 7 серпня 1916 р. Федорович був поранений і потрапив у німецький полон. Далі у «Короткій біографії» вказано, що німці направили його на роботу до якогось німецького господаря, в якого він працював до звільнення з полону влітку 1918 р.

Натомість в «Автобіографії» Федорович вказує, що повернувся до Умані тільки у березні 1919 р., тобто вже при Радянській владі, й почав працювати як діловода спочатку у фінвідділі, потім в управлінні повітової міліції. У вільний час він грав в українському аматорському гуртку, яким керував режисер Павло Прохорович. Далі Федорович пише, що у 1920 р. до Умані приїхав так званий «Український зразковий театр при Наркомосі УРСР» під керівництвом Леся Курбаса (точніше – Державний мандрівний зразковий театр Народного Комісаріату Освіти УРСР). Цей театр, більш відомий під назвою «Кийдрамте» (Київський драматичний театр), було створено за ініціативи Леся Курбаса у травні 1920 р. після виділення частини трупи зі складу Першого театру Української Радянської Республіки імені Шевченка. Лесь Курбас зібрав тут своїх найкращих акторів з попереднього театру, і трупа «Кийдрамте» почала своє турне по містах Київщини. Після наступу білополяків театр у червні 1920 р. переїхав до Білої Церкви, а потім — до Умані.

Укладач «Короткої біографії» зазначає: «Десь на початку 1919 року, до м. Умані з Києва приїхав театральний колектив-студія, рятуючись від тяжких умов існування, під мистецьким керівництвом Леся Курбаса, й розпочав підготовку до вистав в Умані. З Києва виїхали основні актори театру, допоміжний же персонал театр почав набирати в Умані. Федорович почув про це, спробував вступити в студію, і після розмов з Курбасом був прийнятий. До цього часу він не мав жодного стику з театральним мистецтвом, крім того, що іноді бував на виставах у місцевому театрі, проте він швидко опанував ті вимоги, які до нього ставилися і був корисним при всякого роду виставах. Крім того, він акуратно відвідував всі теоретичні лекції в студії, і отже, коли Курбас зі студією вирішив повернутися до Києва, він взяв з собою і Федоровича» [17, арк. 1–2].

Цікаво, що у «Короткій біографії» не згадується не тільки праця у російській драмі Сорочана, але й участь в аматорському гуртку Прохоровича. Вірогідно, Федорович намагався підкреслити, що його першим вчителем був сам великий Курбас. Факт навчання Федоровича у студії Кийдрамте підтверджує у своїх спогадах режисер Василь Василько: «Довколо Кийдрамте зібрався гурток молоді, близько двадцяти осіб. Всі вони брали участь у наших виставах у народних сценах. Курбас зорганізував з них театральну студію. За його призначенням Л. Гаккебуш викладала постановку голосу і сценічну мову, я – практику мімодрами, В. Чистякова – хореографію, Ф. Лопатинський – грим, Л. Предславич – фехтування, сам Лесь Курбас – теоретичні основи театру і майстерність актора. <...> Серед студійців були майбутній поет Микола Бажан, майбутні актори Федір Федорович, Олександр Супрун, Олександр Пономаренко, Ганна Лор» [3, с. 186]. Микола Бажан у своїх спогадах про Л. Курбаса теж пише про навчання у цій студії і про те, що серед студійців був «ввічливий Федорович» [1, с. 290].

Далі у «Короткій біографії» вказано, що «коли Курбас зі студією вирішив повернутися до Києва, він взяв з собою і Федоровича» [17, арк. 2]. Цей факт також підтверджує Микола Бажан, який згадує, що з Курбасом з Умані поїхали Супрун та Федорович [1, с. 300]. Але в автобіографії Федорович, натомість, вказує, що у 1921 р. Кийдрамте виїхав на гастролі до Харкова, а на його місце приїхав з Києва театр ім. Л. Українки під керівництвом Євгена Коханенка, й саме в цьому колективі Федорович продовжував працювати, вже на постійній основі, покинувши невелику посаду у міліції [29, арк. 3]. До цих розбіжностей ми ще повернемося.

Подальший період творчості Федоровича був деякий час пов'язаний з театром ім. І. Франка, який було засновано у Вінниці у 1920 р. До його трупі увійшли колишні актори Молодого театру на чолі з Гнатом Юрою та актори Нового Львівського театру на чолі з Амвросієм Бучмою. Потім театр працював на Донбасі, а у 1923 р. приїхав до Харкова, де розпочав роботу вже у статусі державного театру. Влітку 1926р. за рішенням уряду театр ім. І. Франка перевели до Києва, тоді як з Києва до Харкова переїхав театр «Березіль».

Свій перехід до театру імені Франка Федорович у «Короткій біографії» пояснював так: «Десь у 1921 чи 1922 р. він вирішив покинути студію Курбаса, й перейти у новоутворений театр під керівництвом Гната Юри. Причиною тому було те, що театр-студія Курбаса не була театром для пересічного глядача. Курбас, під впливом нового німецького театру, мріяв про винайдення нових форм та методів у театральному мистецтві (ті ж самі наміри мав російський режисер В. Меєрхольд у Москві), й тому його постановки подобалися тільки вибраній мистецькій еліті, своєю оригінальністю і новизною. Він рішуче уникав для своїх постановок п'єс українських драматургів, які були на той час, й загалом, вироблених методів постановки п'єс, які виробили й розвинули Садовський, Кропивницький та інші. Театр же під керівництвом Г. Юри використовував для постановок багато п'єс українських драматургів і постановки його були художніми і зрозумілими для глядачів» [17, арк. 2]. Це зауваження мало пояснити, чому подальший творчий шлях актора був пов'язаний з традиційним реалістичним театром.

Василько розповідає про вступ Федоровича до трупі театру ім. І. Франка дещо інакше, бо спочатку була ще недовго праця у «Вільному театрі Поділля» у Вінниці: «Незабаром вінницький театр розпався, і ми – Любов Гаккебуш, Василь Василько та двоє молодих учнів колишньої уманської студії Олександр Пономаренко та Федір Федорович – помандрували до Кам'янця-Подільського, щоб вступити в Театр ім. І. Я. Франка, керований Гнатом Юрою» [3, с. 203].

Далі в автобіографії Федорович перелічує ролі, зіграні ним в театрі ім. І. Франка: це – Лукаш («Лісова пісня» Л. Українки), Ярема («Гайдамаки» за Т. Шевченком), Воля («Йоля» Ю. Жулавського), Той («Брехня» В. Винниченка), Фабріціо («Мірандоліна»), Панько («97» М. Куліша), Михайло («Суєта» І. Карпенка-Карого), Корній («Чорна Пантера та Білий Медвідь» В. Винниченка) та ін. На жаль, ці відомості не підтверджує жодне з видань про театр ім. І. Франка. Ми бачимо, що це, в основному, ролі так званого «героїчного репертуару». Федорович мав гарну зовнішність, струнку постать, тобто – всі психофізичні якості «героя», тому, вочевидь, мріяв про відповідні ролі. Але в подальшому з'ясувалося, що він набагато краще втілює комедійних та характерних персонажів. Про це пише й невідомий укладач «Короткої біографії»: «З якихось особистих міркувань, Федорович намагався дістатися на ролі т. зв. героїв. Його так і не досягнутим ідеалом було грати таку роль, як напр. роль Фердинанда у п'єсі «Кохання і підступ» («Коварство і любов»). Але ж на мою опінію він більше мав здібності комічні, ніж героїчні. Тому йому більше йшли ролі характеристичні, з нахилом до комічності, які він грав прекрасно» [17, арк. 4].

Як відомо, від самого початку свого існування театр Гната Юри мав блискучий акторський ансамбль (Ф. Барвінська, В. Варецька, О. Ватуля, О. Горська, В. Кречет, К. Пилипенко, С. Семдор, Г. Юра, О. Юрський), на тлі якого початківець Федорович дещо губився. Тому автор «Короткої біографії» констатує, що Федорович «особливо не вирізнявся, виступав він у ролях середніх, і хоч і потрібних, але не в таких, які були показними. Пояснювалося це тим, що театр мав гроно добрих акторів, пов'язаних з режисером Г. Юрою чи то родинними, чи приятельськими зв'язками. Отже при цих умовах молодому акторові Федоровичу, хоч і талановитому, було дуже важко одержати якусь визначну роль...» [17, арк. 3].

Саме ці обставини призвели до тимчасового виходу Федоровича з театру ім. І. Франка. Коли театр 1924 р. виїхав на гастролі до Одеси, з нього пішла ціла група молодих акторів. Про це Федорович пише у листі від 13 липня 1924 р. до майбутньої дружини, молодій харків'янки Валентини Міщенко: «Тобі вже відомо, що я вийшов зі складу трупі франківців

і залишився в Одесі. <...> За три роки мені занадто було важко працювати в франківській атмосфері, і не тільки мені, а й кожному, хто там не єсть, крім юровців. <...> Крім мене вийшло й ще кілька товаришів... Коханенко, Коханова, Донець, Самійленко, Нятко, Блакитний, Шаланов, Мещерська, Красноярський та інші... Зараз ми організували новий театр для Одещини, хоча ще не зовсім закінчена організація <...> але почали свою роботу і граємо в районах Одеси...» [30, арк. 2]. Загалом це співпадає з тим, що він розповідав про театр ім. І. Франка невідомому дописувачу за часи еміграції. Театр, про який йде мова 1-й одеський робітничо-селянський театр. Саме цим у 1924–1925 рр. керував Євген Коханенко [20]. Можливо, в автобіографії Федорович свідомо чи несвідомо переплутав послідовність свого перебування в різних театрах.

Тож, десь з липня до грудня 1924 р. Федорович працював у трупі цього пересувного театру – саме в цей період ми знаходимо його прізвище серед виконавського складу цього колективу [22, с. 14].

Потім, вочевидь, актор знов повернувся до Харкова, до театру ім. І. Франка. Як вдалось встановити шляхом перегляду періодичних видань, під час перебування театру імені І. Франка у Харкові Федорович працював у таких виставах, як «МОБ» (за п'єсою Е. Сінклера «Христос в Уестер-Сіті», реж. Б. Глаголін, 1925, Федорович – Швиг Юз), «Свята Йоанна» (за п'єсою Б. Шоу, реж. Б. Глаголін, 1925, Добродій), «Вій» (за М. Гоголем, М. Кропивницьким та О. Вишнею, 1925, реж. Г. Юра, Голова комісії (інтермедія)), «Гайдамаки» (за поемою Т. Шевченко, реж. О. Ватуля, 1925, Конфедерат). Він, як бачимо, продовжував грати невеликі ролі, але й в них був помічений критикою. Так, про його роботу у виставі «Гайдамаки» газета «Вечернее радио» писала: «В числе старшин наиболее ярок Маяк, дали также хорошо вычерченные фигуры конфедератов Кречет, Федорович, Кошевський, Юхименко, Пясецький» [8].

1926 р, коли цей театр поїхав на постійну роботу до Кисва, Федорович через сімейні обставини (так він вказав в автобіографії) залишився у Харкові, бо на той час був вже одружений із Валентиною Захарівною Міщенко.

У 1926–1929 рр. Федорович грав у театрі для дітей, а з 1929 по 1932 рр. працював у Червонозаводському театрі. Про гру Федоровича на кону цих театрів матеріалі поки що знайти не вдалося, відомо тільки, що він був відзначений грамотою за роль Дігама у виставі як «Слуга двох панів» за п'єсою К. Гольдоні (1931).

У 1932 (або 1933?) р. Федорович перейшов до Харківського театру Революції, яким в той час керував М. Терещенко [33, с. 18]. Тут він грав у виставах «Дівчата нашої країни» І. Микитенка (1934, містер Гейвуд), «Майстри часу» І. Кочерги (1934, граф Лундишев), «Коварство і любов» Ф. Шіллера (1934, камердинер герцога), «За двома зайцями» М. Старицького (1936, Голохвастий).

У вересні 1937 р., після розформування Харківського ТРОМу і злиття його з театром Революції, було створено новий колектив – Харківський театр Ленінського комсомолу. Очолив його І. Юхименко, знайомий Федоровичу ще з Умані, де майбутній режисер працював у складі Кийдрамте.

Ф. Федорович опинився в новому театрі, де зіграв достатньо різних ролей, але у більшості епізодичних та характерних, таких, як учитель у виставі «Дума про Британку» Ю. Яновського. У 1938 р. режисер Микола Мицкевич поставив п'єсу «Проста дівчина». І знов рецензенти згадують Федоровича схвально, але побіжно: «Особенно удачен управдом Макаров (артист Муратов), вздорный, драчливый старик Кашкин (артист Федорович), Мишель Застрилихин (артист Мизиненко)» [14]. В тому ж році вийшла чергова виставапро боротьбу з «ворогами народу» в Середній Азії – «Павло Греков» за п'єсою Б. Войтехова і Л. Ленча (режисери І. Юхименко та В. Довбищенко). Критик Йосип Кисельов відзначав, що у спектаклі, крім виконавців основних ролей, є також інші «вдалі акторські роботи – Т. Вечори (агроном Крилова), П. Міхневича (Нарулаєв), М. Гревцова (уповноважений Шовкотресту), Ф. Федоровича (старий проходчик)» [15]. Більш детально пише про роботу Федоровича у цій виставі критик В. Морський у великій оглядовій статті, присвяченій

діяльності театру імені Ленінського комсомолу: «Серед яскравих позитивних образів спектаклю треба відмітити і вдачу Ф. Федоровича. В цілому він барвисто, з великою характерністю передає почуття і думки старого кадрового робітника. Але саме тільки в цілому. З деталями Ф. Федорович ще не справляється. Якщо його присутності на будівництві не можна не помітити, то в гостях у Павла Грекова його старик втрачає характерні і ясні риси» [19, с. 39].

В 1940 р. режисер М. Бичихин поставив у Театрі Революції п'єсу К. Гольдоні «Слуга двох панів», де Федорович грав вже роль Панталоне, яка у його виконанні відзначалася соковитою комедійністю.

До речі, в театрі Революції та в театрі імені Ленінського комсомолу Федорович був не тільки актором, а й режисером-лаборантом, тобто брав участь у постановці вистав. Ще у 1937 р. він виступає у співдружності з О. Крамовим при постановці вистави «Рік дев'ятнадцятий» за п'єсою І. Прута. В тій же виставі сам він грає роль партизана.

В сімейному архіві збереглася афіша (скоріше за все 1939 р.), яка свідчить про те, що артисти Харківського театру революції на сцені палацу культури залізничників грали «Мірандоліну» К. Гольдоні у постановці Федоровича.

Здається, Федір Федорович мав також неабиякі організаторські здібності. У «Короткій біографії» написано: «Крім того, у літі він очолював підібрану ним групу акторів, й вони виїздили на периферію. Там під режисурою Федоровича виставлялися різні п'єси, які були можливі до постановки» [17, арк. 4]. В родинному архіві збереглися газетні вирізки (на жаль, з невизначеними датами), з яких можна дізнатись, що серед цих п'єс були, зокрема, «Без вини винуваті» О. Островського та «Безталанна» І. Карпенко-Карого.

У 1940 р. театр харківський Ленінського комсомолу переводять до Чернівців, де він стає Чернівецьким державним українським драматичним театром (зараз – Чернівецький український музично-драматичний театр імені Ольги Кобилянської). Разом з театром поїхав у Чернівці й Федорович, залишивши у Харкові вагітну дружину (його син Станіслав народився 13 грудня 1940 р.). Театрознавець Т. Сулятицький серед залучених до творчого складу акторів харківських театрів згадує й Ф. Федоровича [26, с. 28].

Після вступу СРСР у Другу світову війну Чернівецький театр був евакуйований до Харкова. Федорович також повернувся до міста, де одразу був мобілізований на оборонні роботи. Восени 1941 р. театр виїхав до Краснодарського краю, а потім – до Оренбурзької області. Але подружжя Федоровичів під час окупації залишалось у Харкові.

Згадки про гру Федоровича на кону театру імені Шевченка, який працював в місті під час окупації, містяться у рецензіях, розміщених на шпальтах газети «Нова Україна». Він грає знов-таки характерні ролі. Зокрема – у виставі «Великий секрет» за комедією В. Винниченка. Критик, який сховався за криптонімом Д. Л., писав: «Серед акторів особливо і приємне враження залишає п. Ф. Федорович своєю старанно опрацьованою, не позбавленою творчого хисту грою в ролі Лепеті. Він створив дуже виразну індивідуальність педанта, людини чемної, не щирої, сухої, егоїстичної, кожен рух якої за рані розрахований і математично зважений» [4].

Натомість у виставі «Рожеве павутиння» за Я. Мамонтовим Федорович не дуже сподобався рецензентові Б.: «Однак треба застерегти акторів від небезпеки шаржування. В окремих інтонаціях Горленко (Тетяна) та Федоровича (Гудимуха) це шаржування відбулося. Тут є небезпека догоджати смакам невибагливого глядача і занедбання своєї акторської культури» [23].

На думку того дописувача, більш вдалася актору роль Прокопа у виставі «Сватання на Гончарівці»: «Так само вдало виконує роллю Прокопа актор Федорович. Він грає з піднесенням і переймається роллю. В його виконанні Прокіп – це лукавий дідок, старе базікало, що вміє покепкувати і з інших і з самого себе. Лагідність, м'якість, безвільність Прокопа лише намічені в тексті п'єси. Але актор своєю грою вдало розвиває ці риси. Особливо виразною в грі Федоровича є його міміка» [24].

За свідоцтвом родини, в цей час Федір Йосипович вже розійшовся з Валентиною Захарівною й одружився з іншою жінкою, Ніною Михайлівною (прізвище встановити не вдалося).

З новою дружиною та її дочкою Федорович виїхав з міста у лютому 1943 р., перед тим, як радянські війська вперше визволили Харків. Як згадують у родині, у березні, після відступу Червоної Армії, він повернувся до міста, де переховувався, але потім знов зник, вже остаточно. Група театру виїхала спочатку до Полтави, а потім попрямувала далі на захід, розуміючи, що інакше на всіх чекають репресії.

З тих пір у Харкові рідні Федоровича вважали, що він пропав без вісті. Він не писав колишній родині, бо, вочевидь, боявся зашкодити колишній дружині та синові.

У Львові у 1943 р. Федорович недовго працює у складі трупі Львівського оперного театру під керівництвом Володимира Блавацького. Його ім'я можна зустріти у переліку акторів театру під час гастролей у Перемишлі [5]. У 1944 р. він виступав в Українському драматичному театрі імені І. Тобілевича, створеному з акторів кількох театрів, що існували у системі Львівського концертного бюро. На кону цього театру Федорович з успіхом грав у комедії М. Кропивницького «Пошились у дурні» (режисер Г. Пелашенко). Про це пише у своїй рецензії Григорій Лужницький: «Багато гумору, комізму і невимушеності виявляє артист Федір Федорович в ролі захожого. Вдячно написана Кропивницьким, ця роля, сповнена народної мудрості, дає широкі можливості виконавцеві розкрити закладені в ній різноманітні риси. Наївний, веселої задачі, не позбавлений хитрості і лукавства герой у подачі артиста своєю підкупаючою теплотою і добродушністю зразу стає в центрі уваги глядачів» [18].

Далі родина Федоровичів опинилася у Німеччині, серед тих, хто так чи інакше співпрацював з окупаційною владою й тому змушений був покинути територію Радянського Союзу.

У 1945–1946 рр. подружжя Федоровичів працювала у «Театрі під дирекцією О. Урбанського» в Мюнхені. Про них згадує у своїх спогадах сам Омелян Урбанський [28, с. 814].

Спочатку більшість українських емігрантів знаходилася у Німеччині та Австрії, де вони мали статус «переміщених осіб» («Ді-Пі» – Displaced Persons). Після закінчення війни західні союзники зобов'язали Німеччину дати притулок і спроможність якимось існувати людям, що опинилися на її території. Емігрантів селили в приміщеннях порожніх фабрик, шкіл, будинків відпочинку тощо. Так виникали табори для «Ді-Пі», розподілені між американською (50% всіх українців), англійською (25%), французькою та австрійською (15%) зонами. Тут перебувало 1,6 млн біженців, в тому числі близько 200 тис. українців.

В цих таборах впродовж кількох років емігранти могли забезпечити собі якесь майбутнє: вони здобували фах, вивчали іноземні мови, давали освіту дітям. Створювалися суспільно-громадські, молодіжні, господарські, політичні товариства та культурно-мистецькі організації, дитячі садки, школи, храми. В таборах формувалися мистецькі колективи (хорові, інструментальні, театральні), які з часом переїхали до Америки та Канади. Останнім часом життя мешканців таборів Ді-Пі знов привертає увагу дослідників. Зокрема, особливості побуту переміщених осіб, їхні спроби зберегти власну національну ідентифікацію та створити єдину українську спільноту, до якої входили представники різних верств населення України висвітлено у статті Катерини Кобченко [16].

Федорович з дружиною опинився в таборі «Орлик» у Баварії (Німеччина). Табір було розташовано в американській зоні окупації, в Альпах, поблизу невеликого курортного містечка міста Берхтесгаден-Штруб (Berchtesgaden-Strub). У 1945 р. у колишніх казармах німецької гірської дивізії було створено табір для переміщених осіб з України, де до 1951 р. перебувало понад 2500 українців. У таборі «Орлик» одразу ж відкрилися дитсадок, народні школи, гімназія, дві фахові школи, різні фахові курси Працювали кооператив, бібліотека, різні 17 громадські організації, виходив місячник «Орлик», газета «Щоденні вісті». Існували

також три хори і театр «Орлик», який було створено за ініціативою Театральної секції Літературно-мистецького клубу табору «Орлик».

Ольга Білас в дисертації «Форми культурного життя українців у Німеччині та Австрії (1939–1955)» пише про те, що театр відіграв важливу роль у культурному житті українських емігрантів [2, с. 10]. Розвитку театральної справи сприяло й те, що у таборах опинилося багато професійних акторів та режисерів. Колективи під керівництвом відомих режисерів Б. Дніпрового, В. Блавацького, М. Тагаєва (теж колишнього харків'янина), Б. Грінченка, Й. Гірняка та інших ставили спектаклі за класичними і сучасними п'єсами. У Німеччині працював Ансамбль українських акторів В. Блавацького. Театральна студія, заснована у Відні Й. Гірняком і О. Добровольською, невдовзі переїхала до табору Міттенвальд, який був одним із найбільших осередків української інтелігенції. У Відні діяв театр В. Шашаровського, у Зальцбурзі – Український Драматичний театр Г. Совачевої, в Ляндеку – театр Ю. Кононіва, діяли також театральні трупи Б. Грінченка, В. Шимка, М. Тагаєва та ін. У таборах працювали й аматорські колективи. Ольга Білас перелічує їх у своїй дисертації: драматичний театр ім. Садовського в Шляйсгаймі (режисер В. Дрібниця), театр у Фраймані (режисер О. Левицький) та інших містах. Цікаво, що вона згадує й театр у Берхтесгадені, називаючи керівника «Г. Тодор» (як вдалося встановити, це був творчий псевдонім Федоровича, і мабуть вже тоді він став Теодором) [2, с. 10].

Репертуар цих театрів складався з класичної і сучасної драматургії (в тому числі й забороненої в Радянській Україні – п'єси М. Куліша, В. Винниченка, Ю. Косача та ін).

У 1945 р. було створено Об'єднання Мистців Української Сцени (ОМУС), про діяльність якого йдеться у збірці «Наш театр» та у дисертації Ольги Білас [2, с. 17]. У 1946–1948 рр. Федорович був членом цього товариства, яке очолював В. Блавацький. На Першому з'їзді діячів українського театрального мистецтва (Аугсбург, 1946) Теодора Федоровича навіть було обрано членом правління (скарбником).

Історія театру табору «Орлик» поки що не має достатнього висвітлення. Про вистави цього театру кротка замітка, написана у 1946 р. і передрукована у збірнику «Наш театр». Автор, що сховався за криптонімом І. К., перелічує акторський склад колективу, зокрема вказує: «Режисер Тедор став мистецьким керівником театру...» [13, с. 401]. До трупи «Орлика» входили Павлина Тимченко, Олександр Тимченко, Теодор Федорович, Ніна Федорович, Раєвська, В. Мілянська, С. Мілянський, В. Старошук, С. Гуторів, М. Гуторова, П. Солоха, М. Рейнарович, Р. Лаврович, П. Корнієнко, І. Заковоротний, О. Петрончак, Ю. Добчанський, А. Неділько. Театр виступав у гаражі, самотужки перебудованому на театральний зал. Актори за власні гроші придбали необхідні костюми та реквізит. Автор перелічує п'єси, що поставлено протягом 1946 р.: «Мірандоліна» К. Гольдоні, «Рожеве павутиння» Я. Мамонтова, «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого, «На перші гулі» С. Васильченка, «За щастя матері» (автор невідомий). Керівництво театру всіляко допомагало аматорським гурткам табору «Орлик», зокрема гуртку торговельної школи та економічного ліцею у постановці п'єси «Король стрільців» за п'єсою Івана Керницького.

Оскільки це поки що єдина більш-менш докладна згадка про цей театр, дуже цінною є написаний Федоровичем звіт праці театру з 1946 по 1950 р. В ньому він перелічує назви вистав, вказує загальну кількість спектаклів (200), вказує маршрути гастрольних подорожей театру по Німеччині. До речі, серед інших в «Орлику» грали й виставу за п'єсою самого Федоровича – «Земля і кров» (з життя вояків УПА) [31].

Між тим, за свідцтвом німецького історика Я. Г. Антонса, в кінці 1940 р. стосунки між переміщеними особами та населенням Німеччини у повоєнні роки склалися непросто [36]. Більшість спроб українців увійти до німецького суспільства зустрічала опір німців, які самі опинилися в досить скрутному становищі. Саме змусило багатьох переміщених осіб емігрувати до Америки.

На початку 1950-х років до США переїхав і Федорович з родиною, оселившись в Нью-Гевені (штат Коннектикут). Тут він багато років керував аматорським драматичним гуртком, де поставив такі п'єси, як казка В. Стринської «Для матері» (1956), «Лісова пісня» Л.

Українки (1967), «Наталка Полтавка» І. Котляревського (1969), «Мірандоліна» К. Гольдони (1970) та ін. Крім того, працював як актор і режисер в Українському оперному ансамблі (Нью-Йорк), брав участь у таких виставах, як «Наталка Полтавка» І. Котляревського (1958), «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка (1963), операх «Чорноморці» М. Лисенка (1965), «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського (1972).

Преса української діаспори Америки зберегла відгуки на деякі з цих вистав. У 1964 р. у його поставі вийшла й славнозвісна «Наталка Полтавка», в якій Федорович грав Возного та ще виступив у якості художника – писав декорації [21]. Ця вистава відбулася з нагоди 45-ліття сценічної праці та 70-ліття з дня народження актора. До 70-річчя Федоровича вийшла й окрема замітка в газеті «Свобода», де автор, сховавшись за криптонімом ЛПІ (можливо, Леонід Полтава?) виклав основні віхи його біографії. Тут була згадка й про те, що він «зорганізував український реалістичний театр «Орлик», де працював під псевдонімом «Т. Тудор»» [9]. Автор перелічує основні вистави цього театру, зауважує, посилаючись на часопис «Пу-Гу» за 1947 р., що вистава за п'єсою Гоголя «Одруження» у постановці Федоровича була «справжнім святом реалістичного українського театру, стилю, що його остатнім часом у нас, на жаль, почали трохи чи не зневажливо трактувати».

У 1966 р. Федорович виступив як режисер, художник та виконавець ролі пана Шкурата у виставі Українського оперного ансамблю «Сватання на Гончарівці» [25]. Рецензент І. Дубрак вважав виконання цієї ролі значним творчим досягненням Федоровича: «Т. Федорович, він же режисер і декоратор сцени, незвичайно вірно переживав роль Прокопа Шкурата, слабовільного чоловіка з постійною спрагою до горілки, та створив такий частий у нас тип «поневоленого чоловіка»! Він не грав, але переживав свою роль. Відчувалося в кожному слові і русі – старого доброго досвідченого актора, що ціле життя служив українському театрові. <...> Режисер Т. Федорович створив гармонійну цілість, веселу картину нашого села 130 років тому. <...> І в цьому сценічна вартість «Сватання на Гончарівці»» [12]. Далі Дубрак торкнувся художнього оформлення вистави: «До безперечного успіху вистави причинилися також чудові декорації кисти Т. Федоровича...». До речі, про хист до живопису пише й автор «Короткої біографії»: «Ніколи й ніде не вчившись малювати, він, проте, мав і в галузі портретного, і галузі декоративного малювання, великі здібності» [17, арк. 4].

У 1970 р. відбулася прем'єра вистави «Невольник» за поемою Т. Г. Шевченка в інсценізації М. Л. Кропивницького. Вистава, зіграна трупю Українського оперо-драматичного ансамблю з Нью-Йорка, пройшла у Нью-Йорку, Нью-Арку і інших містах США. Критик Алла Давиденко писала про нью-йоркську виставу: «Артист Т. Федорович, старий, досвідчений актор, йому дається незаперечне право трактувати роль за своїм розумінням, але, на нашу скромну думку, образ старого батька в першій дії надто вже немічний. Немає великої різниці між батьком у першій дії і батьком в останній, хоча роки і горе мусіли б на цьому сильно позначитися» [7].

Автор неодноразово з великим успіхом виконував роль Селіха-аги у виставі «Запорожець за Дунаєм». Так, у 1972 р. автор Л. П. у своїй рецензії відзначав, що «ролю Султана відповідно виконував Осип Головацький, а повного гумору й блиску турецького «святого» Селі Ага – заслужений актор найстаршого покоління Теодор Федорович» [35].

Але найулюбленішою його роллю часів еміграції, безумовно, була роль возного Тетерваковського у безсмертній «Наталці Полтавці», яку він виконував у виставах нью-йоркського Українського оперо-драматичного ансамблю. Критик І. Дурбак писав про нього: «Неперевершеним, просто класичним Возним Тетерваковським був сам поставщик оперети, кол. артист Харківського театру Т. Федорович, що вже 50 літ служить українській сцені. Кожний його жест, кожне слово були глибоко обдумані та подані в найкращій формі, згідно з традиціями корифеїв нашого театру. Видно було досвідчену руку Ювілянта в цілій постановці, що від першого до останнього слова була великим святом українського театру і його тріумфом з нагоди подвійного ювілею: І. Котляревського та Т. Федоровича» [11].

У квітні 1973 р. Федорович останній раз вийшов на сцену в ролі возного Тетерваковського. Той же критик «Свободи» Дурбак у своїй рецензії зазначив: «Унікальну в нашій драматичній літературі роль судового возного відіграв зразково корифей українських драматичних театрів у Харкові, сеньйор наших драматичних артистів режисер цієї п'єси – Теодор Федорович, що йому сповнилося уже 78 років, з того 60 на українських сценах. Це був уже останній виступ у цій ролі, такій важкій із-за дивного книжного «язичія», що ним послуговувалися тодішні «канцеляристи» в Україні» [10].

Останні роки свого життя Федорович провів у родинному колі. Він помер 2 квітня 1977 р. [27] і був похований на православному цвинтарі Св. Андрія в містечку Саут-Баунд-Брук (Нью-Джерсі).

На прикладі діяльності Федора Федоровича ми бачимо, що деякі українські актори в еміграції спромоглися не тільки втримати набутий в театрах Києва, Харкова, Львова високий професійний рівень, але й зберегти класичний репертуар, передати наступним поколінням свій сценічний досвід. Доля Федоровича є унікальною, як кожна людська доля, й одночасно – типовою для деякого кола українських митців, які не змогли повністю реалізуватися на батьківщині, але досягли суттєвих успіхів за кордоном. Документи з сімейного архіву Федоровичів, ретельно збережені його харківською родиною, дозволили не тільки реконструювати події життя цікавого актора, але й вточнити дати деяких подій театрального життя України 1920-х – 1930-х років.

Література

1. Бажан М. В світлі Курбаса. *Бажан М. Твори*: в 4 т. Київ : Дніпро, 1985. Т. 3. С. 271–335.
2. Білас О.Л. *Форми культурного життя українців у Німеччині та Австрії (1939–1955)* : автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства : 26.00.01. Львів, 2010. 17 с.
3. Василько В. *Театру віддане життя*. Київ: Мистецтво, 1984. 407 с.
4. «Великий секрет» // *Нова Україна*. 1942. 17 листоп. Підпис: Д. Л.
5. Великі успіхи Львівського оперного театру в Перемишлі. *Український вісник*. 1943. 21 берез. Підпис: Присутній.
6. Гайдабура В. *Театр між Гітлером і Сталіним: Україна, 1941–1944. Долі митців*. Київ : Факт, 2004. 320 с.
7. Давиденко А. Вистава «Невольника» в Нью-Йорку. *Свобода*. 1970. 27 трав.
8. Де-Валь А. Держдрама : «Гайдамаки». *Вечернее радио*. 1925. 13 марта.
9. До 70-ліття актора Теодора Федоровича. *Свобода*. 1964. 13 листоп. Підпис: ЛП.
10. Дурбак І. Великий успіх Українського Оперного Ансамблю в Олбані. *Свобода*. 1973. 25 квіт.
11. Дурбак І. Вічномолода «Наталка Полтавка» на сцені в Нью Йорку. *Свобода*. 1969. 21 листоп.
12. Дурбак І. Сватання на Гончарівці : (З приводу прем'єри в Нью Йорку 23 жовтня 1966 р.). *Свобода*. 1966. 11 листоп.
13. З театрального життя табору «Орлик». *Наш театр: Книга діячів українського театрального мистецтва, 1915–1991*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1975. Т. 1. С. 401–402. Підпис: І. К.
14. Каминский А. «Простая девушка»: (Прем'єра в театре ім. Ленинского комсомола). *Красное знамя*. 1938. 3 марта.
15. Кисельов Й. «Павло Греков»: В харківському театрі ім. Ленінського комсомолу. *Вісті*. 1938. 15 груд.
16. Кобченко К. Українці в епоху Ді-Пі: від культури повсякдення до творення (транс)національної громади. *Народна творчість та етнологія*. 2020. № 1. С. 14–22. <https://doi.org/10.15407/nte2020.01.014>.
17. Коротка біографія Федора Федоровича, складена на підставі його власного сповідання та сторонніх спостережень. *Архів родини Федоровичів*. [Нью-Йорк, 1977]. Арк. 1–4.

18. Кропивницький на сцені театру ім. Тобілевича. *Львівські вісті*. 1944. 19 трав. Підпис: Г. Л.
19. Морской В. Подолання інерції. *Театр*. 1939. № 2. С. 36–39.
20. Олійник В. І., Коваленко О. С. Коханенко Євген Теодорович. *Енциклопедія сучасної України*. Київ, 2014. Т. 15. С. 49.
21. Понад 1000 осіб оплескували «Наталку Полтавку» в Нью Йорку. *Свобода*. 1964. 6 жовт.
22. Предславич Л. Пересувний робітничо-селянський театр : Матеріали до історії. Організація. Практика і висновки. Харків : ДВУ, 1928. 127 с.
23. «Рожеве павутиння» в театрі ім. Шевченка. *Нова Україна*. 1942. 23 лип. Підпис: Б.
24. «Сватання на Гончарівці». *Нова Україна*. 1942. 7 черв. Підпис: Б.
25. «Сватання на Гончарівці» на сцені в Нью Йорку. *Свобода*. 1966. 14 верес. Підпис: Р.
26. Сулятицький Т. Чернівецький український музично-драматичний театр імені Ольги Кобилянської : нарис історії. Чернівці: Золоті литаври, 2004. 212 с.
27. Теодор Осипович Федорович : некролог. *Свобода*. 1977. 5 квіт.
28. Урбанський О. Театральні мандри. *Наш театр: Книга діячів українського театрального мистецтва, 1915–1991*. Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1975. Т. 1. С. 803–816.
29. Федорович Ф. Автобіографія. *Архів родини Федоровичів*. Чернівці, 1941. Арк. 1–4.
30. Федорович Ф. Лист до В. З. Міщенко від 13 липня 1924 р. *Архів родини Федоровичів*. Одеса, 1924. Арк 1–4.
31. Федорович Ф. Театр ім. Орлика. Звіт праці з 1946 по 1950 р в таборі Берхтесгаден. *Архів родини Федоровичів*. 1950. 1 арк.
32. Федорович Теодор. *Наш театр*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1992. Т. 2. С. 771.
33. Харківський державний театр Революції ім. ХРПС. *Театральний бюлетень: до зимового сезону 1933-34 року*. Харків, 1933. С. 15–19.
34. Цивастий В. Типологія третьої хвилі української еміграції та історичні паралелі міграційного сьогодення. *Народна творчість та етнологія*. 2020. № 1. С. 66–73. <https://doi.org/10.15407/nte2020.01.066>.
35. 600 глядачів оплескували «Запорожця за Дунаєм» у Бінгемптоні. *Свобода*. 1972. 25 трав. Підпис: Л.П.
36. Antons J. H. Displaced Persons in Postwar Germany: Parallel Societies in a Hostile Environment. *Journal of Contemporary History*. 2014. Vol. 49, No. 1, Special Issue: Migration in Germany's Age of Globalization. P. 92–114. Doi: 10.1177/022009413505659. URL: <https://www.jstor.org/stable/43697290?seq=10>.

References

1. Bazhan M. V svitli Kurbasa [In the light of Kurbas] (in Ukrainian). *Bazhan M. Tvory: v 4 t.* Kyiv : Dinpro, 1985. Т. 3. S. 271–335.
2. Bilas O. L. Formy kulturnogo zhyttya ukrayinciv u Nimechchy`ni ta Avstriyi (1939–955) [Forms of cultural life of Ukrainians in Germany and Austria (1939–1955)] (in Ukrainian) : avtoref. dys. ... kand. mystecztvoznavstva: 26.00.01. Lviv, 2010. 17 s.
3. Vasylo V. Teatru viddane zhyttya [The theater is dedicated to life] (in Ukrainian). Kyiv: Mystecztvo, 1984. 407 s.
4. «Velykyi sekret» [“The Great Secret”] (in Ukrainian). *Nova Ukraina*. 1942. 17 lystop. Pidpys: D. L.
5. Velyki uspixy Lvivskogo opernogo teatru v Peremyshli [Great successes of Lviv Opera House in Przemyśl] (in Ukrainian). *Ukrayinskyj visnyk*. 1943. 21 berez. Pidpys: Prysutnij.
6. Gajdabura V. Teatr mizh Gitlerom i Stalinym : Ukrayina, 1941–1944. Doli mytciv [Hitler-Stalin Theater: Ukraine, 1941–1944. The fate of the artists] (in Ukrainian). Kyiv: Fakt, 2004. 320 s.
7. Davydenko A. Vystava «Nevolnyka» v Niu-Yorku [Performance of the "Slave" in New York] (in Ukrainian). *Svoboda*. 1970. 27 trav.

8. De-Val A. Derzhdrama: «Haidamaky» [State Drama: "Haydamaky"] (in Ukrainian). *Vechernee radio*. 1925. 13 marta.
9. Do 70-littia aktora Teodora Fedorovycha [To the 70th anniversary of actor Theodore Fedorovich] (in Ukrainian). *Svoboda*. 1964. 13 lystop. Pidpys: LP.
10. Durbak I. Velykyi uspih Ukrainskoho Opernoho Ansambliu v Olbani [Great success of the Ukrainian Opera Ensemble in Albany] (in Ukrainian). *Svoboda*. 1973. 25 kvit.
11. Durbak I. Vichnomoloda «Natalka Poltavka» na stseni v Niu Yorku ["Natalka Poltavka" is young on stage in New York] (in Ukrainian). *Svoboda*. 1969. 21 lystop.
12. Durbak I. Svatannia na Honcharivtsi: (Z pryvodu premiery v Niu Yorku 23 zhovtnia 1966 r.) [The Goncharivka Wedding: (About the New York Premiere on October 23, 1966)] (in Ukrainian). *Svoboda*. 1966. 11 lystop.
13. Z teatralnoho zhyttia taboru «Orlyk» [From the theatrical life of Orlik camp] (in Ukrainian). *Nash teatr: Knyha diiachiv ukrainskoho teatralnoho mystetstva, 1915–1991*. Niu-York; Paryzh; Sidnei ; Toronto, 1975. T. 1. S. 401–402. Pidpys: I. K.
14. Kaminskij A. «Prostaja devushka» : (Prem'era v teatre im. Leninskogo komsomola) ["Simple Girl": (Premiere at the Lenin Komsomol Theater)] (in Russian). *Krasnoe znamja*. 1938. 3 marta.
15. Kyselov Y. «Pavlo Hrekov»: V kharkivskomu teatri im. Leninskoho komsomolu ["Pavlo Grekov": At the Kharkiv Theater. Lenin Komsomol] (in Ukrainian). *Visti*. 1938. 15 hrud.
16. Kobchenko K. Ukrainci v epokhu Di-Pi: vid kultury povsiakdennia do tvorennia (trans) natsionalnoi hromady [Ukrainians in the DP-Epoch: from everyday culture to the creation of (trans)national community] (in Ukrainian). *Narodna tvorchist ta etnolohiia*. 2020. № 1. С. 14–22. <https://doi.org/10.15407/nte2020.01.014>.
17. Korotka biohrafiiia Fedora Fedorovycha, skladena na pidstavi yoho vlasnoho spovidannia ta storonnikh sposterezhen [A brief biography of Fyodor Fedorovich, made on the basis of his own confession and third-party observations] (in Ukrainian). *Arkhiv rodyny Fedorovychiv*. [Niu-York, 1977]. Ark. 1–4.
18. Kropyvnytskyi na stseni teatru im. Tobilevycha [Kropyvnytskyi on the stage of the theater. Tobilevich] (in Ukrainian). *Lvivski visti*. 1944. 19 trav. Pidpys: H. L.
19. Morskoi V. Podolannia inertsii [Overcoming inertia] (in Ukrainian). *Teatr*. 1939. № 2. S. 36–39.
20. Oliinyk V. I., Kovalenko O. S. Kokhanenko Yevhen Teodorovych [Kokhanenko Yevhen Teodorovich] (in Ukrainian). *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*. Kyiv, 2014. T. 15. S. 49.
21. Ponad 1000 osib opleskuvaly «Natalku Poltavku» v Niu Yorku [More than 1,000 people applauded Natalka Poltavka in New York] (in Ukrainian). *Svoboda*. 1964. 6 zhovt.
22. Predslavnych L. Peresuvnyi robitnyche-selianskyi teatr : Materialy do istorii. Orhanizatsiia. Praktyka i vysnovky [Mobile Workers 'and Peasants' Theater: Materials to History. Organization. Practice and conclusions] (in Ukrainian). Kharkiv: DVU, 1928. 127 s.
23. «Rozheve pavutyynnia» v teatri im. Shevchenka ["Pink spider web" in the theater. Shevchenko] (in Ukrainian). *Nova Ukraina*. 1942. 23 lyp. Pidpys: B.
24. «Svatannia na Honcharivtsi» ["Wedding at Goncharivka"] (in Ukrainian). *Nova Ukraina*. 1942. 7 cherv. Pidpys: B.
25. «Svatannia na Honcharivtsi» na stseni v Niu Yorku ["Goncharivka's Wedding" on stage in New York] (in Ukrainian). *Svoboda*. 1966. 14 veres. Pidpys: R.
26. Suliatytskyi T. Chernivetskyi ukrainskyi muzychno-dramatychnyi teatr imeni Olhy Kobylianskoi: narys istorii [Chernivtsi Ukrainian Musical and Drama Theater named after Olga Kobylianska: an outline of history] (in Ukrainian). Chernivtsi: Zoloti lytavry, 2004. 212 s.
27. Teodor Osypovych Fedorovych: nekroloh [Teodor Osypovych Fedorovych] (in Ukrainian). *Svoboda*. 1977. 5 kvit.
28. Urbanskyi O. Teatralni mandry [Theatrical journey] (in Ukrainian). *Nash teatr: Knyha diiachiv ukrainskoho teatralnoho mystetstva, 1915–1991*. Niu-York; Paryzh ; Sidnei ; Toronto, 1975. T. 1. S. 803–816.

29. Fedorovych F. Avtobiohrafiiia [Autobiography] (in Ukrainian). *Arkhiv rodyiny Fedorovychiv*. Chernivtsi, 1941. Ark. 1–4.
30. Fedorovych F. Lyst do V. Z. Mishchenko vid 13 lypnia 1924 r. [Letter to V. Z. Mishchenko dated July 13, 1924] (in Ukrainian). *Arkhiv rodyiny Fedorovychiv*. Odesa, 1924. Ark 1–4.
31. Fedorovych F. Teatr im. Orlyka. Zvit pratsi z 1946 po 1950 r v tabori Berkhteshaden [Theater. Orlik. Labor report from 1946 to 1950 at the Berchtesgaden camp] (in Ukrainian). *Arkhiv rodyiny Fedorovychiv*. 1950. 1 ark.
32. Fedorovych Teodor [Fedorovych Teodor] (in Ukrainian). *Nash teatr*. Niu-York; Paryzh; Sidnei ; Toronto, 1992. T. 2. S. 771.
33. Kharkivskiy derzhavnyi teatr Revoliutsii im. KhRPS [Kharkiv State Theater of the Revolution HRPS] (in Ukrainian). *Teatralnyi biuletyn: do zymovoho sezonu 1933-34 roku*. Kharkiv, 1933. S. 15–19.
34. Tsyvastyi V. Typolohiia tretoi khvyli ukrainskoi emihratsii ta istorychni paraleli mihratsiinoho sohodennia [Typology of the third wave of Ukrainian emigration and historical parallels of migration contemporaneity] (in Ukrainian). *Narodna tvorchist ta etnolohiia*. 2020. № 1. С. 66–73. <https://doi.org/10.15407/nte2020.01.066>.
35. 600 hliadachiv opleskuvaly «Zaporozhtsia za Dunaiem» u Binhhemptoni [600 spectators applauded the “Cossacks after the Danube” in Binghampton] (in Ukrainian). *Svoboda*. 1972. 25 trav. Pidpys: L.P.
36. Antons J. H. Displaced Persons in Postwar Germany: Parallel Societies in a Hostile Environment (in English). *Journal of Contemporary History*. 2014. Vol. 49. No. 1. Special Issue: Migration in Germany's Age of Globalization. P. 92–114. Doi: 10.1177/022009413505659. URL: <https://www.jstor.org/stable/43697290?seq=10>.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК 930-051(477.54):929Переверзєв

DOI: 10.26565/2227-6505-2020-30-05

ПРО «ПАТРІОТИЗМ» ІВАНА ПЕРЕВЕРЗЄВА

С. О. Наумов

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
s.o.naumov@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0002-0289-4357>

Мета дослідження полягає у вивченні й переосмисленні суспільних поглядів автора «Коротких правил російського правопису» 1782 р. і «Топографічного опису Харківського намісництва з історичною передмовою» 1788 р. Івана Переверзєва, їхньої репрезентації в його творах та історичній науці.

Методологія дослідження. Стаття ґрунтується на сучасному націоналістичному інструментарії, зокрема на концепції «національних проєктів» та картографуванні як інструменті / маркері націєтворення.

Наукова новизна. Уперше предметом спеціального дослідження стала ідентичність І. Переверзєва. Критично переглянуто намагання низки дослідників другої половини ХХ – початку ХХІ ст. подати його як людину, що тяжіла до українського патріотизму, або навіть як предтечу українського «національного проєкту».

Висновки. Аналіз тексту «Топографічного опису Харківського намісництва» засвідчує, що генеза «нації русинів» в ньому вибудована цілком до тогочасних російсько-малоросійських уявлень, відповідно до яких українські землі трактували як «исконно русские», їхнє населення – як частину єдиного «славеноросійського племені» або «російського народу», а культурні особливості малоросів – як наслідок згубних чужоземних (передусім польських) впливів. І. Переверзєв не позиціював себе як носій малоросійської / української ідентичності, не демонстрував відданості відповідним цінностям. Говорити про якусь іншу, крім російської, культурну ідентичність І. Переверзєва з огляду на його твори, ба більше приписувати їм значущість для «українського проєкту» – безпідставна й невиправдана спекуляція.

Ключові слова: І. Переверзєв, «Топографічний опис Харківського намісництва», малоросійська ідентичність, «український проєкт», «малоросійський проєкт».

Цель исследования – изучение и переосмысление общественных взглядов автора «Кратких правил русского правописания» 1782 г. и «Топографического описания Харьковского наместничества с историческим предуведомлением» 1788 г. Ивана Переверзева, их репрезентации в его произведениях и исторической науке.

Методология исследования. Статья основывается на использовании современного националистического инструментария, в частности концепции «национальных проектов» и картографирования как инструмента / маркера нациестроительства.

Научная новизна. Впервые предметом специального исследования является идентичность И. Переверзева. Подвергнуты критическому пересмотру попытки ряда исследователей второй половины ХХ – начала ХХІ вв. представить его как человека, тяготеющего к украинскому патриотизму, или даже предтечу украинского «национального проекта».

Выводы. Анализ текста «Топографического описания Харьковского наместничества» свидетельствует, что генезис «нации русинів» в нем выстроен вполне в духе тогдашних российско-малоросійських представлений, где украинские земли трактовались как «исконно

русские», их население – как часть единого «славенороссийского племени» или «российского народа», а культурные особенности малороссов – как результат пагубного иностранного (прежде всего польского) влияния. И. Переверзев не позиционировал себя в качестве носителя малороссийской/украинской идентичности, не демонстрировал преданности соответствующим ценностям. Говорит о какой-то иной, кроме русской, культурной идентичности И. Переверзева на основе его произведений, а тем более приписывать им значимость для «украинского проекта» – безосновательная и неоправданная спекуляция.

Ключевые слова: *И. Переверзев, «Топографическое описание Харьковского наместничества», малороссийская идентичность, «украинский проект», «малороссийский проект».*

Research aim *is to comprehend and rethink the public views of the author of «The Short Rules of Russian Spelling» (1782) and «The Topographical Description of the Kharkov Vicegerency with a Historical Preface» (1788) Ivan Pereverzev represented in his historical works and in the historical science*

Research methodology. *The article is based on the use of the modern nationological toolkit, especially the concept of «national projects» and mapping as a tool/marker of nation-building.*

Scientific novelty. *For the first time the identity of I. Pereverzev became a subject of a special study. The efforts of numerous researchers of the second half of the XX – early XXIth century to present him as a person aspiring to Ukrainian patriotism or even as a forerunner of the Ukrainian «national project» have been critically reviewed.*

Conclusions. *The brief analysis of the text of the «Topographical Description of Kharkiv Vicegerency» shows that the author's genesis of the «Nation of Rusyns» was being built entirely on the basis of the Russian-Little Russian ideas, Ukrainian lands being treated as «primordially Russian» and their population as a part of a single «Slavic-Russian tribe» («the Russian people»), while the cultural features of the Little Russians being explained as a result of harmful foreign (primarily Polish) influences. I. Pereverzev did not position himself as a bearer of any Little Russian / Ukrainian identity, nor did he demonstrate a commitment to relevant values. It is concluded that all attempts to search for any non-Russian cultural identities of I. Pereverzev in his works and therefore to show their importance for the «Ukrainian project» are no more than groundless and unjustified speculations.*

Keywords: *I. Pereverzev, «The Topographical Description of the Kharkov Vicegerency», Little Russian identity, «Ukrainian project», «Little Russian project».*

Особа Івана Афанасійовича (Опанасовича) Переверзева добре відома дослідникам історії України та джерелознавцям. Він зробив вагомий внесок у розвиток освіти у Слобідській Україні, і його вважають найімовірнішим (на сьогодні фактично беззаперечним) автором одного з найцінніших описово-статистичних джерел з історії краю – «Топографічного опису Харківського намісництва з історичною передмовою», уперше опублікованого в Москві 1788 р. [29] і перевиданого разом з іншими описами намісництва кінця XVIII ст. 1991 р. [20, с. 15–56].

Дослідницький інтерес до цієї постаті має властивість час від часу посилюватися під впливом тих чи тих обставин. Найчастіше він пов'язаний саме з авторством «Топографічного опису Харківського намісництва»: про це писали історики Д. Багалій [2, с. 330–331; 30, с. I–X], М. Литвиненко [16], В. Пірко [22; 23], В. Маслійчук [17] та інші. Водночас І. Переверзев як автор посібника «Краткие правила російского правописания» (1782 р., далі – «Короткі правила») [21] привертає увагу й мовознавців як в Україні [4], так і поза її межами, зокрема у Франції [33].

Останнім часом дослідницькі зацікавлення змістилися в площину суспільних поглядів, ідентичності І. Переверзева. Уперше до цієї проблематики звернулася ще в середині 1960-х років харківська дослідниця М. Литвиненко, яка обережно спрямувала її в річище «українського патріотизму» автора опису 1788 р. Таке стало можливе й навіть певною мірою

актуальне завдяки своєрідності того десятиліття, коли в Україні були популярні вияви, за словами О. Бажана, «радянського українофільства», «щирого етнічного патріотизму», що його підтримував тогочасний очільник республіки П. Шелест [3, с. 215, 220, 235], і часткової лібералізації комуністичного режиму.

М. Литвиненко, порівнюючи зміст описів Харківського намісництва 1785 р. і 1788 р. (авторство останнього вона визнавала за І. Переверзевим [16, с. 133]), дійшла висновку, що їхні автори демонструють різне ставлення до українців. Укладач опису 1785 р., з погляду М. Литвиненко, ніяк не пов'язаний з українським народом, підкреслено дистанціюється від українців, зображує їх у властивому тогочасному російському літературному дискурсу сентиментальному характері. Натомість позиція І. Переверзева засадничо відмінна: «Зовсім по-іншому ставиться до українського народу автор топографічного опису 1788 р. Тут замість слова "малоросіяне" вживається "українці", "Україна". В описі неодноразово підкреслюється розум і досвід українського народу, його позитивний вплив на великоросіян, які живуть на Україні і по сусідству. Автор з боєм визнає, що значна частина українських сімей дуже бідує... "Українці, – говорить він, – не користолюбиві, не зажерливі, тому випускають з рук багато доходів, які потрапляють до інших, чужинців"» [16, с. 132]. Отже, безпосередньо не артикулюючи українського патріотизму І. Переверзева, М. Литвиненко фактично стверджувала його описово. Прагнучи довести притаманність цієї світоглядної риси авторів опису 1788 р., дослідниця вдалася до очевидних маніпуляцій. Адже складно було не помітити, що поняття «Україна» І. Переверзев уживав у суто «окраїнному» контексті (щодо південно-східних окраїн Речі Посполитої як «польская Украина» [20, с. 19, 20], або Слобожанщини – тогочасної окраїни Російської імперії, протиставленої «Малоросії» [20, с. 22, 34, 39, 44]), що вислови «українці», «український» у нього теж мали регіональне значення, стосувалися населення й території Слобідської «України» [20, с. 30, 36, 43]. «Не помітила» М. Литвиненко й того, що ці вислови вживали й «непатріотичні» автори описів Харківського намісництва 1785 р. [20, с. 65, 70, 81] та 1787 р. [20, с. 119, 125].

Протягом наступних десятиліть тема «радянського українофільства» була закрита, були забуті й відповідні напрацювання щодо І. Переверзева. Однак на початку 1990-х років із новою суспільно-політичною ситуацією в Україні питання про громадянську позицію І. Переверзева знову актуалізувалися. У передмові до видання описів Харківського намісництва 1991 р., що її написали В. Пірко та В. Смолій, лаконічно зазначено, що автор опису 1788 р. «виступає не як безпристрасний свідок, а як патріот, громадянин...» [20, с. 8]. Параметри цього патріотизму не були окреслені. Можна здогадуватися, що автори передмови уявляли І. Переверзева передусім патріотом свого краю, Слобожанщини або України загалом (не могли ж історики нової незалежної України наголошувати на імперському патріотизмі). В. Пірко у дальших публікаціях не повертався до тези про «патріотизм» І. Переверзева, тож це наводить на думку, що вона, можливо, належала його співавторові, тогочасному заступникові директора Інституту історії України В. Смолю.

Тема «патріотизму» або ширше лояльності, ідентичності І. Переверзева згодом набула розвитку у творчості Р. Шпорлюка – відомого американського фахівця в галузі націології, зокрема українського націєтворення. В одній із праць (2008 р.) він застосував до української ситуації популярний в націології підхід до картографування (мапування) як інструмента / маркера націєтворення. Р. Шпорлюк спирався на те, що «мапи часом виконують ту ж функцію, яку виконує писання історії: вони створюють картину майбутнього, оприявнюють країну задовго до того, як вона з'явиться на політичній мапі». Відповідно й українці, перш ніж стати модерною нацією, «повинні були окреслити мапу своєї уявної батьківщини – місця, де жили б українці, згуртовані критеріями на зразок спільної мови й історії» [32, с. 398–399]. На його переконання, така «ідея більшої за Малоросію сучасної України належить або останньому поколінню автономної Малоросії, або їхнім прямим нащадкам» [32, с. 391].

Відштовхуючись від цього, Р. Шпорлюк поставив за мету з'ясувати, по-перше, «чи були наприкінці XVIII ст. люди – байдуже, українці чи представники інших націй, які б уже

увяляли мапу *сучасної* України, першу мапу українського простору ідентичності...» і, по-друге, «хто ж першим здолав географічні кордони Малоросії та, бодай у підтексті, надав політичного значення етнолінгвістичній групі, тим самим накресливши нову мапу України...». Відповідь він дає відразу: «Особисто мені видається, що першу ментальну мапу, подібну до сучасної України, віднаходимо у «Топографическом описании Харьковского наместничества», виданому в Москві у 1788 р.» [32, с. 399]. Автор статті наголошує на «революційній» новизні ідей опису в площині націєтворення: він «революційний одразу на кількох рівнях», І. Переверзєв, застосувавши мовний і територіальний маркери, «чітко вказує, що населення Південної Росії складає єдину націю», а отже, «ці ідеї суттєво випередили свій час» [32, с. 402]. Цим Р. Шпорлюк «вписує» діяльність і погляди І. Переверзєва в контекст українських націєтворчих шукань, фактично надаючи йому статус одного з «будителів-творців» української нації або щонайменше їхнього прямого предтечі.

Такий підхід знайшов підтримку серед вітчизняних істориків: В. Маслійчук, посилаючись на статтю Р. Шпорлюка, стверджує, що «“Топографічний опис Харківського намісництва” 1788 року має надзвичайне значення для майбутнього українського національного руху, у ньому вперше з просвітницьких позицій окреслено територію проживання українців..., що заклало початки «мапування» (окреслення національної території)» [17, с. 38]. Отже, маємо справу зі спробою започаткування українського національного (націоналістичного) дискурсу стосовно подій і персоналій кінця XVIII ст., що може істотно змінити сучасні уявлення як про свідомість та ідентичність діячів тієї доби, так і про початкову стадію українського націєтворення.

З огляду на сказане, варто докладніше проаналізувати як конструкцію Р. Шпорлюка, так і погляди автора «Топографічного опису Харківського намісництва» 1788 р.

Спершу розгляньмо інструментарій Р. Шпорлюка, а саме картографування як маркер національних чи протонаціональних уявлень, ідентичності. Вагомість картографування як культурного феномену й політичного інструмента в руках влади, національних рухів тощо не потребує доведення [див. про це: 1, с. 212–221]. Усталені на Заході, відповідні уявлення успішно прищеплюються й у науковому та суспільному дискурсах України [8; 15; 26; 27 та ін.]. Справді, у боротьбі за території карту використовували, щоб закріпити наявний стан справ та індоктринувати омріяну майбутню «ідеальну Вітчизну», тож вона ставала дієвим засобом візуалізації й аргументації «національного проекту». Як слушно зауважує М. Гаухман (з алюзією на твір Х. Борхеса «Про стислість у науці»), «...для модерного гуманітарія не справжнє Королівство було взірцем при складанні його Мапи, а навпаки, Мапа, будучи результатом концептуального осмислення дійсності, була справжньою – дійсною та розумною – реальністю, за якою має бути викшталтоване візуалізоване нею Королівство. Саме так діяли націоналісти Центрально-Східної Європи у другій половині XIX – першій половині XX ст...» [8, с. 49–50].

Проте Р. Шпорлюк, зосереджуючи увагу на значенні ментальної географії для націєтворення загалом, не зважає на те, коли цей інструмент актуалізовано й чи могло це трапитися на початковому етапі творення «національного проекту», що особливо важливо для випадку І. Переверзєва. Зауважмо, що в науковій літературі, присвяченій початкам формування модерної української нації (фази А, за М. Грохом, яка припадає на кінець XVIII – першу половину XIX ст.), не приділено належної уваги диференціації ролі, мотивів і характеру діяльності її «будителів-творців». На нашу думку, у такому разі варто розрізняти принаймні дві групи діячів. Одна з них, перша за часом, об'єднувала радше реаніматорів, популяризаторів і переспівувачів старої культури, аніж творців нової. Її представники були щонайбільше носіями «малоросійської» ідентичності (бо серед них траплялися люди, її позбавлені, які вдавалися до малоросійської тематики не з патріотично-ностальгійних мотивів), суб'єктивно далекими від усвідомлення сутності й завдань націєтворення; спеціально для українського націєтворення вони не робили нічого, а плоди їхньої діяльності згодом слугували творцям як українського, так і конкурентних «національних проектів». Друга група – це хронологічно пізніші безпосередні творці «українського проекту», які

відрізнялися від представників першої групи наявністю інтенції як наслідку сформованої в тій чи тій мірі національної ідентичності, свідомо й цілеспрямовано закладали основи концепції майбутньої нації й намагалися популяризувати їх у суспільстві [18, с. 122]. Очікувати вмотивованих дій у націстворенні, зокрема й відповідно забарвленого картографування, було б логічно лише від них.

Ментальна карта передувє створенню нації, але не націстворенню, не появі «національного проекту», бо є його продуктом, надто на достатньо розвинутій стадії. На більш ранніх етапах, як це було, наприклад, в українському випадку, побутували лише елементарні просторові уявлення, які не утворювали цілості. П. Куліш, якого автор цих рядків схильний вважати ключовою постаттю серед першотворців «українського проекту», у 1840-х роках визначав просторові межі української нації дуже розмито: найчастіше вони окреслені з південного заходу на північний схід («від Дунаю до Есмані»), подекуди фігурували також Причорномор'я й Кубань [19, с. 62]. Питання про територіальні межі України не було актуальне й для Кирило-Мефодіївського товариства, яке визнають за першу українську національну організацію. Щодо цього можна погодитися з І. Колесник, що «ментальна мапа України як цілісної територіальної структури й самодостатньої політичної одиниці витворювалася українськими інтелектуалами в добу пізнього Модерну (на зламі ХІХ–ХХ ст.)» [15, с. 148]. Ф. Сисин, на якого посилається Р. Шпорлюк, визнавав, що «революція у сприйнятті», яка «...полягала у тому, що було визнано існування територіальної одиниці з доволі чітко окресленими кордонами під назвою «Україна...», сталася тільки в 1917–1918 рр. [цит. за: 32, с. 390].

Сумнівний і критерій «націоналізації» картографування українських земель, який запропонував Р. Шпорлюк, – подолання географічних меж Малоросії, «ідея більшої за Малоросію сучасної України» [32, с. 391, 399]. Чи справді цього виміру достатньо, щоб говорити про «простір ідентичності», що його дослідник виніс у підзаголовок своєї статті? Як порівняти, то можна згадати дві карти України першої половини ХVІІІ ст., які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Київ (ЦДІАК): «Україна, що є Землею Козаків, з сусідніми провінціями Валахії, Молдавії, Малої Татарії...» 1716 р. з атласу, що побачив світ у нюрнберзькому картографічному видавництві Й. Гоманна, і «Географічна карта України з Київським і Брацлавським воєводствами і відповідними провінціями...» 1740-х рр., яку уклад Г. Зойтер, а видав Т. Лоттер [31]. Можна дискутувати про точність відображення й адекватність уявлень укладачів цих карт щодо їхньої «України», але критерію «більша за Малоросію» (якою в часи укладання описів Харківського намісництва називали тільки Лівобережжя з Києвом) вона відповідає в обох випадках. До того ж, на відміну від І. Переверзева, укладачі згаданих карт іменували ці землі Україною, а не Південною Росією. Отже, західні картографи теж мали стосунок до українського «будительства»? Абсурдність такого формулювання, на наш погляд, достатньо переконливо підважує релевантність критерію Р. Шпорлюка й можливість стверджувати на його основі про причетність І. Переверзева до творення «українського проекту».

Якщо абстрагуватися від «картографічного» критерію, варто проаналізувати «Топографічний опис Харківського намісництва» 1788 р., щоб з'ясувати, чи взагалі доречно говорити про національний дискурс і відповідну ідентичність автора цього твору.

Справді, І. Переверзєв охоче використовує вислови «нація», «національний». Проте в цьому немає нічого екстраординарного: так само чинили його сучасники, освічені малороси [див.: 13, с. 77; 14, с. 225, 234–236]. Апелювання до цих категорій під впливом Великої французької революції, ідей Ж.-Ж. Руссо, Й. Гердера, Й. Фіхте загалом було властиве тогочасному освіченому суспільству Росії. На межі ХVІІІ–ХІХ ст. вони ввійшли й до лексику імперського політикуму [12, с. 67].

Важливіше питання про зміст, вкладний у ці поняття. Це питання потрібно спеціально досліджувати, однак можна зауважити, що те, як люди кінця ХVІІІ ст. розуміли згадані поняття, істотно відрізняється від нашого сприйняття. Зокрема, І. Переверзєв слово «нація» вживає там, де ми застосовували б «народ», «населення», може, «етнос», а хронологічно

вони стосуються навіть литовсько-польської доби. Він також застосовує до одного населення синонімічні – причому в етнічному, а не територіально-політичному сенсі – вислови «нація русинов», «российская нація», «русской народ», «россияне» [20, с. 17–19]. Щодо останнього вислову, який часто вживав І. Переверзев, доречно уточнити, що, за Ф. Гайдою, «изначально (ідеться про XVII–XVIII ст. – С. Н.) *“россияне”* (*“россиане”*) было более торжественным, литературным вариантом слова *“русские”* (русаки, русины). Таким образом, это в первую очередь **этноним**, а не обозначение государственной принадлежности» [7, с. 178]. Справді, безсистемне, на перший погляд, застосування цих висловів в І. Переверзева підпорядковане саме такій логіці, позначає його сприйняття південних «россиян» / «русинов» як «русских», частину єдиного російського народу і аж ніяк не окремих народ (націю). Для нього всі східнослов'янські землі з давніх часів – це єдина «Россія», «Російська держава», заселена єдиним «Славено-Російським племенем». Частина цих земель, «Южная Россія», потрапила під владу Литви, Угорщини, а найбільше Польщі, що й спричинило зміну назви місцевого населення: «Поляки сих россиян назвали русинами» [20, с. 17].

Щодо останнього твердження зауважимо, що І. Переверзев обстоює вже не «малоросійські», а, так би мовити, «ультраросійські» позиції. Принаймні навіть сучасна російська історіографія йому заперечує: «Этноним *«русин/русь»*, известный с X в., сохранялся веками»; «форма множественного числа *«русины»* фиксируется только с XVI в., причем, вероятнее всего, появилась в Московской Руси» [7, с. 172, 175]. Не сумніваються в автохтонному походженні терміна «русин» і російські мовознавці: «В словаре, представляющем состояние русского языка XI–XVII вв., *русин* определяется как дублетный термин к этнониму *русский...*» [25, с. 244]; «Источники конца XV в. ... фиксируют употребление этнонима *русин* в качестве самоназвания...» [10, с. 96].

І. Переверзев прагнув довести штучність, внесеність ззовні всього, що відрізняло південних «россиян» від північних. На його думку, саме розрив зв'язку з «Великою Росією» й іноземне панування призвели до культурної трансформації русинів: «Сіе роковое отделение Южныя от Северныя или Великия Россіи преобразило навсегда оныя жители так, что из того явилась как будто бы иноплеменная какая нація; от сего произошел малоросійській, украинській діалект, как удельный язык славенского племени» [20, с. 19]. Тут генеза «нації русинов» вибудована цілком у дусі превалюючих на той час (та й пізніше) російсько-малоросійських уявлень, започаткованих ще «Синописом» 1674 р., де українські землі трактували як «исконно русские», їхнє населення – як частину єдиного «славеноросійського племени» або «російського народу» (чого варта тотожність цих висловів в авторів «Синопису» й опису 1788 р.), а культурні особливості «малоросів» – як наслідок згубних чужоземних, передусім польських впливів.

Ледь не всі подані цитати з «Топографічного опису Харківського намісництва» 1788 р. відтворює й Р. Шпорлюк, але знаходить у них підтвердження своїх висновків. Може, це пов'язано з поширеною практикою обов'язково пов'язувати літературні сюжети другої половини XVIII – першої половини XIX ст., у яких ідеться про певні культурні особливості малоросів, з формуванням української ідентичності. Проте, на нашу думку, в абсолютній більшості подібних випадків варто говорити про малоросійську ідентичність, формовану в той час [докл. див.: 13, с. 80–101], про становлення «малоросійського проекту», генетично пов'язаного з пізнішими національними проектами, але не тільки (і не стільки) з «українським», а й, насамперед із «проектом великої російської нації» [докл. див.: 18]. «Малоросійство» тієї доби справді було пов'язане з локальним патріотизмом у різних його виявах, але базувалося передусім на ідеї історичної, культурної й політичної єдності малоросів та великоросів.

Як адепт «малоросійства», І. Переверзев вибудовує конструкцію спільної російської історії, пояснюючи паузи в ній іноземною агресією. Культурні (зокрема й мовні) особливості для нього не іманентні, зведені до асиміляційного чинника і, відповідно, зовнішні, штучні: «В таковых превратных обстоятельствах необходимо надобно было древнейшему и коренному жильцу российскому перепестрить прародительский свой язык, переодеться в

иностранные одеяние...» [20, с. 19]. Фактично він заперечує й «внутрішню» культурну єдність малоросів (як етносу): «Жители Южной России, отлученные одни от других расстоянием мест, инородным владением, различным чиноправлением, гражданскими обычаями, речью, некоторые и религиею (унією),... взирают один на другаго не так как на иноязычнаго, но будто однородца, однако много отчужденного в словах и поступках...» [20, с. 18]. На таке фактичне заперечення автохтонності та єдності «малоросійського діалекту» звертає увагу й мовознавець С. Вакуленко [4, с. 128].

Ставлення І. Переверзева до «малоросійського / українського діалекту» як небажаного, прикрого й шкідливого наслідку згубних чужих впливів, якого належить позбутися, ще очевидніше виявлене в його «Коротких правилах». Вони були покликані допомогти малоросам якомога якісніше опанувати російську мову, звільнитися від «українізмів». Показово, що сам І. Переверзев позиціював себе як «ревностный чистоты слов любитель» [цит. за: 9, с. 62], тобто борець за чистоту російської мови. У цьому зв'язку Л. Посохова підкреслює акультураційний аспект, зазначаючи, що М. Возняк назвав посібник складником «московського походу проти української вимови» [24, с. 66] (насправді в названому так фрагменті книжки М. Возняка «Короткі правила» використано, щоб підтвердити, «як звикло українське населення до власної вимови та як тяжко прийшлося йому присвоювати московську» [6, с. 13]). П. Житецький розглядав «Короткі правила» як один із серії підручників XVIII ст. для «малоросійських» шкіл, які видавали «з спеціальною метою полегшити навчання московської вимови і правопису» [9, с. 60]. Їхній вплив ілюструє приклад Г. Сковороди: після виходу «Коротких правил» він переробив рукопис розправи «Ікона Алківіадська», орієнтуючись на рекомендації їхнього автора, тобто позбувшись українізмів [4, с. 128]. Отже, «Короткі правила» І. Переверзева створював, щоб «малороси» якнайліпше засвоїли тогочасну російську літературну мову, подолали впливи рідної мовної стихії та старої української літературної мови. В умовах, коли малоросійське суспільство стояло перед порогом самовизначення між збереженням самобутності, формуванням нової національної ідентичності чи дедалі більшим засвоєнням російських культурних цінностей, посібник, виконуючи корисну практичну функцію, ставав знаряддям акультурації малоросів, їхньої щораз більшої інтеграції до не тільки політичного, а й культурного «російського світу».

На користь тих, хто схильний вважати І. Переверзева тією чи тією мірою українським патріотом, свідчить, здавалося б, його порівняльна характеристика господарювання, звичаїв та побуту малоросів і великоросів, вочевидь, виграшна для перших (але без жодних негативних чи навіть принизливих характеристик для других) [20, с. 30, 36–37]. Проте й це можна пояснити не особистими симпатіями автора, а його дослідницькою чесністю: як безсторонній спостерігач, він лише фіксував ті явища, які не можна було не помітити й про які, до речі, зазначали тогочасні російські та іноземні мандрівники [11, с. 25–28; 28, с. 158–221]. Може, саме це хотів підкреслити Д. Багалій, зауваживши, що характеристика слобідсько-українського населення в описі 1788 р. належить «беспристрастному этнографу, географу, статистику и историку прежнего времени» [30, с. VIII]. Не випадково саме це заперечували прихильники «патріотичної» версії в передмові до видання 1991 р. («він виступає не як безпристрасний свідок...») [20, с. 8].

Загалом у висловах та оцінках І. Переверзева немає нічого такого, що підтверджувало б його «український патріотизм» і виходило за межі малоросійської ідентичності. Однак є запитання щодо того, чи була властива така ідентичність харківському діячеві. По-перше, зважаючи на те, що І. Переверзев був великоросом, це запитання можна сформулювати так: чи властивий узагалі тому часу феномен «великороса з малоросійською ідентичністю»? Принаймні в літературі він, наскільки нам відомо, не артикульований. Начебто схожі пізніші випадки (наприклад, І. Срезневський) радше можна вписати у формат «великороса з малоросійськими зацікавленнями / симпатіями», причому ситуативними й тимчасовими. Якщо порівняти репрезентацію українських реалій в І. Переверзева та російських мандрівників тієї доби, різниця справді помітна: йому не властиві зверхність щодо

«тубільців», ставлення до них як до «дітей природи» – добрих, наївних, веселих («народ поющий и пляшущий»), але лінивих, недалеких, цивілізаційно відсталих; немає в його описі й теми «цивилизующей имперской деятельности, воссоздающей край заново – из природной дикости» [пор.: 5, с. 10; 11, с. 28, 34]. Однак ці відмінності радше можна пояснити належністю І. Переверзева до місцевого середовища, яке він сприймав як «своє», а не «інше» або «чуже» і яке розумів краще за подорожніх.

По-друге, І. Переверзев ніде не позиціює себе як носій малоросійської ідентичності, не демонструє відданості малоросійським цінностям. Він лише описує та констатує певні переваги цих цінностей і способу життя слобожанських «українцев» перед «великороссами». Звісно, в офіційному за призначенням документі, яким був «Топографічний опис Харківського намісництва», вияв особистих авторських симпатій був би недоречний, але й достатніх підстав стверджувати про них немає.

По-третє, оцінки І. Переверзева стосуються власне Харківського намісництва, тобто передусім Слобожанщини, яку він, як уже зазначали, відрізняв і відокремлював від Малоросії (у вузькому розумінні цього слова як колишньої Гетьманщини). Тож, якщо говорити про якусь ідентичність автора опису 1788 р., то хіба про регіональну, у виключно слобожанському вимірі, але й її ще потрібно довести.

Загалом можна погодитися із заувагами В. Кисельова та Т. Васильєвої щодо можливості трансформування регіонального патріотизму «уже в новое национальное самосознание, в мышление категориями нации с их политическим контекстом» [12, с. 68]. Однак приклад І. Переверзева засвідчує, що регіональний патріотизм не обов'язково вів не лише до національної, а й до протонаціональної, якою можна вважати малоросійську, чи локальної культурної ідентичності. Ретельно фіксуючи місцеві особливості, І. Переверзев у найпринциповіших речах був ними швидше занепокоєний, ніж замилюваний, його турбували не розвиток, а подолання культурних відмінностей своїх земляків від великоросів. Говорити про якусь іншу, крім російської, тобто «малоросійську» чи «слобожанську» (не кажучи вже про українську), культурну ідентичність / лояльність автора «Топографічного опису Харківського намісництва» 1788 р., на нашу думку, спекулятивно. Тим більше безпідставно й не виправдано приписувати творам І. Переверзева значущість для українського націєтворення, становлення «українського проєкту», українського національного руху (представники якого не мали жодного уявлення про І. Переверзева, його твори та ідеї). Поза тим І. Переверзев має незаперечні визначні заслуги в розвитку культури, освіти Слобожанщини, які вивищують його серед місцевих інтелектуалів кінця XVIII ст. До того ж, штучна «українізація» діячів тієї доби лише сприятиме спотворенню історії суспільної думки, викривленому відображенню й так непростой проблеми українського націєтворення.

Література

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму. К.: Критика, 2001. 271 с.
2. Багалеї Д. И. Очерки из русской истории. Х.: Б. и., 1913. Т. 2. 374 с.
3. Бажан О. До питання про «українофільство» першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2011. Вип. 37. С. 215–246.
4. Вакуленко С. В. Іван Переверзев і початки порівняльного дослідження російської та української мов. *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи: Зб. наук. праць*. 1998. Вип. 5. С. 125–134.
5. Васильєва Т. А. У истоков украинофильства: Образ Украины в российской словесности конца XVIII – первой четверти XIX века: автореф. дисс... канд. филол. наук: 10.01.01. Томск: Б. и., 2014. 23 с.
6. Возняк М. С. Історія української літератури: У двох книгах. 2-е вид., випр. Львів: Світ, 1994. Кн. 2. 560 с.

7. Гайда Ф. А. Грани и рубежи: понятия «Украина» и «украинцы» в их историческом развитии. М.: Модест Колеров, 2019. 200 с.
8. Гаухман М. «У війні над мапою»: український образ міжнаціональних відносин на Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. *Україна модерна*. 2014. Ч. 21. С. 49–90.
9. Житецький П. Г. Енеїда Котляревського: в зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст. К.: Б. в., 1919. 120 с.
10. Зиновьева Е. И. Этнонимы *русин, русак и русский* в обиходном языке Московской Руси XVI–XVII вв. *Русин*. 2017. № 1. С. 92–105. DOI: 10.17223/18572685/47/8.
11. Киселев В. С., Васильева Т. А. «Под отечественным небом странствую с мирною душою»: образ Украины в русских травелогах начала XIX в. (В. В. Измайлов, П. И. Шаликов, А. И. Левшин). *Имагология и компаративистика*. 2015. № 2. С. 20–42. DOI: 10.17223/24099554/4/2.
12. Киселев В. С., Васильева Т. А. Эволюция образа Украины в имперской словесности первой четверти XIX в.: регионализм, этнографизм, политизация (статья первая). *Вестник Томского государственного университета. Филология*. 2013. № 3. С. 63–79. DOI: 10.17223/19986645/23/7.
13. Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. К.: Критика, 2004. 351 с.
14. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. К.: Основи, 1996. 317 с.
15. Колесник І. І. Ментальне картографування та професія історика: між раціональним й уявленим. *Український історичний журнал*. 2012. № 5. С. 135–156.
16. Литвиненко М. А. «Топографическое описание Харьковского наместничества» як джерело для вивчення історії Слобідської України другої половини XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1966. № 1. С. 131–135.
17. Маслійчук В. Л. До біографії Івана Переверзева, харківського історика та мовознавця кінця XVIII ст. *Вісник НТУ «ХПИ». Серія: «Актуальні проблеми історії України»*. 2015. № 56. С. 38–42.
18. Наумов С. О. «Малоросійський проект» XIX ст. vs «український проект». *Известия на Института за исторически изследвания*. София, 2017. Т. 34. С. 113–134.
19. Наумов С. О. Пантелеймон Куліш як співтворець «українського проекту» XIX ст. *Українсько-македонський науковий збірник*. 2014. Вип. 6. С. 54–69.
20. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. / Упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. К.: Наукова думка, 1991. 223 с.
21. Переверзев И. Краткие правила российского правописания, из разных грамматик выбранные и по свойству украинского диалекта для употребления малороссиянам дополненные в Харькове. М.: Б. и., 1782. 48 с.
22. Пірко В., Петрова І. Атрибуція топографічних описів Харківського намісництва останньої чверті XVIII ст. *Схід*. 2011. № 2. С. 106–109.
23. Пірко В. О. Іван Опанасович Переверзев і його праця «Топографічний опис Харківського намісництва». *Схід-Захід*. 2001. Вип. 3. С. 39–49.
24. Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 400 с.
25. Резанова З. И., Шиляев К. С. Этнонимы «русин», «русинский» в русской речи: корпусное исследование. *Русин*. 2015. № 1. С. 239–255. DOI 10.17223/18572685/39/16.
26. Сігал С. Етнічне мапування як ідеологія простору. *Збруч*. 2015. 25 листоп. URL: <https://zbruc.eu/node/44264> (дата звернення: 1.03.2019).
27. Сігал С. Мапи як джерело знань і простір політичної боротьби. *Збруч*. 2015. 29 листоп. URL: <https://zbruc.eu/node/44418> (дата звернення: 1.03.2019).
28. Січинський В. Чужинці про Україну. К.: Фірма «Довіра», 1992. 255 с.

29. Топографическое описание Харьковского наместничества с историческим предуведомлением о бывших в сей стране с древних времен переменах, взятым к объяснению деяний и Хронологии из Татарской истории Баядур Хана Абулгази, Российской Истории Князя Щербатова, Начертания Европейской истории Готфрида Ахенвалла и политической Истории Самуила Пуффендорфа. М.: Тип. компании типографической, 1788. 70 с.
30. Топографическое описание Харьковского наместничества с предисловием и примечаниями Д. И. Багалея. Х.: Тип. губ. правления, 1888. I–X, 80 с.
31. Україна в атласах і картах Європи XVIII ст. URL: http://cdiak.archives.gov.ua/ab_2016_05_20.php (дата звернення: 5.07.2019).
32. Шпорлюк Р. Картографування України: від простору ідентичності до простору рішень. *Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща*. К: ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. С. 390–404.
33. Archaimbault S., Wakoulenko S. Un comparatiste avant la lettre: Ivan Pereverzev et ses «Préceptes de la rectitude grammaticale russe... à l'usage des Ukrainiens» (1782). Paris: Institut d'études Slaves, 2010. 116 p.

References

1. Anderson B. Ujavleni spil'noty: Mirkuvannja shhodo pohodzhennja j poshyrennja nacionalizmu [Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism] (in Ukrainian). K.: Krytyka, 2001. 271 s.
2. Bagalej D. I. Oчерки из russkoj istorii [Essays from Russian History] (in Russian). H.: B. i., 1913. T. 2. 374 s.
3. Bazhan O. Do pyttannja pro «ukrai'nofil'stvo» pershogo sekretarja CK KPU Petra Shelesta [To the question of «Ukrainophilism» of the First Secretary of the CC of the CPU Petro Shelest] (in Ukrainian). *Istorija Ukrai'ny: malovidomi imena, podii', fakty*. 2011. Vyp. 37. S. 215–246.
4. Vakulenko S. V. Ivan Pereverzjev i pochatky porivnjalnogo doslidzhennja rosij's'koi' ta ukrai'ns'koi' mov [Ivan Pereverzev and the beginnings of a comparative study of Russian and Ukrainian languages] (in Ukrainian). *Zasoby navchal'noi' ta naukovo-doslidnoi' roboty*. 1998. Vyp. 5. S. 125–134.
5. Vasil'eva T. A. U istokov ukrainofil'stva: Obraz Ukrainy v rossijskoj slovesnosti konca XVIII – pervoj chetverti XIX veka [At the Origins of Ukrainophilism: The Image of Ukraine in the Russian Literature of the Late 18th – First Quarter of the 19th Century] (in Russian): avtoref. diss... kand. filol. nauk: 10.01.01. Tomsk: B. i., 2014. 23 s.
6. Voznjak M. S. Istorija ukrai'ns'koi' literatury [History of Ukrainian Literature] (in Ukrainian). Lviv: Svit, 1994. Kn. 2. 560 s.
7. Gajda F. A. Grani i rubezhi: ponjatija «Ukraina» i «ukraincy» v ih istoricheskom razvitii [Borders and Frontiers: the Concepts of «Ukraine» and «Ukrainians» in Their Historical Development] (in Russian). M.: Modest Kolerov, 2019. 200 s.
8. Gauhman M. «U vijni nad mapoju»: ukrai'ns'kyj obraz mizhnacional'nyh vidnosyn na Pravoberezhnij Ukrai'ni v drugij polovyni XIX – na pochatku XX st. [«In the War Over the Map»: the Ukrainian Image of Inter-ethnic Relations on the Right-Bank Ukraine in the Second Half of the 19th – Early 20th Centuries] (in Ukrainian). *Ukrai'na moderna*. 2014. Ch. 21. S. 49–90.
9. Zhytec'kyj P. G. Enei'da Kotljarevs'kogo: v zv'jazku z ogljadom ukrai'ns'koi' literatury XVIII st. [«Aeneid» by Kotlyarevsky: in Connection with a Review of the 18th Century's Ukrainian Literature] (in Ukrainian). K.: B. v., 1919. 120 s.
10. Zinov'eva E. I. Jetnonimy *rusin*, *rusak* i *russkij* v obihodnom jazyke Moskovskoj Rusi XVI–XVII vv. [The Ethnonyms *Rusyn*, *Rusak* and *Russkij* in the russian vernacular of Muscovite Rus in the 16th – 17th centuries] (in Russian). *Rusin*. 2017. № 1. S. 92–105. DOI: 10.17223/18572685/47/8.

11. Kiselev V. S., Vasil'eva T. A. «Pod otechestvennym nebom stranstvuju s mirnoju dushoju»: obraz Ukrainy v russkih travelogah nachala XIX v. (V. V. Izmajlov, P. I. Shalikov, A. I. Levshin) [«Wanderings a with peaceful soul under the native sky»: the image of Ukraine in russian travelogues of the early 19th century (V. V. Izmaylov, P. I. Shalikov, A. I. Levshin)] (in Russian). *Imagologija i komparativistika*. 2015. № 2. S. 20–42. DOI: 10.17223/24099554/4/2.
12. Kiselev V. S., Vasil'eva T. A. Jevoljucija obraza Ukrainy v imperskoj slovesnosti pervoj chetverti XIX v.: regionalizm, jetnografizm, politizacija (stat'ja pervaja) [Evolution of the image of Ukraine in the imperial literature of the first quarter of the 19th century: regionalism, ethnography, politicization (article one)] (in Russian). *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologija*. 2013. Vyp. 23. S. 63–79. DOI: 10.17223/19986645/23/7.
13. Kogut Z. Korinnja identychnosti: Studii' z rann'omodernoj' ta modernoj' istorii' Ukrai'ny [The Roots of Identity: Studies in Early Modern and Modern History of Ukraine] (in Ukrainian). K.: Krytyka, 2004. 351 s
14. Kogut Z. Rosijs'kyj centralizm i ukrai'ns'ka avtonomija: Likvidacija Get'manshhyny, 1760–1830 [Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s] (in Ukrainian). K.: Osnovy, 1996. 317 s.
15. Kolesnyk I. I. Mental'ne kartografuvannja ta profesija istoryka: mizh racional'nym j ujavlenym [Mental mapping and the profession of historian: between the rational and the imagined] (in Ukrainian). *Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal*. 2012. № 5. S. 135–156.
16. Lytvynenko M. A. «Topograficheskoe opisanie Har'kovskogo namestnichestva» jak dzherelo dlja vyvchennja istorii' Slobids'koi' Ukrai'ny drugoi' polovyny XVIII st. [«Topographical Description of Kharkiv Vicegerency» as a Source for the Study of the History of Slobodian Ukraine in the Second Half of the 18th Century] (in Ukrainian). *Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal*. 1966. № 1. S. 131–135.
17. Maslijchuk V. L. Do biografii' Ivana Pereverzjeva, harkivs'kogo istoryka ta movoznavcja kincja XVIII st. [Towards a Biography of Ivan Pereverzev, Kharkiv 18th Century Historian and Linguist] (in Ukrainian). *Visnyk NTU «HPI». Serija: «Aktual'ni problemy istorii' Ukrai'ny»*. 2015. Vyp. 56. S. 38–42.
18. Naumov S. O. «Malorosijs'kyj proekt» XIX st. vs «ukrai'ns'kyj proekt» [«Little Russian project» of the 19th century vs «Ukrainian project»] (in Ukrainian). *Yzvestyja na Ynstituta za ystorychesky yzsledvanyja*. Sofija, 2017. T. 34. S. 113–134.
19. Naumov S. O. Pantelejmon Kulish jak spivtvorec' «ukrai'ns'kogo proektu» XIX st. [Panteleimon Kulish as the co-creator of the «Ukrainian project» of the 19th century] (in Ukrainian). *Ukrai'ns'ko-makedons'kyj naukovyj zbirnyk*. 2014. Vyp. 6. S. 54–69.
20. Opysy Harkivs'kogo namisnyctva kincja XVIII st. [Descriptions of Kharkiv Vicegerency of the Late 18th Century] (in Ukrainian). K.: Naukova dumka, 1991. 223 s.
21. Pereverzev I. Kratkie pravila rossijskogo pravopisanija, iz raznyh grammatik vybrannye i po svojstvu ukrajskogo dialekta dlja upotreblenija malorossijanam dopolnennye v Har'kove [Brief Rules of Russian Spelling, Selected from Various Grammars and Supplemented Taking Into Account the Properties of the Ukrainian Dialect Used by Little Russians in Kharkov] (in Russian). M.: B. i., 1782. 48 s.
22. Pirko V., Petrova I. Atrybucija topografichnyh opysiv Harkivs'kogo namisnyctva ostann'oi' chverti XVIII st. [Attribution of topographical descriptions of Kharkiv Vicegerency of the last quarter of the 18th century] (in Ukrainian). *Shid*. 2011. № 2. S. 106–109.
23. Pirko V. O. Ivan Opanasovyh Pereverzjev i jogo pracija «Topografichnyj opys Harkivs'kogo namisnyctva» [Ivan Pereverzev and his work «Topographical description of Kharkiv Vicegerency»] (in Ukrainian). *Shid-Zahid*. 2001. Vyp. 3. S. 39–49.
24. Posohova L. Ju. Na perehresti kul'tur, tradycij, epoh: pravoslavni kolegiumy Ukrai'ny naprykinci XVII – na pochatku XIX st. [At the crossroads of cultures, traditions, epochs: Orthodox colleges of Ukraine at the end of the 17th – beginning of the 19th century] (in Ukrainian). H.: HNU imeni V.N. Karazina, 2011. 400 s.

25. Rezanova Z. I., Shiljaev K. S. Jetnonimy «rusin», «rusinskij» v russkoj rechi: korpusnoe issledovanie [Ethnonyms «Rusin» and «Rusinian» in Russian discourse: a corpus study] (in Russian). *Rusin*. 2015. № 1. S. 239–255. DOI 10.17223/18572685/39/16.
26. Sigal S. Etnichne mapuvannja jak ideologija prostoru [Ethnic Mapping as an Ideology of Space] (in Ukrainian). *Zbruch*. 2015. 25 lystop. URL: <https://zbruc.eu/node/44264>.
27. Sigal S. Mapy jak dzherelo znan' i prostir politychnoi' borot'by [Maps as a Source of Knowledge and a Space for Political Struggle] (in Ukrainian). *Zbruch*. 2015. 29 lystop. URL: <https://zbruc.eu/node/44418>.
28. Sichyns'kyj V. Chuzhynci pro Ukrai'nu [Foreigners About Ukraine] (in Ukrainian). K.: Firma «Dovira», 1992. 255 s.
29. Topograficheskoe opisanie Har'kovskogo namestnichestva s istoricheskim preduvedomleniem o byvshih v sej strane s drevnih vremen peremenah, vzjatym k ob#jasneniju dejanij i Hronologii iz Tatarskoj istorii Bajadur Hana Abulgazi, Rossijskoj Istorii Knjazja Shherbatova, Nachertanija Evropejskoj istorii Gotfrida Ahenvalla i politicheskoi Istorii Samuila Puffendorfa [Topographical Description of Kharkiv Vicegerency with a Historical Preface...] (in Russian). M.: Typ. kompanyy tipografycheskoj, 1788. 70 s.
30. Topograficheskoe opisanie Har'kovskogo namestnichestva s predisloviem i primechanijami D. I. Bagaleja [Topographical Description of Kharkov Vicegerency with a Foreword and Notes by D. I. Bagaley] (in Russian). H.: Typ. gub. pravlenyja, 1888. I–X, 80 s.
31. Ukrai'na v atlasah i kartah Jevropy XVIII st. [Ukraine in the Atlases and Maps of 18th century Europe] (in Ukrainian). URL: http://cdiak.archives.gov.ua/ab_2016_05_20.php.
32. Szporljuk R. Kartografuvannja Ukrai'ny: vid prostoru identychnosti do prostoru rishen' [Mapping Ukraine: From Identity Space to Decision Space] (in Ukrainian). *Szporljuk R. Formuvannja modernyh nacij: Ukrai'na – Rosija – Pol'shha*. K.: DUH I LITERA, 2013. S. 390–404.
33. Archaimbault S., Wakoulenko S. Un comparatiste avant la lettre: Ivan Pereverzev et ses «Préceptes de la rectitude grammaticale russe... à l'usage des Ukrainiens» (1782) (in French). Paris: Institut d'études Slaves, 2010. 116 s.

УДК 93/94:172.3

DOI: 10.26565/2227-6505-2020-30-06

КРАХ СИНОДАЛЬНОЇ СИСТЕМИ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ): КОНЦЕПЦІЇ СУЧАСНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

С. В. Савченко

Національна металургійна академія України
serhijs@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-3615-2343>

Мета дослідження. Проаналізувати роботи сучасних істориків, що відображають внутрішнє церковне бачення становища Православної Церкви в Російській імперії з кінця XIX ст. до 1917 р. Увагу зосереджено на оцінках пізнього синодального устрою, проблемі оновлення Церкви, її свободи в державі, сприйнятті духовенством Лютневої революції і нової влади. Поняття «сучасна церковна/православна історіографія» використовується в широкому і умовному сенсі, її репрезентують автори різних ідеологічних і канонічних напрямів XX – початку XXI ст.

Методологія дослідження базується на порівняльному вивченні концепцій, сформованих головно в історіографії другої половини XX – початку XXI ст. Розглянуті найвпливовіші синтези, що представляють позицію різних кіл у РПЦ, а також праці православних істориків еміграції, діаспори, церковних дисидентів, які дотримуються поглядів, близьких до ліберально-обновленських.

Наукова новизна дослідження визначена слабкістю церковної науково-критичної рефлексії, функціонуванням церковно-історичної науки в межах апологетичної та описово-фактографічної моделі. Сучасна церковна історіографія є особливим феноменом історичної науки, що намагається поєднати дві взаємосуперечні мети – релігійну апологетику та академічне дослідження. Вади такого підходу продемонстровані на конкретних прикладах інтерпретації подій та явищ церковного життя.

Висновки. Головний недолік сучасної церковної історіографії – істотний брак інтересу до неполітичних аспектів церковної історії та потенціалу історичної антропології, інтелектуальної історії, соціальної історії ідей, історії ментальності. У підсумку чимало перспективних сюжетів, які успішно досліджуються світськими вченими, випадають із поля зору церковної історіографії. Її прикметними ознаками є проблемно-тематична обмеженість, схильність до феноменологічного «капсулювання» Церкви в історичному процесі, концептуальна залежність від православної публіцистики на зламі XIX–XX ст. і слабка репрезентативність джерельної бази внаслідок недостатнього використання локальних джерел.

Ключові слова: Церква, історіографія, пізній синодальний період, революція, духовенство.

Цель исследования. Проанализировать работы современных историков, отражающих внутрицерковное видение положения Православной Церкви в Российской империи с конца XIX века до 1917 года. Внимание сосредоточено на оценках позднего синодального строя, необходимости обновления Церкви, меры ее свободы в государстве, восприятии духовенством Февральской революции и новой власти. Понятие «современная церковная/православная историография» используется в широком и условном смысле, ее представляют авторы различных идеологических и канонических направлений XX – начала XXI в.

Методология исследования базируется на сравнительном изучении концепций, сформировавшихся в историографии, главным образом, второй половины XX – начала XXI в. Изучаются самые влиятельные обобщающие тексты, представляющие позицию различных кругов в РПЦ, а также труды православных историков эмиграции, диаспоры, церковных диссидентов, придерживающихся взглядов близких к либерально-обновленческому.

Научная новизна исследования определяется фактом слабости внутрицерковной научно-критической рефлексии, функционированием церковно-исторической науки в рамках апологетической и описательно-фактографической парадигмы. Современная церковная историография – специфический феномен исторической науки, она пытается соединить две трудновосприимчивые задачи: религиозную апологетику и академическое исследование. Издержки такого подхода продемонстрированы на конкретных примерах интерпретации событий и явлений церковной жизни.

Выводы. Главный недостаток современной церковной историографии – отсутствие существенного интереса к неполитическим аспектам церковной истории, игнорирование потенциала исторической антропологии, интеллектуальной истории, социальной истории идей, истории ментальности. В итоге многие перспективные сюжеты, которые успешно исследуются светскими учеными, выпадают из церковной историографии. Ее общей проблемой является тематическая ограниченность, тенденция феноменологического «капсулирования» Церкви в историческом процессе, концептуальная зависимость от православной публицистики рубежа XIX-XX в., слабая репрезентативность источниковой базы вследствие недостаточного использования региональных источников.

Ключевые слова: Церковь, историография, поздний синодальный период, революция, духовенство.

Purpose of the study. To analyze the works of modern historians, reflecting the intra-church vision of the situation of the Orthodox Church in the Russian Empire from the end of the nineteenth century to 1917. Attention is focused on assessments of the late synodal system, the need to Church renew, Church freedom in the state, the clergy perception of the February Revolution and the new government. The concept of «modern Church / Orthodox historiography» is used in a broad and conditional sense. It's represented by authors of various ideological and canonical directions of the twentieth – early twenty-first century.

The research methodology is based on a comparative study of the historiographic concepts mainly of the second half of the 20th century – the beginning of the 21st century. We study the most influential generalizing texts representing the position of various groups in the Russian Orthodox Church, as well as the works of Orthodox historians of emigration, the diaspora, Church dissidents. They have mostly liberal views and assessments of the Church process.

The scientific novelty. The novelty of the study is determined by the weakness of the internal Church critical reflection, since the Church history functions within the framework of the apologetic and descriptive paradigm. Modern Church historiography is a specific phenomenon of historical science. It's trying to combine two difficult tasks: religious apologetics and academic research. The article showed the negative aspects of this approach.

Findings. The main lack of modern Church historiography is the indifference to non-political aspects of Church history. The potential of historical anthropology, intellectual history, the social history of ideas, and the history of mentality is ignored. As a result, many promising stories fall out of Church historiography. These subjects are successfully investigated by secular historians. Common problem of the Orthodox historiography is thematic limitations, the tendency of the phenomenological «encapsulation» of the Church in the historical process, the conceptual dependence on Orthodox journalism at the turn of the 19th-20th centuries. Also, the weak representativeness of the sources as a result of inattention to local documentary sources.

Key words: Church, historiography, late synodal period, revolution, clergy.

Церковна історія пізнього синодального періоду є однією з найпопулярніших тем історичних досліджень. Імовірно, цей інтерес можна пояснити типологічною подібністю церковно-політичної ситуації початку ХХ ст. і сучасного становища Церкви на пострадянському просторі. Не секрет, що будь-яка влада завжди намагається використати її у власних ідеологічних чи апаратних цілях, інтегрувати у свої структури, позбавивши самостійності. Вивчаючи досвід існування Церкви в імперській державі й у період революційних урядів 1917 року, історики рідко беруть до уваги церковну історіографічну традицію, яка показує нам, як Церква оцінює власний перехід з імперської в радянську реальність – від «Відомства православного сповідання» до Московського патріархату (1917–1918 рр.).

Мета пропонованої статті – проаналізувати концепції церковних і близьких до Церкви істориків. Поняття «церковна / православна історіографія» варто використовувати в широкому розумінні, включно з текстами не лише священнослужителів, але й світських науковців, які позиціюють себе православними й отримують архіпастирське благословення на публікацію своїх праць.

Найпомітнішими на сьогодні є книжки прот. Вл. Ципіна [22; 23; 24; 25; 26; 27], колективна монографія (або навчальний посібник) за редакцією М. Данилушкіна [5], колективна праця за редакцією архим. Тихона (Шевкунова) [15], дослідження С. Фірсова [20; 21] та М. Шкаровського [28]. Є низка інших робіт, що претендують на узагальнення пізнього синодального періоду, але вони концептуально не цікаві [9; 18].

«Історія Російської Православної Церкви» за редакцією М. Данилушкіна – одна з перших спроб пострадянської православної історіографії виробити цілісний погляд на історію Церкви ХХ ст., позиційована як «фундаментальне дослідження» [5]. Кульмінацією згаданої доби в ній визнано Помісний Собор 1917–1918 рр., а події до Собору розглянуті як його передісторія. Святійший Синод, що відрікся від монархії, не тільки не виправданий, але й засуджений. Його відозва після зречення імператора внесла чимало безладу в церковне життя, а ігнорування арешту царської сім'ї й самосудів над офіцерами сприяло ширенню хаосу. Крім того, Синод залишав без відповіді листи з провінції, у яких віряни запитували, як їм належить сприймати революційні події. Як наслідок, «коли церковні ієрархи стали на більш певні суспільно-моральні позиції, час було втрачено» [5, с. 89]. Політика Тимчасового уряду та оберпрокурора В. М. Львова щодо Церкви визнана в цій книжці грубою й безвідповідальною [5, с. 89]. Невиправданим було звільнення так званих «распутінських» ієрархів. Вплив Распутіна на митрополита Макарія та єпископа Варнаву оцінений як вигадки й чутки. Зауважена бурхлива активізація церковного життя в Передсоборний період (до серпня 1917 р.), згадано Всеросійський з'їзд кліриків і мирян у Москві, але замовчувано, що загальні настрої в церковній спільноті, зокрема на з'їзді, були радикально-обновленські. Церковні події в Україні в 1917–1918 рр. у цій книжці не висвітлені. Отже, зазначена синтеза за всіх її претензіях на наукову фундаментальність є церковно-монархічною історичною публіцистикою.

Найофіційнішу версію історії РПЦ у ХХ столітті подано в текстах прот. Вл. Ципіна. Спочатку ці розвідки можуть справити враження простого «літописного» викладу подій у хронологічній послідовності [20, с. 441]. Однак таке враження оманливе: фактографічний стиль – це радше наслідок авторської звички до самоцензури, ніж прихильність до безоцінкового позитивізму. Д. Поспеловський справедливо нарікає на тенденційність прот. Вл. Ципіна, зауважуючи його прагнення ретроспективно виправдати консервативний «сергіанський» дух і напрям у РПЦ, не помічати моральних суперечностей у діяльності дореволюційної Церкви. За словами Д. Поспеловського, прот. Вл. Ципін не ставить гострих запитань про історичну відповідальність Церкви, звинувачуючи в усіх негараздах реформаторів і ліберальних обновленців. Якщо погодитися з цією досить слушною думкою, стає зрозумілим бажання автора обійти увагою період церковно-державних відносин 1917 року, коли Церква демонструвала надмірне революційне завзяття [3, с. 226].

Навчальний посібник «Історія Російської Церкви. Синодальний період» [24] справляє

враження певної фрагментарності, хоча, на відміну від інших авторів, Вл. Ципін описує не тільки церковно-державні відносини, але й деякі аспекти внутрішнього церковного життя, наприклад чернецтво та місіонерство (щоправда, лише зовнішнє), згадує богословську й церковно-історичну думку, канонізаційну практику, церковне мистецтво тощо. Водночас він не полюбляє акцентувати увагу на проблемах й розглядати суперечливі питання. Образ духовенства в прот. Вл. Ципіна абсолютно цілісний та єлейно-благочестивий, а священнослужителі протиставлені як урядовим чиновникам, так і «легковажній» інтелігенції. Церква смиренно терпить підлегле становище, мріючи про відновлення соборності та патріаршества. «Протягом двох століть синодальної епохи церковна свідомість православної ієрархії, духовенства й пастви не мирилася з нав'язаною Церкві державною опікою, з антиканонічною формою вищої церковної влади...» [24, с. 216].

Книжка прот. Вл. Ципіна «Історія Російської Церкви. XX століття» починається одразу з Помісного Собору, оминаючи весь міжреволюційний період і взаємини Церкви з Тимчасовим урядом до серпня 1917 р. [25]. Історик не помітив церковної революції, ця тема неприємна йому такою мірою, що він вирішив одного лише єпископа Андрія (Ухтомського) «призначити» її прихильником. Оцінюючи роботи прот. Вл. Ципіна, П. Рогозний зауважив наївну апологетичну позицію та «слабке знання джерел і наукової літератури» [14, с. 22]. З цим складно не погодитися. У роботі «Історія Російської Православної Церкви. Синодальний і новітній періоди», перевиданій у четверте 2010 року, взаєминам Церкви та Тимчасового уряду присвячено лише кілька сторінок, написаних у межах концепції прогресивного конфлікту між новою владою та Церквою. Останню проголошено жертвою революційних правителів [23, с. 329–334].

Якщо узагальнювальні праці прот. Вл. Ципіна суто описові, то в його історичній публіцистиці трапляються набагато відвертіші оцінки. Це один із небагатьох церковних авторів, які не підтримують демонізації К. П. Побєдоносцева й синодального устрою загалом. «Його охоронництво, його консерватизм легко назвати нетворчою реакцією на загрози, що нависли були над Росією наприкінці XIX століття. Однак два різновиди “творчих” реакцій – запровадження парламентаризму й пускання потяга російської державності під укіс – Росія вже випробувала на собі й <...> вижила. Побєдоносцев переймався тим, щоб уникнути неминучого» [22].

Події 1917 року, обидві революції, прот. Вл. Ципін називає «державною катастрофою» – наслідком духовної апостасії та зради, у яких винні революціонери всіх партій, ліберали й навіть частина чорносотенців («Союз Архангела Михаїла» В. Пуришкевича) [26]. Історик намагається виправдати фатальну для монархії бездіяльність синодалів на чолі з Київським митрополитом Володимиром (Богоявленським): начебто вони знали, що прохання оберпрокуратури підтримати монархію не офіційні, за ними не стояла ініціатива царя, тож проігнорували ці прохання [27]. З таких позицій, однак, складно пояснити процеси стрімкого «лівішання» Церкви 1917 року, рух обновленства, революційні заколоти білого духовенства проти єпископату й чернецтва та дияконів і «соціал-псаломщиків» проти парафіяльних священників та єпископів. Жодних суперечностей усередині церковного життя автор не бачить. У межах його концепції питання про історичну та моральну відповідальність Церкви за легітимізацію революційних змін в імперії постати не може, адже Церква – це лише невинна жертва можновладців та революціонерів.

У річищі крайньої церковної апологетики написані також тексти прот. Г. Митрофанова [9], Ф. Гайди [1], П. Грюнберга. Концепція останнього особливо показова. П. Грюнберг наголошує на конфлікті між Церквою та новою владою, засуджує інститут революційного оберпрокурора, але фактично випускає сторінки політичного сервілізму духовенства в єпархіях перед Тимчасовим урядом, системні факти благословення представниками Церкви нового революційного режиму. Визнані лише поодинокі провокації «політичних честолюбців» із надмірно політизованого ліберального та морально нестійкого духовенства [2, с. 89]. Автор емоційно звинувачує позаконфесійних колег у нерозумінні церковної історії, перенесенні загальних уявлень «про боротьбу прогресивних і реакційних суспільних сил» на

внутрішнє життя Церкви. П. Грюнберг вважає, що конфлікту між чорним і білим духовенством не виникло, а Церква завжди була монолітна в боротьбі проти «порушників церковних канонів і дисципліни». Зрештою, історія Церкви — це «ноумен», «річ у собі». Вона недоступна для «невтаємнчених» світських істориків, але відкрита для високодуховних авторів, до кола яких Грюнберг, вочевидь, зараховує себе [2, с. 71].

У межах апологетичної концепції тільки в популярнішому та емоційнішому викладі написана робота прот. Г. Митрофанова [9]. У ній Церква в імперії зображена надзвичайно пригнобленою: «Велика частина парафіяльних священників не отримувала навіть платні», «парафії <...> були зв'язані по руках і ногах бюрократичними обмеженнями...» Церква була обурена браком віротерпимості, жаліла іновірців, пригноблених самодержавством, і першою запропонувала (з ініціативи петербурзького митрополита Антонія) запровадити віротерпимість і конфесійну рівність. Після революції та зречення Миколи II, який залишив Церкву «напризволяще» «толстовцю-непротивленцю» князеві Г. Є. Львову, Святійший Синод не мав іншого виходу, як підтримати Тимчасовий уряд. Епоха останнього позначена конфліктом між Церквою та «психічно хворим» оберпрокурором В. М. Львовим.

Автор ще однієї праці, виданої з благословення церковної влади, В. О. Федоров оцінює стан церковно-державних відносин на початку ХХ ст. як захоплення влади над Церквою «придворною зграєю» та «распутінською клікою» [18]. Революція й Тимчасовий уряд дали Церкві свободу. Ця книжка вийшла з грифом Московського державного університету, але її науковий рівень сумнівний: вона має суто описовий характер, ігнорує архівні джерела й рясніє фактологічними помилками [10].

У колективній оглядовій праці, що побачила світ за редакцією архим. Тихона (Шевкунова) [15], розділ про Церкву до та під час революції написав відомий церковний історик С. Фірсов, автор кількох монографічних розвідок і безлічі статей із цієї теми [19; 20; 21]. Передумовам церковної революції 1917 року присвячено два збірники, у яких опубліковано статті різних років. Вони спрямовують читача шукати відповідь на запитання: чому так сталося й чи можна було цього уникнути? Досить об'ємна панорама церковно-державного життя стосується таких аспектів, як становище Церкви в політичній системі, духовні пошуки інтелігенції, проблема церковних реформ і питання про Помісний Собор у пресі й поглядах єпархіальних архієреїв, Церква 1917 року тощо.

Оцінка пізнього синодального періоду у Фірсова амбівалентна. З одного боку, він вказує на цілковиту підпорядкованість «Духовного відомства» державі, неймовірне приниження Церкви в «псевдосимфонії» священства та царства. Навіть М. Шкаровський зауважив, що, зображаючи дореволюційну «кризу Церкви», Фірсов аж надто «згущує барви» [28, с. 20]. З другого боку, Фірсов визнає «пророчу» правду К. П. Победоносцева, який вважав, що рух за соборне оновлення Церкви призведе її до «руйнації» [19, с. 46]. Автор намагається спростувати стереотипи про обскурантизм Победоносцева, «величезні багатства» Церкви перед революцією й гармонійні відносини Церкви та самодержавства. Попри підпорядкованість царській владі, Церква завжди пам'ятала про соборні ідеали. Коли давали змогу обставини, Церква нагадувала, що вона не зовсім «відомство» й має власну мету в історії. Очевидно, ідеться про роботу Передсоборної наради, наполегливі вимоги ієрархів та священників скликати Помісний Собор, відновити патріаршество й канонічний устрій Церкви.

Висновки С. Фірсова перегукуються з міркуваннями прихильників церковного оновлення на початку ХХ ст. Зокрема, дещо ідеалістично протиставлені «свобода» Церкви в Московській Русі й «поневолення» імперської синодальної ери. Хоч у Московській Русі й не було «Відомства православного сповідання» (як не було й будь-яких інших відомств), московські митрополити за вимогою великого князя легко відлучали від Церкви його феодальних конкурентів. У позиції самодержавства, яке інкорпоровало Церкву у свої структури, історик бачить не цинізм, а радше неправильне уявлення про «симфонію». Імперія не могла звільнити Церкву, відмовившись від опіки про неї. Зміна становища Церкви призвела б до цілковитого переформатування імперії, тобто її краху. Тому «охранительство»

було стратегією відтягування неминучого кінця. У тому, що Церква бажала послабити «задушливі обійми» влади, зберігши її провідний статус і державне фінансування, історик вбачає «трагічне непорозуміння» [19, с. 52].

Щодо Лютневої революції С. Фірсов стверджує, що «архиєреї переважно не брали участі в загальному тріумфі з нагоди повалення самодержавства», Церква не була готова до зречення царя, психологічно не сприйняла зміни політичного ладу, а Святійший Синод не розумів, що відбувається, тож плентався у «хвості подій» [15, с. 76–77]. Революція була болісною для православної ієрархії, особливо для тих, кого висвятили за часів Распутіна [19, с. 489]. Автор підкреслює насильство революційної влади щодо Церкви, але позицію самої Церкви характеризує як розгубленість. Згода окремих кліриків з революційними зверненнями була вимушена: «Зрозуміло, що серед більшості єпископів не було захоплення революцією, однак звичка підкорятися можновладцям усе-таки спрацювала» [19, с. 500–501].

У пізнішій переробленій версії цієї статті йдеться вже про те, що єпископи взагалі не підтримали революцію на відміну від білого міського духовенства, «яке прагнуло скинути “архієрейське ярмо”» [21, с. 447]. Подаючи дані про те, що за Тимчасового уряду зі 150 архієреїв 40 «були позбавлені кафедр», С. Фірсов доходить висновку, що «це, звісно, багато, але перебільшувати масштаби “гонінь” не варто» [19, с. 500]. Природно, може виникнути питання: якщо третина звільненого (зокрема й репресованого) єпископату – це не гоніння, то з якого відсотка вони починаються? С. Фірсов високо оцінює обновленську «демократизацію» Церкви, проведеної під прямим тиском Тимчасового уряду: «Виборний лад уже незабаром після революції почав зміцнюватися й у найбільш, здавалося б, консервативному церковному середовищі – чернецтві <...> Поміж ченців стали поступово відроджуватися традиції самоврядування» [19, с. 502–503]. Тимчасовий уряд прагнув відродити «давні православні канони», згідно з якими духовенство обирали миряни, а єпископат – миряни й духовенство.

У цій надто оптимістичній і наївній тезі автор геть не зважає ні на контекст, ні на способи «відродження» канонів, коли влада внаслідок залякування, підкупу й шантажу проводила через маніпульовані вибори лояльних кандидатів на єпископські та священницькі місця. Це очевидні речі для історика, який досліджує локальні контексти церковної революції, однак С. Фірсов регіональні джерела, – єпархіальні відомості, архіви провінційних консисторій і духовних правлінь, – майже не використовує, хоч життя Церкви не було обмежене подіями в столицях.

У цьому контексті постає запитання: чому Церква без рекомендацій революціонерів не могла відродити свої канони, якщо самодержавство вже не заважало? І якщо прагнення відродити «виборний лад» впливало лише з канонічної соборної свідомості, то чому РПЦ зараз його не відроджує? Чому в наш час функціонує фактично синодальна модель кадрового забезпечення церковного служіння? С. Фірсов не помічає утопічності планів реставрації ранньохристиянських традицій на початку ХХ століття. Попри суперечливість багатьох оцінок, роботи С. Фірсова можна назвати найбільш концептуальними з тих, які написали православні дослідники, однак слабке місце таких розвідок – надто очевидна апологетичність, ліберальна риторика й вузькість джерельної бази.

Найвагомішим дослідженням історії РПЦ у ХХ столітті, виданим з благословення церковної ієрархії, є робота М. Шкаровського [28]. Він поділяє поширену концепцію кризи Церкви внаслідок її тісного зв'язку з імперською державою, засуджує служіння самодержавній владі як ідеологічній опорі. На думку історика, це «суперечило віровчительному фундаменту Церкви, яка прагнула вільного розвитку відповідно до православних канонів» [28, с. 45]. Оцінка пізнього синодального періоду в М. Шкаровського досить гостра: «Поділяючи політичну культуру самодержавства, Церква починала дедалі більше не відповідати духові часу, що робило її соціально не потрібною» [28, с. 58]. Історик засуджує обрядовіство й курс К. П. Победоносцева на «інстинктивну релігійність» народу, водночас зауважуючи помітне зростання місіонерської активності Церкви: створення церковних братств (що мали велику фінансову й адміністративну самостійність),

благодійних товариств, проведення просвітницьких заходів, розвиток церковної преси [28, с. 58].

На відміну від прот. Вл. Ципіна, М. Шкаровський не обходить увагою проблему активної участі духовенства в поваленні династії Романових, однак вважає, що винні в цьому самі Романови. Події початку 1917 року він характеризує як «релігійну революцію», адже йдеться про звільнення «понад десяти найбільш скомпрометованих архієреїв», створення єпархіальних рад, обмеження влади єпископів, демократизацію парафіяльного життя. Усі ці заходи повністю відповідають «проектам церковних реформ 1905–1907 рр.» [28, с. 60]. Чим саме були скомпрометовані звільнені архієреї, не роз'яснено, певне, йдеться про те, що їх призначили за сприяння Распутіна, хоч більшість звільнених були високоморальними особами, зокрема «распутінець» митрополит Макарій (Невський) прославлений як святий.

М. Шкаровський не вважає зречення імператора й революцію неймовірною несподіванкою для православної ієрархії, ба більше, стверджує, що Церква в умовах «кризи самодержавства» жила, очікуючи докорінних змін своїх взаємин із державою. Саме тому Синод відмовився 26 лютого підтримати монархію й публікувати відозви до народу щодо цього [28, с. 60]. «Політика Тимчасового уряду не знайшла розуміння в широких верствах духовенства й мирян», хоч Церква лишалася «пасивно-лояльною» до нової влади. З цією заувагою складно погодитися, як і з її продовженням: Церква до осені 1917 року (уже після придушення корніловського заколоту) «щораз більше пов'язувала надії зі зміною політичної ситуації» [28, с. 68]. На яку політичну силу могли розраховувати ієрархи восени 1917 року в умовах абсолютного панування в суспільному житті соціалістичних партій та ідей? Складно уявити, щоб вони могли мати якісь ілюзії щодо більшовиків. Може, ідеться про надії на Установчі збори 5 січня 1918 року, проте історик цієї тези не конкретизує.

Суперечливі й деякі інші думки М. Шкаровського: наприклад, оцінюючи рішення Помісного Собору (15 серпня 1917 р. – 7 вересня 1918 р.) як «узаконення результатів “церковної революції”», він доходить висновку, що «без цього оновлення Російській Православній Церкві було б набагато складніше пережити агресію атеїстичного режиму» [28, с. 71]. З такою думкою можна було б погодитися, якби в 1920–1930-і рр. Церкві вдалося зберегти структуру, кадри, освітню систему, монастирі, парафії, економічну інфраструктуру тощо. Однак, крім відновлення патріаршества, майже жодна постанова Собору 1917–1918 рр. не мала шансів на реалізацію за комуністичного режиму, який чітко контролював церковно-соборну діяльність (варто згадати, як відбувався Собор 1971 року). М. Шкаровський поділяє народницькі стереотипи про селянство як носія християнських «основ» тощо. Селянство нібито «було проти “секуляризації” традиційного способу життя», «усунення зі шкіл Закону Божого», «позбавлення парафій майнових прав». Водночас М. Шкаровський визнає, що селяни підтримували ідею та практику конфіскації церковно-монастирських земель [28, с. 78].

Попри серйозний науковий рівень, дослідження М. Шкаровського має багато відверто апологетичних тверджень, ліберальних «реверансів» і замовчувань. Так, наприклад, автор не з'ясовує ставлення Церкви до арешту царської сім'ї. Він зауважує «бурхливу активізацію церковного життя», однак конкретними емпіричними даними її майже не наповнює, а заколот звичайних церковнослужителів, так званих «соціал-псаломщиків», проти вищої ієрархії оцінює як завоювання демократії. У сюжеті про смерть митрополита Київського Володимира (Богоявленського) випущені факти, пов'язані з участю ченців Києво-Печерської лаври та київського духовенства у цькуванні священномученика [28, с. 74]. Традиційно вважають, що в смерті митрополита винні більшовики. Найпевніше, так і є, але сучасник тих подій В. Зіньківський припускав, що митрополита вбили послухники Лаври, щоб пограбувати його [4]. У цьому є логіка. Світогляд митрополита Володимира істотно різнився від поглядів ченців, які квапливо оголосила про переформатування в «демократичне трудове братство» з життєвим ладом, що відповідав «вимогам демократичного устрою українського народу» [17, с. 66].

Загалом, попри тенденційність, замовчування, недостатність аргументів,

моралізаторські сентенції, лише праці прот. Вл. Ципіна, М. Шкаровського та С. Фірсова можна назвати науковими дослідженнями в православній історіографії (РПЦ). Вони написані з різних ідейних позицій, «консервативних» і «ліберальних», але об'єднані метою – показати трансісторичний характер Церкви, її неасимільованість будь-яким політичним режимом. Зазначені розвідки, попри все зауважене, варто відрізнити від багатьох науково-популярних, суто апологетичних текстів і компілятивних навчальних посібників з історії РПЦ, про які годі й говорити в історіографічному нарисі.

Варто також схарактеризувати церковну історіографію і в еміграції. Тексти А. Карташова та інших церковно-політичних діячів початку ХХ ст., мабуть, не варто зараховувати до історіографії проблеми [6]. Аналіз подій у них часто підмінений упередженими та емоційними споминами сучасників. Вони не так вивчали, як згадували, зловживаючи історичною моралістикою та ностальгуючи за втраченими шансами. Особливо це стосується останнього оберпрокурора Святійшого Синоду. У дореволюційних працях Карташов, як і всі церковні інтелігенти, критикував синодальне свавілля й підневільний статус Церкви в імперії. З часом, перебуваючи вже в еміграції, вражений жахіттями революції та громадянської війни, він спробував реабілітувати синодальний період. На думку А. Карташова, ненависть до самодержавної Росії спотворювала образ Церкви, її уявне поневолення імперською владою було перебільшене й не «відповідало дійсності». Спотворений образ пригнобленої Церкви багато в чому продукувала сама Церква, її надмірна образливість, яка давала змогу помічати лише «негативні аспекти синодальної дійсності» [6, с. 169].

Головним недоліком праць А. Левітіна, І. Смолича та Д. Поспеловського можна визнати політико-полемічну загостреність, відірваність від первинної джерельної бази та спекулятивність. Згадані автори належать до ліберально-обновленського крила церковно-історичної науки й намагаються виправдати обновленство як «світле» явище в історії Церкви. «Нариси з історії російської церковної смуті» дисидентів А. Левітіна та В. Шаврова (перший із них 1974 року виїхав із СРСР), уперше побачили світ 1978 року. Ця книжка написана з позицій виправдання ліволіберального обновленського руху як «пошуку Правди Божої», що й зумовлює всю її концепцію. За жанром це досить політизована, пафосна й суб'єктивна публіцистика, яка викриває «церковну казенщину» та звеличує роль лівої церковної інтелігенції й духовенства в «церковному відродженні» [8, с. 18]. Книжку складно назвати дослідженням у звичному розумінні цього слова, а сам А. Левітін «був не тільки очевидцем, але й безпосереднім учасником описуваних <...> подій», тому, власне, її цікаво читати [8, с. 3]. «Застій і цвинтарна тиша панували в російській церкві в дореволюційні часи. Лютий пробудив від вікового сну російську церкву» [8, с. 40], – у такій стилістиці написана фактично вся ця розвідка. Захоплення рухом церковного оновлення не завадило А. Левітіну та В. Шаврову симпатизувати патріархові Тихону, визнавати його канонічні повноваження й засудити розколи на початку 1920-х рр. Винними в цих розколах були «огидні особистості» й «кар'єристи» [8, с. 49].

І. Смолич в «Історії Російської Церкви 1700–1917 рр.» також зображує пізній синодальний період лише в чорних барвах. Представників синодальної влади він наділяє всілякими непривабливими епітетами, оберпрокурори зображені людьми аморальними, яскравим утіленням розбещеної системи; ієрархи звинувачені в «распутінщині» й духовній деградації. За І. Смоличем, авторитет священників постійно занепадав, миряни були обрядовірцями, єпископи – деспотами тощо. Деякі думки нічого, крім подиву, не викликають: «Церковна політика, орієнтованість на державу, фактично не мала прихильників ні серед ієрархії, ні серед парафіяльного духовенства, ні серед мирян. Однак розділеність на ці групи не давала сформувати єдину церковну позицію» [16]. Як і робота А. Левітіна та В. Шаврова, текст І. Смолича – це не історичне дослідження, а апологетика певної конфесійної концепції.

У межах цієї парадигми написані праці з історії Церкви ХІХ – початку ХХ ст. Д. Поспеловського [12]. Його варто визнати найцитованішим представником емігрантської

ліберальної церковної історіографії. Джерела церковної кризи він знаходить ще за часів імператора Костянтина, визнаючи візантинізм хибною традицією, а святість канонізованих православних правителів, наприклад князів Олександра Невського, Дмитра Донського, самого Костянтина, вважає «сумнівною» [12, с. 10]. З IV століття Церква живе неправильно, тому її рішення з багатьох питань не авторитетні. В імператорській Росії Церква «перетворюється на ідеологічний ремінь кріпосницької держави», пригнічує «народні сподівання й підтримує самодержавство». Однак які сили Церква мала підтримувати й чи мусила вона закликати до повалення влади? Ці запитання автор не ставить. Більшу лояльність Д. Поспеловський виявляє до революційної та ліберальної інтелігенції кінця XIX – початку XX ст., називаючи її «освіченим громадянським суспільством». Він ідеалізує специфічно трактовану «соборність», зводячи це поняття до виборності духовенства та єпископату, а також до повсюдної автономізації й децентралізації церковного управління. У цьому Д. Поспеловський вбачає ледь не весь сенс церковного життя. Історик вважає, що, «якби було чітке розділення між Церквою та царською владою, престиж Церкви не впав би так низько в XIX столітті» [12, с. 18]. Водночас соціокультурний простір, у межах якого «падає престиж Церкви», дослідник розглядає як постійну, позаісторичну й незмінну величину.

На наш погляд, коли йдеться про падіння престижу Церкви, потрібно зважати на виникнення в другій половині XIX століття суспільно-політичних груп, які розглядали Церкву як цілком негативне явище, здійснювали антицерковну агітацію, претендуючи на статус виразників «громадської думки». Ці сили сконструювали «ідеальне майбутнє», і в їхній футурологічний проєкт Церква та християнство не вписувалися взагалі. Д. Поспеловський цього не помічає. Його текст — зразок позаісторичного ліберально-универсалістського світогляду, дослідник явно плутає реалії церковного життя та їхнє відбиття в опозиційній, антиклерикальній політичній публіцистиці.

Ця обставина зумовлює низку суперечностей. Наприклад, показуючи деструктивну роль оберпрокуратури в житті Церкви, Д. Поспеловський стверджує, що оберпрокурор Д. Толстой «сприяв насадженню церковнопарафіяльних шкіл», «підтримував семінарії», «збільшував дотації на церковно-шкільне навчання, розширював роль білого духовенства в церковних справах, полегшував позбавлення сану й поліпшував права розстриг у громадянському суспільстві, що давало право випускникам семінарії вступати до світських університетів...» [12, с. 20] І все це відбувалося з реакційних мотивів на шкоду Церкви та прогресу «за повного нехтування думками духовенства, єпископів, Синоду» з бажання не допускати революції. Д. Поспеловського анітрохи не дивує те, що Д. Толстой вибрав такий дивний спосіб нашкодити Церкві. Невже інтересам Церкви відповідало б закриття семінарій, припинення фінансування церковних шкіл, обмеження впливу білого духовенства, ізолювання семінаристів від світської освіти тощо? Чому прагнення державного діяча не допустити революції, тобто кривавих подій під час захоплення влади, – це погано? Чому в умовах тотальної неграмотності спроба дати селянам початкову освіту, хай навіть у край недосконалу та обмежену, – це «антинародна політика»?

Приблизно такі самі штампи Д. Поспеловський використовує, висвітлюючи діяльність К. П. Побєдоносцева. Оберпрокурор для нього – «старий мізантроп», «реакціонер», ворог освіти та свободи, який піклувався про церковнопарафіяльні школи, храмове будівництво, удосконалення богослужбового чину й збільшення матеріальної допомоги духовенству. Дивує висновок про те, що, якби Церква стала самостійною до революції «з великим моральним авторитетом», вона тепер відігравала б ту саму роль, що й Католицька Церква в Польщі. Д. Поспеловський не зважає на те, що, позбувшись казенного фінансування, Церква мала б скорочувати штат церковно- і священнослужителів, увідповіднюючи його з реальною, а не метричною кількістю парафіян. Останні взяли б на себе весь тягар забезпечення церковних структур, зокрема не лише парафій, але й усіх просвітницько-місіонерських і добродійних інституцій, і не лише в Росії, але й за її межами. Це призвело б до паралічу церковних установ та місій, що й сталося в 1918–1919 рр.

Після лютого 1917 року, на думку Д. Поспеловського, між Тимчасовим урядом і Церквою не було істотних конфліктів, крім питання про націоналізацію церковнопарафіяльних шкіл. Історик нічого не пише про відносини між урядом і Церквою, про ситуацію в провінції, відразу переходячи до Помісного Собору. Незначну увагу він приділяє й українському церковному питанню. Д. Поспеловський вважає, не вдаючись у подробиці, що Центральна Рада, як і Директорія, підтримувала автокефалістів, хоч насправді позиція української влади не була монолітна й засвідчувала байдужість до церковних проблем, особливо на ранньому етапі [12, с. 43–46].

Історію Церкви досліджуваного періоду створювали не тільки в церковно-політичній еміграції. До окремої вузької категорії належить книжка радянського релігійного дисидента, колишнього православного християнина (як виявилось, він став ним «на зло» радянській владі), а тепер клірика Апостольської православної церкви Л. Регельсона «Трагедія Російської Церкви, 1917–1953 рр.». Книжку видано в Парижі 1977 р., а прот. І. Меєндорф написав до неї комплементарну післямову, необачно назвавши зазначену роботу героїчним маніфестом відданості Церкві [13]. Він назвав цю доволі непретензійну книжку першою спробою описати роки антирелігійних гонінь, хоч фактично це антирадянський промонархічний памфлет.

Отже, для новітньої церковної історіографії загальною є теза, що Петро I порушив канонічний устрій Церкви, тим самим спричинивши її кризу на початку ХХ ст. Помітна тенденція «капсулювати» Церкву в історичному процесі. Звісно, прот. Вл. Ципін та інші історики хотіли б думати, що зовнішні політичні обставини не мали жодного стосунку до внутрішньоцерковної атмосфери, а Церква спиралася завжди й у всьому лише на канонічну самосвідомість. Так, синхронність проведення Помісного Собору й початок «багаторічних гонінь від богоборчої комуністичної держави» церковні історики схильні пояснювати «збігом» [9]. Певно, незручно визнавати, що рух за відродження соборності на зламі століть дивно синхронізувався з пануванням над суспільною свідомістю соціалістичних ідей. Нам здається, що не зовсім коректно ототожнювати Церкву як «містичне Тіло Христове», наділене атрибутами вічності, незмінності, самототожності, з Церквою як соціальним інститутом, до якого належать люди, що в конкретній історичній ситуації мають певний ментальний апарат, картину світу, прагматизм, інтереси й мотиви, іноді далеко не благочестиві. Така антиісторична інтенція змушує згладжувати суперечності й конструювати міфологеми, зокрема міфологему про вільну Церкву в Давній та Московській Русі. Дослідники продукують ідеалістичні уявлення, нібито до Святійшого Синоду був «золотий час», коли домінував зміст над формою, Церква була вільна від держави, а канони не порушували. Майже всі проблеми православного життя вони виводять із вад синодального устрою, однак ці проблеми були до Синоду й нікуди не зникли дотепер. Напруженість у комунікації між «високою» церковно-богословською культурою й народною (селянською) релігійністю вони подають як проблему лише синодального устрою, хоч така конфліктність – іманентна властивість будь-яких складних релігійних систем. Дослідники демонізують синодальних оберпрокурорів, зокрема К. П. Побєдоносцев майже завжди зображений як крайній ретроград і здичавілий фанатик. Його образ у церковній літературі дуже часто не відрізняється від карикатурних зображень у пропагандистських текстах лібералів та революціонерів.

Факт підлеглого становища Церкви в імперії незаперечний, але рівень пригніченості й безправ'я, особливо в епоху Олександра III та Миколи II, сильно перебільшений. Водночас у працях церковних істориків помітна ретроспективна лібералізація позиції Церкви, що вельми симптоматично: тези про «страшну кризу» й занепад церковно-синодального життя потрібні, щоб вигідно пояснити масову участь духовенства в поваленні династії Романових. Це спосіб не визнавати того, що ідеї «прогресивної інтелігенції» («віра в загальні засади», як говорив К. П. Побєдоносцев) охопили майже все духовенство [11, с. 17]. Джерельну інформацію в таких розвідках вибудовано в межах метафор «кризи» й «занепаду», Синод, Побєдоносцев та його спадкоємці на оберпрокурорській посаді стали фігурами «приписування» будь-якого

негативу, а покликання на моральну непридатність церковних сановників і пригнічення Церкви самодержавством перетворені на універсальний спосіб пояснити катастрофу, що сталася з Церквою в 1917–1918 рр.

Нарешті, виразний недолік церковної історіографії – її проблемно-тематична обмеженість: дослідники зосереджені на зовнішній політичній історії Церкви в її взаєминах із державою (зрідка – інтелігенцією) і майже не формулюють питання в структурно-аналітичному, неподієвому, історико-антропологічному ракурсі. Церковно-історичний наратив позбавлений таких аспектів, як парафіяльне життя й селянська релігійна культура («народне благочестя»); релігійна ментальність «мовчазної більшості»; комунікація між «високою» та «низькою» культурою; феномен мандрівних праведників, юродивих і блаженних, біснுவатих та жебраків на паперті; парафіяни та священники в повсякденності; внутрішнє місіонерство й богословський діалог із сектантським світом тощо.

Церковні історики, які вивчають пізній синодальний період, концептуально залежні від православної публіцистики кінця XIX – початку XX ст.: «Місіонерського огляду», «Порадника для сільських пастирів», «Церковних відомостей» та ін. Церковна періодика сторічної давнини дотепер дає готові вербальні штампи для репресивно-викривальної, апологетичної або агіографічно-мартирологічної стилістики. Також нівельовано провінційний масштаб церковно-суспільних подій і процесів. Локальні архівні джерела (як і матеріали провінційної церковної преси) в аналізованих працях майже не відображені. До речі, українські єпархії в них або не фігурують зовсім, або згадані епізодично. Вивчення місцевих ділових і наративних джерел з церковної історії дає змогу не тільки відійти від «столицецентризму», але й поставити під сумнів безліч історіографічних стереотипів.

Література

1. Гайда Ф. Русская Церковь и политическая ситуация после Февральской революции 1917 г. *Западная Русь*: веб-сайт. URL: <http://zapadrus.su/rusmir/rlg/217--1917-html>.
2. Грюнберг П. О положении епископата Русской Православной Церкви при Временном Правительстве (по новооткрытым источникам). *Материалы по истории русской иерархии. Статьи и документы*. Москва, 2002. С. 69–92.
3. Евфимий (Логвинов), иером. О спорных вопросах послереволюционного периода Русской Церкви и их освещении историками. *История РПЦ в XX веке (1917–1933)*. М., 2002. С. 221–232.
4. Зеньковский В. Пять месяцев у власти. Воспоминания. *Библиотека Якова Кротова* : веб-сайт. URL: http://krotov.info/library/08_z/en/zenkov_1.htm.
5. История Русской Православной Церкви. От восстановления патриаршества до наших дней. Том 1 / Ред. М. Д. Данилушкин. СПб., 1997. 1020 с.
6. Карташев А. Временное правительство и Русская Церковь. *Электронная библиотека Одинцовского благочиния*: веб-сайт. URL: http://www.odinblago.ru/vrem_p_i_cerkov
7. Карташев А. Церковь. История. Россия. Статьи и выступления. М., 1996. 301 с.
8. Левитин А., Шавров В. Очерки по истории русской церковной смуты. М., 1996. 676 с.
9. Митрофанов Г., прот. История Русской Православной Церкви 1900–1927. *Библиотека Якова Кротова*: веб-сайт. URL: <http://krotov.info/history/20/1900/mitrofanov.htm>.
10. Обзор Деяний Священного Собора Православной Российской Церкви 1917–1918 гг. *Азбука веры*: веб-сайт. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/obzor-dejanij-svjashhennogo-sobora-pravoslavnoj-rossijskoj-tserkvi-1917-1918-gg/.
11. Победоносцев К. П. Великая ложь нашего времени. М., 1993. 640 с.
12. Пospelовский Д. Русская Православная Церковь в XX веке. М., 1995. 511 с.
13. Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви. 1917–1953 гг. М., 2017. 677 с.
14. Рогозний П. Г. Церковная революция 1917 года. СПб., 2008. 224 с.
15. Русская Православная Церковь. XX век. М., 2008. 800 с.
16. Смолич И. История Русской Церкви. 1700–1917. *Библиотека Якова Кротова*: веб-сайт. URL: http://krotov.info/history/18/general/smolich_0.htm.

17. Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). К., 1997. 200 с.
18. Федоров В. А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700–1917. М., 2003. 480 с.
19. Фирсов С. Русская Церковь накануне перемен (конец 1890-х – 1918 гг.). Б. м.: 2008. 623 с.
20. Фирсов С. Власть и огонь. Церковь и советское государство 1918 – начало 1940-х. М., 2014. 474 с.
21. Фирсов С. Церковь в Империи. Очерки из церковной истории эпохи Императора Николая II. СПб., 2007. 460 с.
22. Цыпин Вл., прот. Константин Петрович Победоносцев. *Православие.ru* : веб-сайт. URL: <http://www.pravoslavie.ru/764.html>.
23. Цыпин Вл., прот. История Русской Православной Церкви. Синодальный и новейший периоды. М., 2010. 816 с.
24. Цыпин Вл., прот. История Русской Церкви. Синодальный период. Учебное пособие. Сергиев Посад, 2004. 214 с.
25. Цыпин Вл., прот. История Русской Церкви. XX век. Учебное пособие для студентов 4 класса. Сергиев Посад, 2006. 199 с.
26. Цыпин Вл., прот. Канун катастрофы. О событиях, предшествовавших Февралю 1917 года. *Православие.ru*: веб-сайт. URL: <http://www.pravoslavie.ru/99584.html>.
27. Цыпин Вл., прот. Начало конца Российской империи. *Православие.ru* : веб-сайт. URL: <http://www.pravoslavie.ru/101513.html>.
28. Шкаровский М. Русская Православная Церковь в XX веке. М., 2010. 480 с.

References

1. Gajda F. Russkaya Cerkov i politicheskaya situaciya posle Fevral'skoj revolyucii 1917 g. [Russian Church and political situation after February Revolution 1917] (In Russian). URL: <http://zapadrus.su/rusmir/rlg/217-1917-html>.
2. Gryunberg P. O polozhenii episkopata Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi pri Vremennom Pravitelstve (po novootkrytym istochnikam) [On the situation of the episcopate of the Russian Orthodox Church under the Provisional Government (according to newly discovered sources). Materials on the history of the Russian hierarchy] (In Russian). *Materialy po istorii russkoj ierarhii. Stati i dokumenty*. Moskva, 2002. S. 69–92.
3. Evfimij (Logvinov), ierom. O spornyh voprosah poslerevolucionnogo perioda Russkoj Cerkvi i ih osveshenii istorikami [On the controversial issues of the post-revolutionary period of the Russian Church and their coverage by historians] (In Russian). *Istoriya RPC v XX veke (1917–1933)*. М., 2002. S. 221–232.
4. Zenkovskij V. Pyat mesyacev u vlasti. Vospominaniya [Five months in power. Memories] (In Russian). URL: http://krotov.info/library/08_z/en/zenkov_1.htm.
5. Istoriya Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi. Ot vosstanovleniya patriarshestva do nashih dnei [The history of the Russian Orthodox Church. From the restoration of the patriarchate to the present day] (In Russian). Tom 1 /Red. M. D. Danilushkin. SPb., 1997. 1020 s.
6. Kartashev A. Vremennoe pravitelstvo i Russkaya Cerkov [Provisional Government and the Russian Church]. (In Russian). URL: http://www.odinblago.ru/vrem_p_i_cerkov.
7. Kartashev A. Cerkov. Istoriya. Rossiya. Stati i vystupleniya [Church. Story. Russia. Articles and speeches] (In Russian). Moskva, 1996. 301 s.
8. Levitin A., Shavrov V. Oчерки po istorii russkoj cerkovnoj smuty [Essays on the history of Russian church distemper] (In Russian). Moskva, 1996. 676 s.
9. Mitrofanov G., прот. Istoriya Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi 1900–1927 [History of the Russian Orthodox Church 1900–1927] (In Russian). URL: <http://krotov.info/history/20/1900/mitrofanov.htm>.

10. Obzor Deyanij Svyashennogo Sobora Pravoslavnoj Rossijskoj Cerkvi 1917–1918 gg. [Review of the Acts of the Holy Council of the Orthodox Russian Church 1917–1918] (In Russian). URL: https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/obzor-dejanij-svjashhennogo-sobora-pravoslavnoj-rossijskoj-tserkvi-1917-1918-gg/.
11. Pobedonoscev K. P. Velikaya lozh nashego vremeni [The great lies of our time] (In Russian). M., 1993. 640 s.
12. Pospelovskij D. Russkaya Pravoslavnaya Cerkov v XX veke [Russian Orthodox Church in the twentieth century] (In Russian). M., 1995. 511 s.
13. Regelson L. Tragediya Russkoj Cerkvi. 1917–1953 gg. [The tragedy of the Russian Church. 1917–1953] (In Russian). M., 2017. 677 s.
14. Rogoznyj P. G. Cerkovnaya revolyuciya 1917 goda [The Church Revolution of 1917] (In Russian). SPb., 2008. 224 s.
15. Russkaya Pravoslavnaya Cerkov. XX vek [Russian Orthodox Church. XX century] (In Russian). M., 2008. 800 s.
16. Smolich I. Istoriya Russkoj Cerkvi. 1700–1917 [History of the Russian Church. 1700–1917] (In Russian). URL: http://krotov.info/history/18/general/smolich_0.htm.
17. Ulyanovskij V. Czerkva v Ukrayinskij derzhavi 1917–1920 rr. (doba Ukrayinskoyi Czentralnoyi Radi) [Church in the Ukrainian State 1917–1920 pp. (ext. Ukrainian Central Radi)] (In Ukrainian). K., 1997. 200 s.
18. Fedorov V. A. Russkaya Pravoslavnaya Cerkov i gosudarstvo. Sinodalnyj period. 1700–1917 [Russian Orthodox Church and the state. Sino-distant period. 1700–1917] (In Russian). M., 2003. 480 s.
19. Firsov S. Russkaya Cerkov nakanune peremen (konec 1890-h – 1918 gg.) [The Russian Church on the eve of change (late 1890s – 1918)] (In Russian). B. m., 2008. 623 s.
20. Firsov S. Vlast i ogon. Cerkov i sovetskoe gosudarstvo 1918 – nachalo 1940-h. [Power and fire. The church and the Soviet state of 1918 – early 1940 s.] (In Russian). M., 2014. 474 s.
21. Firsov S. Cerkov v Imperii. Oчерki iz cerkovnoj istorii epohi Imperatora Nikolaya II [Church in the Empire. Essays from the church history of the era of Emperor Nicholas II] (In Russian). SPb., 2007. 460 s.
22. Cypin Vl., prot. Konstantin Petrovich Pobedonoscev [Konstantin Petrovich Pobedonostsev] (In Russian). URL: <http://www.pravoslavie.ru/764.html>.
23. Cypin Vl., prot., Istoriya Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi. Sinodalnyj i novejšij periody [History of the Russian Orthodox Church. Synodal and newest periods] (In Russian). M., 2010. 816 s.
24. Cypin Vl., prot. Istoriya Russkoj Cerkvi. Sinodalnyj period. Uchebnoe posobie [History of the Russian Church. The synodal period. Textbook] (In Russian). Sergiev Posad, 2004. 214 s.
25. Cypin Vl., prot. Istoriya Russkoj Cerkvi. XX vek. Uchebnoe posobie dlya studentov 4 klassa [History of the Russian Church. XX century. Textbook for students of grade 4] (In Russian). Sergiev Posad, 2006. 199 s.
26. Cypin Vl., prot. Kanun katastrofy. O sobytijah, predshestvovavshih Fevralyu 1917 goda [Disaster eve. About the events preceding February 1917] (In Russian). URL: <http://www.pravoslavie.ru/99584.html>.
27. Cypin Vl., prot. Nachalo konca Rossijskoj imperii [The beginning of the end of the Russian Empire] (In Russian). URL: <http://www.pravoslavie.ru/101513.html>.
28. Shkarovskij M. Russkaya pravoslavnaya cerkov v XX veke [Russian orthodox church in the twentieth century] (in Russian). M., 2010. 480 S.

**THE BLACK SEA REGION IN THE SOVIET HISTORY TEXTBOOKS:
FEATURES OF INTERPRETATION**

Roman Kazankov

V. N. Karazin Kharkiv National University

romankazankov@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0003-4593-1493>

Stanislav Ivanov

Kharkiv National University of Internal Affairs

stanislavivanov713@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0166-9016>

Мета. Дослідити процес формування та характерні риси образу чорноморського регіону в радянських шкільних підручниках з історії.

Методи. Основним інструментом дослідження був контент-аналіз змісту радянських шкільних підручників з історії (для початкової та середньої школи).

Результати. В контексті часткової зміни базисних положень радянської історіографії у післявоєнний період та становлення нової наднаціональної спільноти – «радянського народу» особливого значення набувало вивчення поліетнічних регіонів, де відбувалася взаємодія представників етнічних спільнот Радянського Союзу. В цьому контексті актуалізується осмислення/переосмислення чорноморської проблематики. Комплексний аналіз радянських шкільних підручників з історії надасть можливість сформулювати уявлення щодо підходів до інтерпретації чорноморського регіону.

Радянські шкільні підручники з історії вивчалися у великій кількості наукових досліджень. Втім, проблематика чорноморського регіону і досі залишається недостатньо опрацьованою. Використовуючи зміст радянських шкільних підручників з історії, дослідники висвітлювали найрізноманітніші аспекти – проблематику історичної пам'яті, важливі події (війни, революції), формування ідентичності (Клуменко Л., Јаптаат Ј., Gaworek N. та ін.). Окремі дотичні до чорноморської проблематики аспекти містяться у наукових працях, які досліджували процес створення радянських підручників (Телегуз І.), вивчали важливість шкільних підручників у історичних та історіографічних працях, вихованні підростаючого покоління (Огоновская І., Фукс А. та ін.).

Стаття презентує результати комплексного аналізу чорноморської проблематики в радянській історіографії. Післявоєнні трансформації пануючого радянського історіографічного канону в напрямку тези про дружбу народів та посилення ролі руського народу в історичному розвитку призвели до змін в інтерпретації чорноморського регіону. Автори підручників акцентували увагу на спільних діях українського та російського народів у «поверненні» або «звільненні» південних степів від сусідів. Спільними рисами радянських підручників є одностайне виділення географічних меж регіону та підтримка козацької колонізації степів. Більша частина авторів підручників поділяла тезу про надзвичайну важливість чорноморського регіону для розвитку торгівлі та захисту кордонів.

Висновки. Комплексний аналіз радянських шкільних підручників з історії дозволив виокремити характерні риси образу чорноморського регіону та зробити висновок про маргінальне становище чорноморського регіону в радянській історіографії.

Ключові слова: Південна Україна, шкільний підручник, Північне Причорномор'я, степ, козацтво.

Цель. Исследовать процесс формирования и характерные черты образа черноморского региона в советских школьных учебниках по истории.

Методы. Основным исследовательским методом является контент-анализ советских школьных учебников по истории (для начальной и средней школы).

Результаты. В контексте частичных изменений базовых положений советской историографии в послевоенный период и становления новой наднациональной общности – советского народа, важное значение приобретало исследование полиэтничных регионов, где происходило взаимодействие представителей этнических сообществ Советского Союза. В данном контексте актуализировалось осмысление/переосмысление черноморской проблематики. Комплексный анализ советских школьных учебников по истории позволит сформировать представление о подходах в интерпретации черноморского региона.

Советские школьные учебники по истории изучались в большом количестве научных исследований. Однако черноморская проблематика до сих пор остается недостаточно исследованной. Опираясь на содержание советских учебников, авторы раскрывали самые разнообразные аспекты – проблематику исторической памяти, важные события (войны, революции), формирование идентичности (Klymenko L., Janmaat J., Gaworek N. и др.). Отдельные аспекты, касающиеся черноморской проблематики, содержатся в научных работах, посвященных процессу создания советских учебников (Телегуз И.), изучению влияния учебников на исторические и историографические исследования, воспитания подрастающего поколения (Огоновская И., Фукс А. и др.).

Данная статья отражает результаты комплексного исследования черноморской проблематики в советской историографии. Послевоенные трансформации официального советского историографического канона в сторону тезиса «дружбы народов» и усиления роли русского народа в историческом развитии привели к изменениям в интерпретации черноморского региона. Авторы учебников акцентировали внимание на совместных действиях украинского и русского народов в «возвращении» или «освобождении» южных степей от враждебных соседей. Общими чертами советских учебников являются единогласное выделение территориальных границ региона и поддержка казачьей колонизации степей. Большая часть авторов учебников придерживалась тезиса о чрезвычайной важности черноморского региона для развития торговли и защиты границ.

Выводы. Комплексный анализ советских школьных учебников по истории позволил выделить характерные черты образа черноморского региона и сделать вывод о маргинальном положении региона в советской историографии.

Ключевые слова: Южная Украина, школьный учебник, Северное Причерноморье, степь, казачество.

Purpose. The primary goal of the paper is to disclose the process of formation and to outline the essential features of the Black Sea region within the Soviet school history textbooks.

Methods. The Soviet school history textbooks' content analysis has been put as a primary research tool to achieve the paper's aims. Textbooks for primary and secondary school have been analyzed.

Results. The postwar period has been characterized by the partial modifications of the Soviet historiography and the forming of new supranational entity – “Soviet people”. In this context the multiethnic region with the interaction between different ethnic entities' representatives had become the research agenda. This led to increasing significance of conceptualization/reconceptualization of the Black Sea region. The complex study of the Soviet school history textbooks would allow forming the representation of the prevailing approaches toward the Black Sea region.

Soviet school history textbooks' content has already been investigated in a whole bulk of papers. However, the Black Sea region's interpretation is still being vacant. Scholars try to disclose different issues using the textbooks' content such as historical memory, crucial events (wars, revolutions), forming the national identity and the like (Klymenko L., Janmaat J., Gaworek N., etc). A few relevant patterns can be found within the papers generalizing the process of Soviet textbooks

creating (Teleguz I.), outlining the textbooks' significance for historical study, bringing up the new generations (Fuks A., Ogonovskaya I., etc).

The paper presents the results of complex research of the Black Sea region issues within the Soviet historiography. The postwar shift in official historiography canon toward the people's friendship and strengthening the Russians' influence in historical development has led to modifications of the Black Sea region's image. Textbook authors have put the stress to the common efforts of Ukrainian and Russian population in the "winning back" or "liberation" of the southern steppes from the hostile neighbors. Unanimously accepted the region's territorial limits and endorsement of Cossacks colonization of the steppes are the main shared features of the Soviet history textbooks. The colossal significance for the trade development and border protection issues has been accentuated by the vast majority of textbook authors.

Conclusions. *The complex study of Soviet school history textbooks has made it feasible to circumscribe the essential features of the region's image and to conclude the marginality of the Black Sea region within the Soviet historiography.*

Key words: *Southern Ukraine, school textbook, the Northern Black Sea coast, steppes, Cossacks.*

School textbooks have become important historical and historiographical sources as long as have contained the purified extraction of prevailing trends in understanding the past. Content analysis of Soviet history textbooks has already been put as a research goal for exploring different agendas (identity-making, specific historical events etc.) [23; 30; 31; 33; 34] or as a part of generalization of the soviet education system's features [20; 25; 26; 29; 32]. However, the bulk of research up to now has been omitting the issue of the Black Sea region's image and distinguishing its core and subsequent elements within the Soviet history textbooks. By using the definition "the Black Sea region" author keeps in mind the only territory within the borders of Ukrainian state. The greater Black Sea region which involves parts of several adjacent countries around the Black Sea needs a distinct paper and stays out of the paper's scope.

The purpose of this paper is to shed light on the process of defining the Soviet version of the Black Sea region's image in the postwar period. The set of Soviet history textbooks for primary and secondary education (from 3 to 10 grades) have been revised. In some cases, we use several editions of one particular textbook. It has been chosen on purpose to trace feasible changes of the prevailing Black Sea region's official discourse.

In the Soviet society textbooks were the main tool in bringing up the new generations. That's why it was of great importance for the state. Soviet authorities gave a lot of attention to create a set of textbook appropriate for the Soviet schools [20, p. 269]. The long and difficult process of establishing the appropriate history textbook for the school system in the middle of the 1930s could be drowned as striking example. One of the most numerous history textbook for primary school from the middle of the 1930s until the beginning of the 1950s edited by Professor A. V. Shestakov "Kratkiy kurs istorii SSSR" (Short outline of the history of the USSR) had been personally revised by J. Stalin who listed lots of personal "wishes" [20, p. 269]. All the changes were implemented and the textbook became the main instrument in young generations' education. In 1936 the Soviet government announced a competition for the best school textbook. Thought-provoking thing was that even A. V. Shestakov's book was awarded only the second prize [20, p. 269]. No one had been awarded the first prize! Secondary education was also provided with a set of textbooks. "Istoriya SSSR" (History of the USSR) edited by Professor A. Pankratova for 8, 9 and 10 grades with several editions was the most popular.

Within the "lesser evil" discourse which had been installing from the middle of the 1930s [15, p. 254] the region's interpretation became more outlined. The primary feature was the issue of protection of the state's borders from the neighbours who threatened the inner territories. One of the commonly used reasons was to guard people and lands in order to maintain further development. The end of the XVIII century was treated as a conquering the Black Sea shores by the Russian Empire in favour of local nobility and merchants [16, 10]. A. V. Shestakov's textbook "History of

the USSR” for 3 and 4 grades treated the Russian state as “empire of landowners and merchants” [16, p. 60] were the driving forces in getting to the Black Sea shores.

In contrast to the above-mentioned paragraph, however, no evidence of the great interest of Soviet historiography toward the Black Sea region was detected. Moreover, the only beginning of the 1940s could be marked by the close steps in shedding light to the steppe region. Honour should be given to prominent Ukrainian historian N. Polonska-Vasylenko who earned her doctorate degree in 1940. Her thesis had set the basis for the region’s image. To put it straight N. Polonska-Vasylenko’s interpretation included strategic relevance for the Russian state and twofold attitude toward Ukrainian Cossacks (border protectors and obstacle on the way of the trade development). The core features of N. Polonska-Vasylenko’s perception would be later adjusted to the new vision of the historical past in the postwar period.

The postwar period in the Soviet historiography had been characterized by the process of significant changes. The abandonment of “Russian chauvinism” and interpretation of the Russian Empire as “a jail of people” was replaced by the strengthening the “people’s friendship” thesis. Later it was supplemented with the highlighting the unique place of Russians among other nations within the Empire and later – the Soviet Union. In the middle of the 1950s final version of a renovated perception of the historical past was created [27, p. 28]. The first representation of the new version of the historical past was made by the several Decrees of the Soviet authorities in 1953. The 1954 “Thesis on the 300 Anniversary of the Reunification of Ukraine with Russia (1654-1954)” (later – “Thesis...”) represented the complete version [34, p. 58]. “Thesis...” gave the authors the guideline to the historical process and accentuated the main issues and definitions.

The essential feature of the interpretation of the Black Sea region in post-war Soviet history textbooks was the profound attachment to the “Thesis...”. The relevant party document contained one paragraph exclusively for the Black Sea region. It should be emphasized that some textbooks’ authors while describing the region on a particular period used almost verbatim the relevant party document’s statements [22, p. 11-12; 2, p. 207; 5, p. 91]. The key aspects of the interpretation of the Black Sea region consist of some essential components: the strategic value of the region, the attractiveness of these lands for the agricultural development, trade and obtaining significant profits, the idea of “liberating” or “winning back” the Black Sea region had been lost at a certain stage of development, and the most common thesis about the brotherhood and commonality of the Ukrainian and Russian peoples in the struggle for the Black Sea lands [22, p. 11-12].

The vast majority of textbooks in the history of the Ukrainian SSR have a specific substantial factor. There is unanimity of textbook authors’ in defining the spatial boundaries of the region. The region was localized within the territory of three guberniyas of the Russian Empire – Kherson, Taurida and Ekaterinoslav [14, p. 172]. “Southern Ukraine” was comparatively typical definition for above-mentioned lands in the 1960-1980s textbooks. Meanwhile, the textbook authors in a general history of the USSR (M. Nechkina, T. Golubeva, P. Labengrub) prefer to use more neutral definitions. “The Black Sea coast” and “Southern steppes” were among the frequently used ones [3, p. 70-72]. The commonly used in the XIX century title “Novorossiya” (or New Russia) appeared periodically in the course of region’s history [21, p. 222].

The key point of the region’s interpretation in 1950-1980s textbooks is the return of primordial Russian territories. All that terrain was lost in favour of aggressive neighbors (Poland, Turkey) at a particular point of time. The interpretation of the Grand Duchy of Lithuania which incorporated a huge amount of Ukrainian lands in the XIV century was more controversial. On the one hand, Lithuanian feudal lords were condemned for the severe attitude towards Ukrainian (and Belorussian) peasants. On the other hand, the authors confessed an admiration by the well-known principality’s particularities (language, law system) [7, p. 66].

The state’s weakness was the main reason why the region was taken by the nomadic people. The main detrimental outcomes were the cutting off from the convenient Black Sea and significant deterioration of the trade’s development. The long-way struggle to take it back finally ended at the end of the XVIII century. The relevant thesis can be easily justified by the chapters’ titles such as “Liberation of the Southern Ukraine” [4, p. 87].

The southward movement of the Russian state and taking the Black Sea region were divided into two main stages. Firstly, the reign of Peter the Great was perceived as the first attempt to find a way to the sea. The second stage was associated with Catherine the Great and her active steps in enlarging the Russian Empire's borders. The vast majority of authors had pointed out several driving forces which imposed the urgent need to take the Black Sea lands: nobility and merchants. Both groups had distinct aspirations in taking new lands. Nobility urgently wanted to increase estates, so the steppe region was perceived as the terrain of new fertile soil [12, p. 243; 21, p. 215]. Merchants treated the southward movement as the best way of trade stimulation, searching new trade routes, increasing external ties with Europe and the Middle East, enlarging sales markets [7, p. 174-175].

The interpretation of the Black Sea region could be hardly imagined without the issue of Ukrainian Cossacks and its contribution to the region's history. Soviet history textbooks had disclosed this pattern in a very specific way. To start, the bulk of authors admitted the considerable contribution of Cossack entity to Ukrainian lands defense from hostile neighbours (chiefly Crimean Khanate, less – the Ottoman Empire) [18, p. 97; 5, p. 91]. Moreover, their attempts to colonize the Black Sea steppes also have found the authors' endorsement. On the other hand, perceiving the role of Ukrainian Cossacks was fulfilled with some ideological patterns. The prism of brotherhood and Ukrainian-Russian common historical development must have been the background according to the "Thesis..." [22, p. 11]. Due to the party guideline, the struggle of Ukrainian Cossacks against Tatars and Turks could have been successful only with the help of huge and strong Russian army [6, p. 45].

"Winning back" of the Black Sea region had been treated only in positive context. The stand of the Russian state on the Black Sea shores had been interpreted as the overcoming of the obstacles to the lands development and significant impact for the trade promotion both internal and external. The crushing of the Crimean Khanate and its frequent raids was among the considerable changes for Ukrainian lands and people. Moreover, the liberation of the steppes stipulated the growth of cities which became the economical, cultural centers (such as Odesa, Kherson).

The further Black Sea region's interpretation has several main features. Firstly, likewise the Western Ukraine or Galicia in particular, the Black Sea region was on the margins. Moreover, textbooks authors unconsciously neglected the region in the next stages of Russian state's development. It appeared only a few times in the XIX-XX century's history of Ukrainian territories and had been connected with significant events due to the Soviet vision of history.

Second half of the XIX century played an extremely valuable role in the Russian Empire's history – modernization processes, industry promotion, changes in the social structure. Meanwhile, all those events were only background for the emergence and increasing of labor movement for the textbooks' authors. It is well-known that Ukrainian lands were important part of the Russian Empire in the second half of the XIX century. The primary reason for that were natural resources (coal mining, wheat), industrial potential, railroads, ports and the like. The strong perception of the Black Sea region as a unique place where serfdom did not gain full strength likewise in the other Ukrainian regions was rather typical. Uniqueness, thus, led to much wider possibilities in the region's development [21, p. 222]. One of them was the creation of labor markets and increasing amount of workers (especially in Odesa) that attracted people from other Ukrainian and not only Ukrainian territories to the South [6, p.83].

The very few issues about the Black Sea region in the XX century were addressed by the authors. Likewise in the previous periods region appeared throughout crucial moments, e.g. 1917-1920 Revolution or World War II. In addition, authors prefer not to deal with the details and, actually, region "disappear" within the general trends of presenting the past. For instance, the interpretation of the Black Sea region throughout the 1941-1945 war can be called controversial. To start, textbooks authors highlighted some events which best match with the Soviet war myth. First of all, there are sieges of Odesa and Sevastopol treated as a "heroic chronicle of the Great Patriotic War" [13, p. 363]. However, neither page contains precise information about the 1944 events: regions liberation or Crimean Tatars deportation [13, p. 383]. The latter could be as one of the

persuasive explanations why Soviet authors prefer not to depict the Black Sea region's issues within their textbooks. The deportation was not as an integrative part of Soviet war myth. Moreover, we can presume that the Black Sea region regarding its diverse ethnical composition was not properly ranked among the other Soviet regions.

The Black Sea region's image does not include the issue of the Crimea which is commonly treated as an essential part of the region. Textbooks' authors prefer not to mention the changes in the peninsula's status within the state. 1954 Crimea transfer to Ukrainian Socialist Republic was not introduced into the textbooks.

Summing up, it is necessary to note rather weak attention given to the problems of the Black Sea region. It is considerably inferior to the research interest in other Ukrainian regions (Left Bank, Right Bank, Slobozhanshchyna). The only Ukrainian regions which attracted less research attention were Bukovina and Zakarpattia. They were mentioned a few times: for instance, to underline the class struggle at the end of the XV century in Bukovina. Another example is the incorporation of the Zakarpattia within the borders of Ukrainian Soviet Socialist Republic in June 1945 after signing the treaty with the Czechoslovakia.

The authors' focus on the Dnieper Ukraine or Sloboda Ukraine leads to marginalization of the Black Sea region. This attitude is similar to that prescribed in the prewar school textbooks. Nevertheless, a number of differences could be found. Textbook authors of the second half of the 1930s – at the beginning of the 1950s were concerned with the criticizing the southward movement under the pressure of distinct social groups (nobles, merchants). The postwar authors have been trying to adjust the region's history to the "friendship" between Russians and Ukrainians. This led to the disregarding the huge amount of essential features in the region's history and present. Textbooks authors tried to neglect some ethnic groups within the region's borders. The priority was given to the high ranking ethnic groups – Russians, "the second among the equals" – Ukrainians. However, other ethnic groups (Greeks, Bulgarians, Jews) have been staying less favorable for the authors due to the particularities of Soviet internal and ethnic policy.

The primary feature in the region's interpretation was the highlighting of its strategic benefits for the state's needs (trade, defense, international communication). However, the ambiguity in the region's perception has been evident. The borderland status had brought either negative or positive consequences. The people's distraction from the ordinary life by the frequent raids was labeled as a negative impact for the region. On the other hand, borderland region had its decisive gains. The southward movement has been perceived as a process stimulating further development either cultural or economic and only in positive tones. Notwithstanding, textbooks did not provide the idea that the Black Sea region's incorporation had finished the creation of Ukrainian national space which was present in some academic papers.

Література

1. Алексеев С. П., Карцов В. Г. История СССР. Учебная книга для 4 кл. Москва, 1961. 160 с.
2. Бущик Л. П. Історія СРСР. Ч.1. Вид. 4. За ред. акад. Г. М. Панкратової. Київ: Радянська школа, 1961. 232 с.
3. Голубєва Т. С. Оповідання з історії СРСР. 4 кл. Навчальна книга. Київ: Радянська школа. 1971. 224 с.
4. Дядиченко В., Лось Ф. Історія Української РСР. Підручник для 7-8 класів. Вид. 11. Київ: Радянська школа, 1977. 151 с.
5. Дядиченко В., Лось Ф. Історія Української РСР. Підручник для 7-8 кл. Вид. 5-е. Київ: Радянська школа, 1971. 152 с.
6. Дядиченко В., Лось Ф., Спицкий В. История Украинской ССР. Учебник для 7-8 кл. Под ред. Ф. Лося. Киев: Радянська школа, 1973. 228 с.
7. Епифанов П. П., Федосов А. И. История СССР. Учебное пособие для 9-10 классов средней школы. Изд. 2-е. Москва: Просвещение, 1964. 434 с.

8. Історія СРСР. Ч.1. Підручник для 7 класу середньої школи. Під ред. Г. М. Панкратової. Вид. 7-е. Київ: Радянська школа, 232 с.
9. История СССР. Учебник для 10 кл. средней школы. Под ред. проф. А. М. Панкратовой. Изд. 11-е. Москва, 1952. 420 с.
10. История СССР. Учебник для 8 кл. средней школы. Под ред. проф. А. М. Панкратовой. Изд. 12-е. Москва, 1953. 245 с.
11. История СССР. Учебник для 9 кл. средней школы. Под ред. проф. А. М. Панкратовой. Изд. 12-е. Москва, 1953. 340 с.
12. История СССР. Учебник для 7 кл. Под ред. Б. А. Рыбакова. Москва: Просвещение, 1987. 287 с.
13. Касименко А. К. История Украинской ССР. Популярный очерк. Киев: Наукова думка, 1965. 480 с.
14. Книга для читання з історії Української РСР (7-8 кл.). За ред. Г. Я. Сергієнка. Київ: Радянська школа, 1988. 208 с.
15. Кравченко В. Переяславський комплекс в українській історіографії. *Кравченко В. Україна, Імперія, Росія: Вибрані статті з модерної історії та історіографії.* – К.: Критика, 2011. – С. 197 – 277.
16. Краткий курс истории СССР. Учебник для 3 и 4 класса. Под ред. проф. А. В. Шестакова. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1937. 225 с.
17. Мінц І. І., Карєв Д. С. Історія СРСР. З відомостями з Конституції СРСР, нової та новітньої історії зарубіжних країн. Ч.2. Посібник для 8 кл. Київ: Радянська школа, 1962. 344 с.
18. Нечкина М. В., Фадеев А. В. История СССР Учебное пособие для 7-го класса. Издание 5-е. Москва: Издательство «Просвещение», 1965. 265 с.
19. Нечкіна М. В., Лейбенгруб П. С. Історія СРСР. Підручник для 7 кл. Вид. 2-е. Київ: Радянська школа, 1982. 257с.
20. Огоновская И. С. Школьный учебник отечественной истории. Учебные издания как исторический источник. *Документ. Архив. История. Современность. Вып. 12.* Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2011. С. 264-286.
21. Сахаров А. М., Краснобаев Б. И. История СССР. Пробный учебник для 7 кл. вечерней школы. Москва: Просвещение, 1968. 247 с.
22. Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654 – 1954). Москва: Госполитиздат, 1954. 29 с.
23. Телегуз І. О. Особливості створення шкільних підручників в Радянській Україні у 1921 – 1934 рр. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки.* 2012. Вип. 15. С. 127-134.
24. Федосов И. А. История СССР. Учебник 8 кл. Москва: Просвещение, 1982. 240 с.
25. Фукс А. Н. Формирование советской моноконцепции отечественной истории и ее отражение в школьном учебнике А. В. Шестакова (Краткий курс истории СССР). *Вестник Московского государственного университета. Серия Исторические и политические науки.* 2009. №2. С. 104-113.
26. Фукс А. Н. Значение школьных учебников отечественной истории для идеологического обеспечения национальной безопасности. *Вестник МГОУ. Серия: История и политические науки.* 2015. №1. С. 21 -32.
27. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острог: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2009. 526 с.
28. Contemporary History Textbooks in the South Caucasus. Edited by L. Veselý. Prague, 2008. 90p.
29. Gaworek N. H. Education, Ideology, and Politics: History in Soviet Primary and Secondary Schools. *The History Teacher.* Vol. 11, No. 1 (Nov., 1977). pp. 55-74.
30. Janmaat J. Identity Construction and Education: The History of Ukraine in Soviet and Post-Soviet Schoolbooks in *Dilemmas of State-Led Nation Building in Ukraine.* Edited by T. Kuzio and P. D’Anieri. Connecticut, Praeger, 2002. pp. 171 – 191.

31. Klymenko, L. (2013), Making Sense of World War II: How Russian and Ukrainian Textbooks Foster National Identities, *CEURUS EU-Russia Papers, No. 7*. pp. 1-20.
32. Rogger H. Politics, Ideology and History in the USSR: The Search for Coexistence. *Soviet Studies*, Vol. 16, No. 3, 1965. pp. 253-275.
33. Silova I., Michael M. Yaqub, G. Palandjian, Pedagogies of Space: (Re)Mapping National Territories, Borders, and Identities in Post-Soviet Textbooks in *(Re)Constructing Memory: School Textbooks And Imagination of the Nation. Edited by J. H. Williams. Rotterdam. Sense Publishers, 2014. pp. 103-131. <https://doi.org/10.2304/gsch.2014.4.3.195>*
34. Velychenko S. Shaping identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish accounts of Ukrainian history, 1914–1991. – New York: St. Martin's Press, 1993. 266 p.

References

1. Alekseev S. P., Kartsov V. G. Istoriya SSSR. Uchebnaya kniga dlya 4 kl [History of the SSSR. Teaching book for 4th grade] (in Russian). Moskva, 1961. 160 s.
2. Bushchuk L. P. Istoriiia SRSR. Ch.1. Vyd. [History of the SSSR] (in Russian). 4. Za red. akad. H. M. Pankratovoi. Kyiv: Radianska shkola, 1961. 232 s.
3. Holubieva T. S. Opovidannia z istorii SRSR. 4 kl. Navchalna knyha [History of the SSSR stories. Teaching book for 4th grade] (in Ukrainian). K.: Radianska shkola. 1971. 224 s.
4. Diadychenko V., Los F. Istoriiia Ukrainskoi RSR. Pidruchnyk dlia 7-8 klasiv. [History of Ukrainian SSR. Textbook for 7-8th grade] (in Ukrainian). Vyd. 11. Kyiv: Radianska shkola, 1977. 151 s.
5. Diadychenko V., Los F. Istoriiia Ukrainskoi RSR. Pidruchnyk dlia 7-8 kl. [History of Ukrainian SSR. Textbook for 7-8th grade] (in Ukrainian). Vyd. 5-e. Kyiv: Radianska shkola, 1971. 152 s.
6. Dyadichenko V., Los F., Spitskiy V. Istoriya Ukrainskoy SSR. Uchebnik dlya 7-8 kl. [History of Ukrainian SSR. Textbook for 7-8th grade] (in Ukrainian). Pod red. F. Losya. Kiev: Radyanska shkola. 1973. 228 s.
7. Epifanov P. P., Fedosov A. I. Istoriya SSSR. Uchebnoe posobie dlya 9-10 klassov sredney shkoloyi [History of the USSR. Teaching manual for 9-10th grades of the secondary school] (in Russian). Izd. 2-e. Moskva: Prosveschenie, 1964. 434 s.
8. Istoriiia SRSR. Ch.1. Pidruchnyk dlia 7 klasu serednoi shkoloyi [History of the USSR. Textbook for 7th grade of the secondary school] (in Ukrainian). Pid red. H. M. Pankratovoi. Vyd. 7-e. K.: Radianska shkola. 232 s.
9. Istoriya SSSR. Uchebnik dlya 10 kl. sredney shkoloyi. [History of the USSR. Textbook for 10th grade of the secondary school] (in Russian). Pod red. prof. A. M. Pankratovoy. Izd. 11-e. Moskva., 1952. 420 s.
10. Istoriya SSSR. Uchebnik dlya 8 kl. sredney shkoloyi. [History of the USSR. Textbook for 8th grade of the secondary school] (in Russian). Pod red. prof. A. M. Pankratovoy. Izd. 12-e. Moskva., 1953. 245 s.
11. Istoriya SSSR. Uchebnik dlya 9 kl. sredney shkoloyi. [History of the USSR. Textbook for 9th grade of the secondary school] (in Russian). Pod red. prof. A. M. Pankratovoy. Izd. 12-e. Moskva., 1953. 340 s.
12. Istoriya SSSR. Uchebnik dlya 7 kl. [History of the USSR. Textbook for the 7th grade] (in Russian). Pod red. B. A. Ryibakova. Moskva: Prosveschenie, 1987. 287 s.
13. Kasimenko A. K. Istoriya Ukrainskoy SSR. Populyarniyi ocherk [History of Ukrainian SSR. Popular outline] (in Ukrainian). Kiev: Naukova dumka. 1965. 480 s.
14. Knyha dlia chytannia z istorii Ukrainskoi RSR (7-8 kl.) [Reading book in history of Ukrainian SSR] (in Ukrainian). Za red. H. Ya. Serhiienka. Kyiv: Radianska shkola, 1988. 208 s.
15. Kravchenko V. Pereiaslavskiyi kompleks v ukrainiskii istoriografii [Pereiaslav complex in Ukrainian Historiography] (in Ukrainian). *Kravchenko V. Ukraina, Imperiia, Rosciia: Vybrani statii z modernoi istorii ta istoriografii*. – K.: Krytyka, 2011. – S. 197 – 277.
16. Kratkiy kurs istorii SSSR. Uchebnik dlya 3 i 4 klasa. [History of the USSR short course. Textbook for 3-4th grades] (in Russian). Pod red. prof. A. V. Shestakova. Moskva: Gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdatelstvo, 1937. 225 s.

17. Mints I. I., Kariev D. S. Istoriiia SRSR. Z vidomostiamy z Konstytutsii SRSR, novoi ta novitnoi istorii zarubizhnykh krain [History of the USSR with the excerpts from the USSR Constitution and Modern History of foreign countries] (in Ukrainian). Ch.2. Posibnyk dlia 8 kl. Kyiv: Radianska shkola, 1962. 344 s.
18. Nechkina M. V., Fadeev A. V. Istoriya SSSR. Uchebnoe posobie dlya 7-go klassa. [History of the USSR. Teaching manual for 7th grade] (in Russian). Izdanie 5-e. Moskva: Izdatelstvo «Prosveschenie», 1965. 265 s.
19. Nechkina M. V., Leibenhrub P. S. Istoriiia SRSR. Pidruchnyk dlia 7 kl. [History of the USSR. Textbook for 7th grade] (in Ukrainian). Vyd. 2-e. Kyiv: Radianska shkola, 1982. 257s.
20. Ogonovskaya I. S. Shkolnyiy uchebnyk otechestvennoy istorii. Uchebnyie izdaniya kak istoricheskiy istochnik [School textbook in native history. Teaching publications as a historical source] (in Russian). *Dokument. Arhiv. Istoriya. Sovremennost. Vyip. 12.* Ekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 2011. S. 264-286.
21. Saharov A. M., Krasnobaev B. I. Istoriya SSSR. Probnyyiy uchebnyk dlya 7 kl. vecherney shkolyi [History of the USSR. Trial textbook for 7th grade of the evening school] (in Russian). M.: Prosveschenie, 1968. 247 s.
22. Tezisy o 300-letii vossoedineniya Ukrainyi s Rossiey (1654 - 1954) [Tercentenary of Ukraine and Russia reunification Thesis (1654 – 1954)] (in Russian). Moskva: Gospolitizdat, 1954. 29 s.
23. Telehuz I. O. Osoblyvosti stvorennia shkilnykh pidruchnykyv v Radianskii Ukraini u 1921 – 1934 rr. [School textbooks creation’s particularities in Soviet Ukraine in 1921 – 1934] (in Ukrainian). *Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka. Seriiia: Istorychni nauky.* 2012. Vyp. 15. S. 127-134.
24. Fedosov I. A. Istoriya SSSR. Uchebnyk 8 kl. [History of the USSR. Textbook for 8th grade] (in Russian). Moskva. Prosveschenie, 1982. 240 s.
25. Fuks A. N. Formirovanie sovetskoy monokontseptsii otechestvennoy istorii i ee otrazhenie v shkolnom uchebnike A. V. Shestakova (Kratkiy kurs istorii SSSR) [Creation of the Soviet monoconception of native history and its representation within the A. V. Shestkov’s school textbook (Short course of History of the USSR)] (in Russian). *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Istoricheskie i politicheskie nauki.* 2009. №2. S. 104-113.
26. Fuks A. N. Znachenie shkolnyih uchebnykov otechestvennoy istorii dlya ideologicheskogo obespecheniya natsionalnoy bezopasnosti [School textbooks’ importance for the ideological ensuring of the national security] (in Russian). *Vestnik MGOU. Seriya: Istoriya i politicheskie nauki.* 2015. №1. S. 21 -32.
27. Iaremchuk V. Mynule Ukrainy v istorychnii nautsi URSS pislia-stalinskoi doby [Ukraine’s past within the historical science of the Ukrainian SSR in the post-Stalin era] (in Ukrainian). Ostroh: Vyd-vo Natsionalnoho universytetu “Ostrozka akademiia”, 2009. 526 s.
28. Contemporary History Textbooks in the South Caucasus Edited by L. Veselý. Prague, 2008. 90 p.
29. Gaworek N. H. Education, Ideology, and Politics: History in Soviet Primary and Secondary Schools. *The History Teacher.* Vol. 11, No. 1 (Nov., 1977). pp. 55-74.
30. Janmaat J. Identity Construction and Education: The History of Ukraine in Soviet and Post-Soviet Schoolbooks in *Dilemmas of State-Led Nation Building in Ukraine.* Edited by T. Kuzio and P. D’Anieri. Connecticut, Praeger, 2002. pp. 171 – 191.
31. Klymenko, L. (2013), Making Sense of World War II: How Russian and Ukrainian Textbooks Foster National Identities, *CEURUS EU-Russia Papers, No. 7.* pp. 1-20.
32. Rogger H. Politics, Ideology and History in the USSR: The Search for Coexistence // *Soviet Studies,* Vol. 16, No. 3, 1965. pp. 253-275.
33. Silova I., Michael M. Yaqub, G. Palandjian, Pedagogies of Space: (Re)Mapping National Territories, Borders, and Identities in Post-Soviet Textbooks in *(Re)Constructing Memory: School Textbooks And Imagination of the Nation.* Edited by J. H. Williams. Rotterdam. Sense Publishers, 2014. pp. 103-131. <https://doi.org/10.2304/gsch.2014.4.3.195>
34. Velychenko S. Shaping identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish accounts of Ukrainian history, 1914–1991. – New York: St. Martin's Press, 1993. 266 p.

УДК 811.161.2'373(477.54)

DOI: 10.26565/2227-6505-2020-30-08

УРБАНОНІМИ АНТРОПОНІМНОГО ПОХОДЖЕННЯ НА МАПІ СУЧАСНОГО ХАРКОВА

Л. О. Удовенко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
loudovenko@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0001-6837-1535>

Мета. Мета статті – висвітлити особливостей функціонування урбанонімів у сучасному Харкові.

Методологія дослідження. Аналізування урбанонімів становить низку методологічних проблем, що пов'язані зі складнощами узагальнення й оцінювання різноманітних даних, які розкривають внутрішню неоднорідність урбанонімів як складника топоніміки (урбаноніміки). Урбанонім передусім є мовним явищем. Дослідження спирається на класифікацію урбанонімів, що побудована на основі двох принципів, морфологічного й семантичного, і поширена в лінгвістиці. У статті аналіз урбанонімів і процесів створення нового найменування авторка поєднує з дослідженням мовної специфіки назв вулиць, застосовуючи лінгвістичний аналіз, який передбачає ідентифікацію певної мовної одиниці, виявлення всіх її ознак. Також авторка використала загальнонаукові методи дослідження: аналіз і порівняння.

Наукова новизна дослідження. Уперше у вітчизняному мовознавстві здійснено лінгвістичний аналіз урбанонімів антропонімного походження, досліджено їхню словотвірну специфіку і суспільні та культурні чинники впливу на функціонування урбанонімів.

Висновки. Харківська топонімія являє собою комплекс особливих моделей словотвору неоднакової продуктивності. Найпродуктивніший спосіб утворення харківських топонімів – морфологічний. У меморіальних назвах продуктивною моделлю є форма родового відмінка власної назви. Інші способи словотворення харківських топонімів є малопродуктивними. У топонімії Харкова є назви у формі прикметника, в основі яких фігурує антропонім, але не всіх їх утворено від імен і прізвищ людей, а від тих об'єктів, що свого часу мали у назвах ці імена чи прізвища.

Особливістю офіційної харківської топонімії була російська мова. За попередніми підрахунками авторки статті частина міських назв українською мовою в різні часи історії Харкова складала від 3% до 8%.

У Харкові довгий час існували, а деякі й досі існують, граматично неправильні назви. В основі назви завжди повинна бути характеристична ознака номінації, що не завжди притаманне топонімам сучасного міста Харкова. Як свідчать факти останнього перейменування, здійсненого у 2015–2016 рр., згідно з вимогами Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні і заборону пропаганди їхньої символіки» в Харкові було перейменовано декілька сотень внутрішньоміських об'єктів, нові назви яким надано з неоднаковим ступенем коректності.

Отримані результати можуть використовуватися для підготовки спеціальних курсів з регіональної ономастики, історичного краєзнавства й урбаністики, а також у просвітній і культурно-масовій роботі.

Ключові слова: антропонім, вулиця, історичне краєзнавство, ономастика, міська назва, Україна, урбанонім, Харків.

Цель. Цель статьи – определить особенности функционирования урбанонимов в современном Харькове.

Методология исследования. Анализ урбанонимов составляет ряд методологических проблем, связанных со сложностями обобщения и оценки различных данных, раскрывающих внутреннюю неоднородность урбанонимов как составляющей топонимики (урбанонимики). Урбаноним прежде всего является языковым явлением. Исследование опирается на классификацию урбанонимов, которая построена на основе двух принципов, морфологического и семантического, и распространена в лингвистике. В статье анализ урбанонимов и процессов создания нового наименования автор сочетает с исследованием языковой специфики названий улиц, применяя лингвистический анализ, предполагающий идентификацию определенной языковой единицы, выявление всех ее признаков. Также автор статьи использовал общенаучные методы исследования: анализ и сравнение.

Научная новизна исследования. Впервые в отечественном языкознании осуществлен лингвистический анализ урбанонимов антропонимного происхождения, исследованы их словообразовательная специфика и общественные и культурные факторы влияния на функционирование урбанонимов.

Выводы. Харьковская топонимика представляет собой комплекс особых моделей словообразования неодинаковой продуктивности. Наиболее продуктивный способ образования харьковских топонимов – морфологический. В мемориальных названиях продуктивной моделью является форма родительного падежа имени собственного. Другие способы словообразования харьковских топонимов являются малопродуктивными. В топонимии Харькова есть названия в форме имени прилагательного, в основе которых фигурирует антропоним, но не всех их образовано от имен и фамилий людей, а от тех объектов, в свое время имели в названиях эти имена или фамилии.

Особенностью официальной харьковской топонимики был русский язык. По предварительным подсчетам автора статьи часть городских названий на украинском языке в разные времена истории Харькова составляла от 3% до 8%.

В Харькове долгое время существовали, а некоторые до сих пор существуют, грамматически неправильные названия. В основе названия всегда должен быть характерный признак номинации, что не всегда присуще топонимам современного города Харькова. Как свидетельствуют факты последнего переименования, осуществленного в 2015–2016 гг., согласно требованиям Закона Украины «Об осуждении коммунистического и национал-социалистического (нацистского) тоталитарных режимов в Украине и запрет пропаганды их символики» в Харькове было переименовано несколько сотен внутригородских объектов, новые названия которым предоставлено с неодинаковой степенью корректности.

Полученные результаты могут использоваться для подготовки специальных курсов по региональной ономастике, историческому краеведению и урбанистике, а также в просветительной и культурно-массовой работе.

Ключевые слова: антропоним, улица, историческое краеведение, ономастика, городское название, Украина, урбаноним, Харьков.

Purpose. The purpose of the article is to determine the features of the functioning of urbanonyms in modern Kharkiv.

Research methodology. Methods. The analysis of urbanonyms constitutes a number of methodological problems associated with the difficulties of generalizing and evaluating various data that reveal the internal heterogeneity of urbanonyms as a component of toponymy (urbanonyms). Urbanonym is primarily a linguistic phenomenon. The study is based on the classification of urbanonyms, built on the basis of two principles, morphological and semantic, which is common in linguistics. In the article, the author combines the analysis of urbanonyms and the processes of creating a new name with the study of the linguistic specificity of street names, using linguistic analysis, which involves the identification of a specific language unit, the

identification of all its signs. Also, the author of the article used general scientific research methods: analysis and comparison.

The scientific novelty of the study. *For the first time in Ukrainian linguistics, a linguistic analysis of urbanonyms of anthroponymic origin was carried out, their word-formation specificity and social and cultural factors influencing the functioning of urbanonyms were studied.*

Conclusions. *Kharkiv toponymy is a complex of special models of word formation of different productivity. The most productive way of forming Kharkiv toponyms is morphological. Other ways of formation of Kharkiv toponyms are inefficient. In the toponymy of Kharkiv there are names in the form of an adjective, based on which an anthroponym appears, but not all of them are formed from the names and surnames of people, but from those objects, in due time had in names these names or surnames.*

The Russian language was a feature of the official Kharkiv toponymy According to the author of the article, some of the names in Ukrainian at different times in the history of Kharkiv ranged from 3% to 8%.

In Kharkiv for a long time there were, and some still exist, grammatically incorrect names. The name should always be based on the characteristic feature of the nomination. As evidenced by the facts of the last renaming, carried out in 2015–2016, according to the requirements of the Law of Ukraine “on condemnation of the Communist and national socialist (Nazi) totalitarian regimes in Ukraine and the prohibition of propaganda of their symbols” in Kharkiv, several hundred inner-city objects were renamed, new names of which are provided with varying degrees of correctness.

The results can be used to prepare special courses in regional onomastics, historical studies of local lore and urban studies, as well as in educational and cultural work.

Keywords: *anthroponym, street, historical study of local lore, onomastics, city name, Ukraine, urbanonym, Kharkiv.*

У топонімії будь-якого великого міста є сотні назв проспектів, вулиць, майданів, парків, що утворено від імен і прізвищ, а також прізвицьк людей, тобто від антропонімів. Група внутрішньоміських об'єктів топонімії, в основу яких покладено антропоніми, досить неоднорідна. Причини такої неоднорідності різноманітні. Серед новітніх причин слід назвати насамперед Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні і заборону пропаганди їхньої символіки», унаслідок якого було перейменовано радянські меморіальні й апелятивні найменування міських об'єктів Харкова. Результати процесу перейменування обмежено кількісно й якісно виданнями, зокрема, довідниковою літературою, а саме: довідниками «Перелік перейменувань об'єктів топоніміки: Харків» і «Вулиці і площі Харкова» Леоніда Мачуліна, що інформують читачів про топоніми сучасної вулично-дорожньої мережі міста. Мова обох видань російська. Це не може не викликати занепокоєння і запитань, оскільки українські топоніми передусім є фактами української мови і мають бути реалізовані засобами української мови. Хоча для більшості пересічних містян довідників російською мовою цілком достатньо. Інша річ, коли йдеться про студентів спеціальності 034 «культурологія», які вивчають «Регіональну ономастику» як дисципліну за вибором.

Від часу появи монографічної праці Д. Багалія й Д. Міллера історіографічна література про Харків поповнилася сотнями видань. На разі у науковій і науково-популярній літературі про Харків ще немає праць, спеціально присвячених топонімії міста, у яких харківські топоніми пояснювалися фактами мови, а не тільки культурно-історичними подіями, особливостями політичного життя міста, діяльністю видатних особистостей і пересічних містян, тобто таких топонімів, лінгвістичний аналіз яких ще не було здійснено.

Мета статті – висвітлення особливостей функціонування урбанонімів у сучасному Харкові. Завданнями статті є систематизація антропонімних назв об'єктів Харкова як одного із складників системи внутрішньоміських назв великого сучасного українського міста, з'ясування словотвірної структури антропонімних топонімів, оскільки проблеми міської топонімії не вичерпуються тільки мовним дискурсом, окремим завданням є визначення

впливу суспільно-політичних і культурних явищ на вживання антропонімних топонімів і на їхнє функціонування.

З метою усунути певні розбіжності у тлумаченні основних термінів із закордонними аналогами ми будемо вживати термін «урбанонім» – назву внутрішньоміських об'єктів поряд із такими його синонімами, як топонім або – назва, а також номенклатурний (технічний) термін, тобто слово, що означає тип, вид міського об'єкта. Для науки, що вивчає географічні назви, ми вживатимемо термін топоніміка, для науки, що вивчає внутрішньоміські назви, – урбаноніміка, а для сукупності топонімів одного об'єкта вживасмо термін топонімія, відповідно для сукупності урбанонімів – урбанонімія. Синонімічними у тексті статті є словосполучення антропонімний топонім (урбанонім) і відантропонімний топонім (урбанонім).

Основними джерелами для написання статті є довідник «Перелік перейменувань об'єктів топоніміки: Харків», довідник Л. Мачуліна «Вулиці і площі Харкова» [2], довідник «Харків: 7000 вулиць, майданів, скверів, районів...» [8], «Список домовласників міста Харкова» [4].

Методологічні питання дослідження історичних урбанонімів на нинішньому етапі перебувають на стадії визначення. Аналізування урбанонімів становить низку методологічних проблем, що пов'язані зі складнощами узагальнення й оцінювання різноманітних даних, які розкривають внутрішню неоднорідність урбанонімів як складника топоніміки (урбаноніміки). Урбанонім передусім є мовним явищем. Наше дослідження спирається на класифікацію урбанонімів, що побудована на основі двох принципів, морфологічного й семантичного, і поширена в лінгвістиці. Морфологічний принцип передбачає поділ топонімів на основні й похідні, на прості, складні й складені, а також на кількісно-лексемні типи. Семантичний – залежить від денотата. Дуже важливими залишаються для топоніміки етимологічні дослідження, тобто вивчення походження топонімів, до яких частково ми звертаємося в тексті статті. На нашу думку, актуальною з певними доповненнями є класифікація урбанонімів російської дослідниці Наталі Подольської, запропонована в останній третині ХХ століття, у час формування основних засад вітчизняної урбаноніміки. Урбаноніми є інтердисциплінарним об'єктом вивчення декількох наук, тому юридично закріплені назви науковці аналізують за методикою трьох рівнів: регіонального, локального і субетнічного. Ця методика дозволяє прослідкувати й визначити вплив суспільно-політичних й історико-культурних явищ на функціонування урбанонімів.

Сьогодні ми є свідками масового перейменування міських об'єктів у 2015–2016 рр., проте підстави цих перейменувальних процесів різняться. Назви перейменованих об'єктів вулично-дорожньої мережі у 2015–2016 рр. реалізується в таких кількісних показниках по районах Харкова (до уваги беремо антропонімні урбаноніми): Київський район – 38; Шевченківський – 12; Новобаварський – 31; Московський – 24; Слобідський – 9; Холодногірський – 28; Немишлянський – 16; Основ'янський – 24; Індустріальний – 11.

Переважають більшість назв, що було змінено, складають урбаноніми – меморіальні назви-присвяти на честь засновників марксизму-ленінізму: вулиця *Енгельса*, вулиця *Карла Маркса*, проспект *Леніна*, вулиця *Леніна*, вулиця *Ленінська*, *Ленінський* район. Окремі меморіальні назви-присвяти цього типу мали в своїй основі ім'я по батькові *В. І. Леніна*: проспект і провулок *Ілліча* або увічнювали прізвища близьких *Леніна* – старшого брата і жінки: вулиця *Олександра Ульянова*, вулиця *Крупської*. Друга група харківських антропонімних топонімів, яку було змінено, утворювалася від прізвищ сподобників *Леніна*: район *Дзержинський*, вулиця *Єлізарова*, вулиця і в'їзд *Калініна*, вулиця *Олени Стасової*, провулок *Свердлова*. Третя група меморіальних назв-присвят на честь революційних і політичних, партійних, державних і військових діячів: вулиця *Бабушкіна*, вулиця *Бадаєва*, вулиця *Блюхера*, вулиця, провулок і в'їзд *Володарського*, вулиця *Воровського*, вулиця і провулок *Гамарника*, проспект *Косіора*, вулиця і проспект *Фрунзе* й інші.

Отже, топоніми відантропонімного походження переважають у перейменуваннях і реалізуються за трьома моделями: перша – попередній антропонімний топонім – новий антропонімний топонім; друга – попередній відапелятивний топонім – новий антропонімний топонім; третя – попередній антропонімний топонім – новий топонім, основою якого є загальна назва. В окремих випадках перейменування відбувалося зі зміненням номенклатурного (технічного) терміна. Перейменовані внутрішньоміські назви з радянської історико-культурної спадщини були своєрідними й обов'язковими складниками творення «радянського» простору міста. Про особливості словотвору перейменованих топонімів йтиме далі.

Перша модель: *Анрі Барбюса вул.* → *Юри Зойфера вул.*; *Артема вул.* → *Алчевських вул.*; *Івана Кулика в-д* → *Юрія Кондратюка пров.*; *Командарма Корка вул.* → *Леся Сердюка вул.*; *Красіна вул.* → *Манізера вул.*; *Павла Лебедева вул.* → *В'ячеслава Черновола вул.*; *Саммеровський пров.* → *Людмили Гурченко пров.*

Друга модель: *Зірковий пров.* → *Івченка пров.*; *Пролетарська площа* → *Сергіївська площа*; *Радгоспна вул.* → *Івана Піддубного вул.*; *Радгоспний пров.* → *Олександра Бабкіна пров.*; *Ревкомівська вул.* → *Семена Кузнеця вул.*; *Революції вул.* → *Куликівський узвіз*; *Червоного Льотчика вул.* → *Юрія Шевельова вул.*; *Червонозоряна вул.* → *Академіка Погорелова вул.*

Третя модель: *Артема пров.* → *Дизайнерський пров.*; *Бакуліна вул.* → *Партизанський пров.*; *Володарського вул.* → *Семинарська вул.*; *Галана вул.* → *Літературна вул.*; *Ілліча вул.* → *Осінній пров.*; *Леніна просп.* → *Науки просп.*; *Ногіна вул.* → *Волосна вул.*; *Чубаря вул.* → *Садова вул.*

Люди не залишаються байдужими до назв міських об'єктів, про що свідчить народна етимологія міських назв й урбаноніми назвиськового походження, які утворились унаслідок цього процесу в мовленні містян [6, 7]. Масові перейменування за своєю природою є мало виваженими, натомість украй політизованими, що, на нашу думку, спричиняє різного роду дискусії, переважно через переосмислення антропонімних урбанонімів, завдяки надавання їм нового змісту, відмінного від початкового: *вул. Мельникова*, *вул. Островського*, *вул. Пом'яловського*, *вул. Чернишевська* (яка з 1970-х рр. через переосмислення представників радянської влади отримала форму *вул. Чернишевського* – приклад історично мінливої оцінності урбаноніма).

Процеси, що почалися у зв'язку з рішенням Верховної Ради України про декомунізацію для нинішньої української топонімії краще й ефективніше було би називати заходами дерадянізації, за словами Юрія Шевельова, «відрадянщення». Вислів достатньо відомий, приміром, харківські видання наукових і публіцистичних статей Юрія Шевельова, які він написав у 1941–1943 рр., видавці назвали саме «Дорогою відрадянщення».

Переосмислення є підставою «перейменування без перейменування», а мовні особливості урбанонімів тільки сприяють утіленню прийомів такого перейменування. Річ у тому, що ім'я додане до прізвища особи, на честь якої створено міську назву, з часом зникає з офіційних джерел, а в мовленні не вживається спочатку, власне, так само, як технічний термін, що відповідає загальному поняттю «вулиця». Теоретично повну структуру топоніма (урбаноніма) складають дві частини: номенклатурний (технічний) термін і власна назва (найменування). Загальне поняття термінологізується, коли стає складником назви, виконуючи ідентифікаційну роль: *вулиця Свободи* і *майдан Свободи*, *вулиця Пушкінська* і *в'їзд Пушкінський*. У Харкові так відбулося з назвою вулиці *Іванова* (попередня назва *вул. Ветеринарна*), наданої на честь більшовика *Андрія Іванова*, позначки імені якого ще довго можна було побачити у відкритих офіційних джерелах, зокрема у планах міста, щонайменше у вигляді ініціалів, які згодом зникли. Тому міська влада запропонувала надати вулиці ім'я фізика *Віктора Іванова*, професора Харківського університету, потім у цьому питанні дійшли компромісу: нині вулиця називається *Свободи*, бо прямує до майдану *Свободи*. Пропозиціями міської влади були спроби залишити назви *Дзержинського* і *Фрунзенського* районів міста, змінивши особу в основі назви із *Фелікса Дзержинського* – засновника ВЧК,

на *Владислава Держинського* – лікаря, що працював у Харкові; із *Михайла Фрунзе* – радянського партійного, державного і військового діяча на *Тимура Фрунзе*, його сина, героя Радянського Союзу, що загинув у Другій світовій війні. Нині райони називаються відповідно *Шевченківський* і *Немишлянський*. «Перейменування без перейменування» влада здійснила в назві вулиці *Спартака* (Московський район) і провулку *Спартаківський* (Шевченківський район), що в 1920-х рр. одержали меморіальні назви-присвяти від ергоніма – німецької революційної організації «*Спартак*», що стала ядром компартії Німеччини. Зауважимо, що норми словотвору меморіальних назв не рекомендують утворювати їх у формі *іменник + формант -івськ(ий)*, а переважно створювати у формі *іменник в родовому відмінку однини*. Також «перейменування без перейменування» влада здійснила в назві вулиці й в'їзду *Калініна*. Меморіальну назву на честь радянського партійного державного діяча *Михайла Калініна* перейменовували на честь авіаконструктора *Костянтина Калініна*. Подібні перейменування не мали б місця, якби топонімічні комісії застосовували метод концептуального аналізу власних назв. Ми вже зазначали, що урбаноніми передусім є мовним явищем, тому мають писатися за вимогами мовної норми. За звичаєм у радянській Україні прізвища партійних і державних керівників, військових діячів транслітерувалися. В українській і російській мові давнє чоловіче ім'я *Калина* графічно передається на письмі однаково, але звучить по-різному. Тому прізвище утворено від імені з закінченням *-а* і суфіксом *-ин* (*-ін* для певних російських прізвищ) у власних назвах-топонімах мають не транслітерувати, а писати за вимогами української мовної норми.

До 1917 року вулиці часто називалися на ім'я домовласника, тобто основою топоніма ставало прізвище, рідше ім'я власника земельної ділянки або будинку, розташованих по тій чи іншій вулиці. М. Горбаневський помітив цікаву закономірність, зокрема він пише: «... у порівнянні з назвами населених пунктів для внутрішньоміських топонімів характеристичним є вкрай рідкісне використання основ імен і прізвищ, не кажучи вже про імена по батькові. Прізвище – саме ці антропоніми в переважній більшості можна знайти у складі назв вулиць і провулків, проїздів і майданів. Як бачимо, у цьому виявляється специфіка системи власності й міста як великого, особливим чином організованого населеного пункту з розвиненою системою соціальних відносин» [3, с. 41].

На разі опрацьованої єдиної методики для аналізування урбанонімів як історичного джерела ще немає на відміну від лінгвістики й географії, у яких є такі методики. Справді, історичних досліджень, які б запропонували методику дослідження топонімів, ми не відшукали. Більш того, окремі дослідники, зокрема Андрій Зубко, відзначаючи здобутки української ономастики, наголошує на необхідності для дослідника знати історичні умови, у яких виникли урбаноніми, заперечуючи їхню роль історичного джерела. «Оніми, як історичне джерело, входять в коло досліджень історичної науки, джерелознавства, а також багатьох спеціальних історичних дисциплін. Для їх справжнього розуміння необхідно добре вивчити спосіб життя, світосприйняття, господарську діяльність, перипетії історичних подій, економічні й соціальні відносини в тих людських спільнотах, в яких у свій час народилися ці власні назви» [1, с.265]. Подібні розміркування справедливі тільки для дослідників-лінгвістів.

До особливостей харківської топонімії відносимо майже однакову кількість назв вулиць і провулків, основою яких є антропоніми. У старих районах міста Харкова існували й частково збереглися назви таких провулків і в'їздів: провулки *Артюхівський*, *Білобрівський*, *Бирюківський*, *Богданівський* (від 1936 р. до 1954 р. пров. *Зінківський*, нині – *Бурденка*), *Бондаренківський*, *Бутівський*, *Ващенківський*, *Власівський*, *Верхівський*, *Герасимівський*, *Греківський* (нині вул. *Кутова*); *Дудукалівський 3-й в'їзд* (з 1936 р. 4-й пров. *Косарева*, у 1951–1953 рр. пров. *Дідро*, з 1953 р. *Дудукалівський пров.*, з 1961 р. *Інструментальний пров.*, з 1962 р. *Косіора пров.*, з 1964 р. *Абхазький пров.*, з 1972 р. *Косіора пров.*, з 2016 р. *пр-д Корсиківський*); провулки *Євсюківський*, *Єрмолаївський*, *Зайківський*, *Іскринський*, *Ільїнський*, *Йогансонівський* (нині з 1954 р. пров. *Боткіна*), *Клеменівський*, *Кліщівський*, *Козюлинський*, *Коржівський* (з 1900 р. вул. *Шабельська*, нині вул. *Гастелло*); *Корсиківський 1-й в-д* (від

1936 р. до 1939 р. вул. Косарева, нині вул. Бетховена); провулки Крохмалівський, в-д і пров. Лихонинський (нині з 1936 р. Мічуріна пров. і в-д), Молчанівський (нині з 1938 р. Астраханський), Павленківський (нині з 1958 р. пров. Батумський), Приходьківський, Сичівський, Тараканівський (після 1844 р. Чириківський, з 1894 р. у складі вул. Римарської), Тарасівський, Фіньківський, Усівський.

Ці приклади – тільки невелика частина харківських топонімів, що, як стає зрозумілим з архівних документів й інших краєзнавчих джерел, утворено від прізвища людей, іменованих як землевласники чи домовласники. Назви провулок *Іскринський* і вулиця *Іскринська* – це один з небагатьох винятків: топоніми утворено не від прізвища, а від імені *Іскра*, володаря пивоварні й вітряка, що в 1850-х рр. були розташовані в цій місцевості. Імовірно, що два топоніми – провулки *Кліщівський* і *Коржівський* – утворено від основи прізвищ *Кліщ* і *Корж* відповідно. Авторка статті має інформацію, отриману в 1980-х рр. від чоловіка на прізвище *Корж*, батька учня харківської середньої школи №134, про те, що вони є нащадками першого поселенця провулку, *Коржа*, який в ХІХ ст. заснував на Журавлівці провулок, згодом названий на його прізвище *Коржівський*, і що прізвище їхнього пращура стало родинним прізвищем тільки в 1920-х рр. Можливо, щось подібне відбувалося з основою топоніма провулок *Кліщівський*. Топоніми *Кліщівський* і *Коржівський* утворено за такою моделлю: до основ *Кліщ* і *Корж* додано формант *-івськ-* – варіант топонімічного суфікса *-ськ-*, що втілює словотвірне значення відносної ознаки, топоніми утворено суфіксальним способом; містять морфологічні зміни: нарощення елемента – *ів*.

Інтерес становить те, що категорія землевласників і домовласників містить осіб, що належать до різних соціальних прошарків населення великого міста, переважно небагатих міщан і селян, мешканців колишніх хуторів, які поглинуло місто, рідше – збіднілих дворян. Провулки *Артюхівський*, *Білобрівський*, *Богданівський*, *Бондарівський*, *Бирюківський*, *Бутівський*, *Герасимівський*, *Греківський*, *Євсюківський*, *Льїнський*, *Кульбицький*, *Козюлінський*, *Крохмалівський*, *Молчанівський*, *Павленківський*, *Приходьківський*, *Сичівський*, *Фіньківський* утворено від прізвищ / прізвищ міщан-домовласників, імена деяких із них відомі й сьогодні: *Богданова Марія Олександрівна*, *Білобровий Федір Ілліч*, *Бондаренко Йосип Герасимович*, *Грекова Марина Іванівна*, *Льїнський Микола Васильович*, *Козюлін Петро Іванович*, *Крохмаль Василь Дмитрович*, *Мовчан Василь* і його діти *Яків* і *Григорій*, *Приходько Пелагея Костянтинівна*, *Сичов Іван Іванович*, *Фінькова Юхимія* [4].

Назва провулку *Кульбицький*, за однією версією пов'язана з прізвищем першого поселенця міщанина *Кульбицького*, за другою – прізвищем дворянина, штабс-капітана артилерії *Володимира Кульбицького* [2, с. 170]. Провулок *Єрмолаївський* названо на прізвище домовласника *Єрмолаєва Василя Григоровича*, що у другій половині ХІХ ст. торгував шубами в Харкові. Прізвище домовласника *Власовського Ф. М.*, першого мирового судді Харкова в 1860-х рр., у 1870-х рр. стало назвою провулку *Власівського*, оскільки у провулку була садиба судді. Провулок *Верхівський* названо на прізвище землевласника – купця *Верховського* [2, с. 60, 64]. У харківській топонімії відомі два *Ващенківські* провулки і *Ващенківська* левада. Провулок *М'ясницький* стали називати *Ващенківським*, через те, що купець *Іван Іванович Ващенко*, відомий як перший директор Харківського міського купецького банку (1864), придбав 1860 року тут нерухоме майно, що згодом успадкував його син – *Йосип Іванович*. *Іван Іванович Ващенко* походив із родини *Ващенків*, яка славилась у губернії меценатством і активною діяльністю на благо міста. Харківська міська дума 1894 р. перейменувала *Василівський* острів у *Ващенківський* провулок: своєрідна спроба увічнити ім'я видатного земляка. *Ващенківська* левада, власність родини *Ващенків*, називалась на їхнє прізвище за традицією. Провулок *Клеменівський* названо на прізвище землевласника купця *Спиридона Клеменова*, відомого в Харкові благодійністю. *Дудукалівський* 3-й в'їзд був у приміському селищі *Дудукалівка*, яким володіла родина *Дудукалових*, найвідоміший представник якої – *Олексій Іванович* – професор Імператорського Харківського університету. Нинішня назва виникла внаслідок перейменування (зі зміною технічного терміна в'їзд на провулок) на честь колишнього впливового купця *Корсикова* [2, с. 57–58, 140]. Дивним є те,

що сучасна влада не повернула об'єкту історичну назву, пов'язану з прізвищем представника науки і діяча освіти (Дудукалов), а з низки колишніх назв об'єкта надала перевагу прізвищу купця (Корси́ков).

Невеличкий провулок від вулиці *Сумської* першої чверті XIX ст. в напрямку вулиці *Римарської* в 1820-х рр. називався *Тараканівський* на прізвище купця *Івана Микитовича Тараканова*, власника кам'яниці в цьому провулку. Згодом торгівля купця зазнала збитків і за борги його майно заарештували. Від 1830 р. купець *Тараканов* у документах значиться як міщанин. 1844 р. у провулку дворове місце придбав *Петро Петрович Чириков* і збудував тут двоповерхову кам'яницю. Біографія домовласника *Чирикова* для тих часів унікальна. Він походив із кріпаків Григорія Шидловського, за протекцією якого навчався в Першій чоловічій гімназії Харкова, по закінченню якої вступив навчатися на історико-філологічний факультет Імператорського Харківського університету, одержавши диплом якого повернувся учителювати у рідну гімназію. *Чириков* був надзвичайно відомою в місті людиною, тому цілком закономірно, що пров. *Тараканівський* став називатися *Чириківським*. 1894 р. провулок увійшов до складу вул. *Римарської*.

Топонім провулок *Тарасівський* утворився внаслідок перейменування одного з *Петинських* в'їздів. Основою топоніма є прізвище генерала *Степана Олексійовича Тарасова*, що мав у провулку невеличку кам'яницю. Його нерухоме майно в чотири рази поступалося в ціні нерухомому майну його сусідки – представниці відомого роду *Хайначенкових* – Пелагеї Олексіївни [4, с. 43]. Припускаємо, що сучасники вдалися до перейменування, віддаючи належне бойовим заслугам військовика, а не через те, що він був домовласником.

У губерньському Харкові було мало назв вулиць і провулків, основою для яких слугували не прізвища домовласників, а прізвища представників інших соціальних груп: забудовників, архітекторів, науковців, представників мистецтва і культури. Приміром, назва *Лихонинський* в'їзд і провулок зберігають для сучасників прізвище будівельного підрядника *Михайла Орестовича Лихоніна*. Але не зайвим буде додати, що *Лихонін* володів чималими земельними ділянками на Москалівці. У ономастиці існує думка, зокрема В. А. Никонова, що сучасні омонімічні прізвища поширені в одній місцевості, навіть такі, як Попови, належать одній родині. Ми вже писали, що до 1895 р. в Харкові існували дві вулиці *Чернишевські* й один провулок *Чернишевський*. План розвитку Харкова 1895 р. вперше передбачав перейменування міських об'єктів насамперед з метою уникнення однойменних назв. Так, вулицю *Чернишевську* і провулок *Чернишевський* на Лисій Горі перейменували в *Чернігівські* (1894), бо титулярний радник і домовласник *Чернишев* у зазначеному місті на той час вже не жив [4]. Натомість у Нагірному районі *Чернишеву* ще на початку XIX ст. належала велика земельна ділянка, а згодом і будинок, де мешкала його родина. Сьогодні краєзнавці ще не дійшли спільної думки про те, чия це була власність: купця *Чернишова* чи *Степана Григоровича Чернишева* – талановитого зодчого, одного з найкращих учнів П. А. Ярославського, міського архітектора в 1815–1829-х рр., людині, що багато посприяла формуванню вулиці *Чернишевської*, первісна назва якої – *Стара Кладовищинська*. Вулицю *Ярославську*, за одним із пояснень урбаноніма, названо на честь губерньського архітектора П. А. Ярославського, чий будинок містився на цій вулиці. Назва вулиці *Семирадської* і *Семирадського* провулку, які нині фігурують у викривлених формах вул. *Семиградська* – пров. *Семиградський*, хоча й асоціюються з прізвищем найвідомішого представника роду *Семирадських* – *Генрика (Henryk Siemiradzki)* – саму назву провулку, а згодом і вулиці, було надано на прізвище дядька *Генрика*, відставного майора *Семирацького*, першого поселенця у провулку.

Отже, основами назв провулків ставали прізвиська / прізвища трьох категорій: перших поселенців (чиї хати-мазанки формально були підставою записати їхніх володарів до категорії домовласників, надаючи владі право стягнення державного податку), домовласників, землевласників. Як бачимо, умовою й іменування міського об'єкта мала бути власність. Подібні назви ми називаємо відантропонімічними назвами-орієнтирами. Словотвірна модель така сама, як в урбанонімів пров. *Клішівський* і пров. *Коржівський* із

незначними варіантами запису. Приміром, урбанонім пров. Єрмолаївський утворено від основи Єрмолай з додаванням форманту *-івськ-*, що є варіантом топонімічного суфікса *-ськ-*, який втілює словотвірне значення відносної ознаки, топонім утворено суфіксальним способом; містить морфонологічні зміни: нарощення елемента *-ів* (графічно *-ів*)

До 1917 року в Харкові відантропонімні назви-орієнтири міських об'єктів були за правило. Ті топоніми, які наші сучасники вважають меморіальними, тодішня влада надавала з урахуванням майнового статусу володаря, чиє прізвище становило основу назви. На рідкісне вживання в дореволюційний період меморіальних назв вулиць звертають увагу окремі вчені: «Назви на імена і прізвища діячів літератури і мистецтва, що надано, якщо можна так висловитися, символічно, на честь, а не за місцем мешкання, типу Гоголівська, Лермонтівська, Некрасівська для XIX ст. – велика рідкість» [5, с. 88]. Із певним застереженням можна стверджувати, що Харків наприкінці XIX– на початку XX ст. був своєрідним винятком із цього правила. Так, 1882 р. Михайлівську площу перейменували в *Скобелівську* на честь героя Балканської війни генерала *М. Д. Скобелева*. Вулиці, що об'єднала частину *Рижівської* набережної з *Бахметьєвським* провулком, 15 вересня 1894 року міська дума надала меморіальну назву вулиця *Франківська* на знак «увічнення пам'яті лікаря *В. А. Франковського*, який має будинок по цій вулиці» [8, с. 330]. Того ж 1894 року на мапі міста з'явилися нові меморіальні топоніми: уже згаданий в тексті статті *Ващенківський* провулок, вулиця *Мала Сумська* перейменована в *Кокошкінську* на честь колишнього генерал-губернатора *Сергія Олександровича Кокошкіна*, вулиця *Сериківська*, що одержала назву *Карнівської* на честь *Федора Карнова* – відомого в Харкові благодійника, вулиця *Кроянська*, перейменована в *Каразінську* (нині – *Каразіна*) на честь засновника Імператорського Харківського університету *Василя Назаровича Каразіна*. На прізвище відомого історика, письменника й етнографа *Миколи Івановича Костомарова* перейменували вулицю *Джунківську*, а *Гвоздиківському* провулку на Лисій Горі надали назву *Каркачевський* на честь *Івана Каркача* – першого харківського осадчого (нині пров. *Корейський*) [8].

В історії топонімії Харкова сьогодні спостерігаються ювілейні надання меморіальних назв до пам'ятних дат, що за два десятки років стало модним і поширеним явищем. Приміром, до 100-літніх роковин смерті *Григорія Савича Сковороди* (1892) *Малоандріївську* вулицю перейменували у *Сковородинівську*. До 100-літнього ювілею від дня народження *Олександра Сергійовича Пушкіна* вулицю *Німецьку* перейменували в *Пушкінську* (1899). За десять років по тому, до 100-літнього ювілею від дня народження *Миколи Васильовича Гоголя*, вулицю *Кокошкінську* перейменували в *Гоголівську* (нині – *Гоголя*). За кілька років до того, на прохання власника землі, новоствореній вулиці міська дума надала меморіальну назву – *Лермонтовська* (1903). 1909 року новій вулиці, яка передувала вулиці *Лермонтовській* і була прокладена паралельно їй, надали меморіальну назву – *Чайковська*. Останнім дореволюційним перейменуванням із меморіальною метою стало змінення назви провулку *Інструментального* на провулок *Мечникова* на честь *Іллі Ілліча Мечникова*, відомого у світі вченого-мікробіолога й імунолога.

Необхідно відзначити, що до тлумачення певних топонімів слід підходити обережно, адже топонімам властива омонімія, паронімія й переосмислення. Переосмислення наявних міських назв, що вже є, завдяки надаванню їм нового змісту, відмінного від початкового, існували й до масових перейменувань XX століття. Таке переосмислення ілюструє наведений вище приклад назви вулиці *Семі(є)радська* й однойменного провулку. Колишню назву – *Котлярівська* – вулиця одержала на прізвище *Котлярова*, дійсного гласного Харківської міської думи, що мав у власності будинок на цій вулиці. Від 1916 року цей урбанонім уживається у відредагованій формі – вулиця *Котляревська* [2, с. 158], яка за новою формою і змістом тяжіє до «меморіальності». Документів про змінення назви до сьогодні не знайдено.

Відомо, що церкви могли мати назви на честь певних святих (тобто, як наслідок, мати в своїй основі християнські імена), а також назви на честь чудодійних ікон із певних місцевостей або міст (тобто, як наслідок, мати в своїй основі топоніми). Назви деяких вулиць і провулків Харкова, в основу яких покладено назви церкви, приймаються сучасниками як

утворені від антропонімів чи топонімів. Саме тому в курсі «Регіональна ономастика» студенти на питання: «Звідки, на вашу думку, виникли назви *Миколаївська* і *Михайлівська* площі, *Олександрівський* проспект, впевнено відповідають, що ці урбаноніми походять від імен *Микола*, *Михайло*, *Олександр*. Походження назв цих міських об'єктів – «церковні» джерела. *Миколаївська* церква, повна назва якої церква *Миколи-Чудотворця*, зведена 1896 року стояла навпроти нинішньої крамниці «Ведмедик», на площі, якій надала свою назву. Одна з назв площі *Михайлівська* походила від назви храму *Архистратига Михайла*, розташованого на цій площі. Проспект *Косіора* 2016 року перейменували в *Олександрівський* [2, с. 14] від назви *Свято-Олександрівського* храму, збудованого на честь святого мученика *Олександра*, архієпископа Харківського.

Назву *Рижівська* набережна надано не на прізвище купця *Рижова*, а утворено від назви чавунно-ливарного заводу, що містила прізвище власника.

Перейменування у великих містах необхідні, але вони не мають бути вкрай політизовані. До 1922 року в Харкові налічувалось 11 *Олександрівських* і 9 *Миколаївських* топонімів, з яких сьогодні існує 4 *Олександрівські* й немає *Миколаївських*. Таку кількість топонімів спричиняли відантропонімні назви з хуторів і слобід, які поступово входили в межі Харкова, але які влада не упорядковувала, «церковні» й символіко-меморіальні топоніми.

У пореволюційний час у топонімії Харкова, як в усіх містах і містечках колишньої Російської імперії, зарясніли символіко-меморіальні назви. Радянська влада активно взялася за перейменування вулиць як за надійні пропагандистські заходи в ідеологічному впливі на свідомість громадян. Для Харкова громадянська війна закінчилась 25 січня 1919 року. Взимку 1919 року вулицю *Сумську* більшовики перейменували у вулицю *Карла Лібкнехта*, *Павлівську* площу – *Рози Люксембург*, *Миколаївській* площі надали прізвище *Тевелєва* на честь *Мойсея Соломоновича Тевелєва*, місцевого революціонера, учасника становлення радянської влади в місті. У грудні 1919 року ще три вулиці Харкова одержали нові меморіальні назви: *Катеринославська* стала вулицею *Якова Свердлова*, *Петинська* – *Плеханова* (нині – *Плеханівська*), а частина сучасного *Московського* проспекту – вулиця *Московська* – *Першого Травня*. Із 18 перейменувань 1922 року (до 5-літньої річниці жовтневої революції) 9, тобто 50%, всієї кількості припадала на символіко-меморіальні назви: на мапі Харкова з'явилися вулиці *Артема*, *Володарського*, *Домбаля*, *Ернста Тельмана*, *Карла Маркса*, *Клари Цеткін*, *Урицького*, *Фрідріха Енгельса*, *Феєрбаха*.

Ми вже зазначали, що особливості міських топонімів історики і краєзнавці розглядають в одному аспекті – вдалого чи невдалого найменування / перейменування і правомірності вживання. Питання про урбаноніми, набагато ширше, воно безпосередньо належить до загальної культури мови, є її найактуальнішим питанням, а сам процес іменування міських об'єктів має бути науковим. Таку думку майже 100 років тому висловив професор Г. О. Винокур.

Для лінгвістичної науки найважливішим є співставлення не окремих прізвищ, а їхніх форм, які глибше відбивають історію мови й історію певного народу. Для слов'янських мов характеристична суфіксальність лексичної категорії імен, а прізвища (як і прізвиська) належать до цієї категорії. Суфікс, ставши нормою прізвища, втрачає своє етимологічне значення, із часом, уживаючись часто, припиняє сприйматися, бо на нього може нашаруватися інший суфікс. Саме так виникла безліч слов'янських прізвищ (колишніх імен по батькові): білоруських, польських, хорватських, сербських, українських на *-ович* (*-евич*), російських і болгарських із суфіксом *-ичев*, чеських, хорватських, словенських із суфіксом *-очек*. У більшості цих випадків сьогодні неможливо з'ясувати, прізвище створено одним суфіксом від основи, що вже має суфікс у своєму складі, чи подвійним суфіксом, який встиг скластися до того часу. Ця проблема актуальна і спричиняє інтерес не тільки у спеціалістів, а й у пересічних громадян. Приміром, в Інтернеті трапляються публікації, де обговорюється правопис харківської вулиці *Чернишевської* з пропозицією писати її *Чернишовська*, мотивуючи правопис назви тим, що її утворено за допомогою суфікса *-ськ-* від прізвища

Чернишов, а не формантом *-евськ(ий)*, що вже склався до цього часу. Подібний підхід до правопису урбаноніма вулиця *Чернишевська* є правильним тільки частково.

Найуживаніший топонімічний суфікс *-ськ-*, що має похідні суфікси (форманти) *-івськ(ий)*, *-евськ(ий)*, *-инськ(ий)*, у складі міських назв висловлює власне топонімічні відношення назви вулиці, майдану, провулку до географічного об'єкта, історичної події, абстрактної назви, просторового поняття тощо. Менш продуктивними є вже згадані похідні суфікси *-івськ(ий)*, *-евськ(ий)*, *-инськ(ий)*, що за значенням збігаються із суфіксом *-ськ-*, але між ними є різниця у формі основ власних назв. Суфікси *-івськ(ий)*, *-евськ(ий)* утворюють назви, основами яких є прізвиська / прізвища (*Гоголівська* вул., *Чернишевська* вул., *Якубівський* пров.), топоніми або мікротопоніми (*Валківський* пров. від топоніма *Валки*, *Верхівський* пров. від прізвища *Верховський*; *Санжарівська* вул. від топоніма *Санжари*, *Санжарівський* пров. від прізвища *Санжар*) й інші. Морфематичні зв'язки суфікса *-инськ-* обмежено двома типами основ. Перший тип – основи, що складають жіночі імена або чоловічі імена першої відміни іменників із закінчення *-а* (*Єна – Єнинська* вул., *Калина – Калининська* вул., *Тетянинський* пров. – замість нині затвердженої форми назви *Тетянівський* пров., що існує в Харкові). Другий тип – власні назви – основи географічних назв із закінченням на голосний *-а* (*Алушта – Алуштинська* вул., *Ялта – Ялтинський* пров.).

У харківській топонімії зареєстровано назви – відносні прикметники антропонімого походження, оформлені суфіксом *-н-* (у XIX ст. *Санжарний* пров. від форми прізвища *Санжар Федір* – першого поселенця у провулку, нині провулок *Санжарівський*). Сучасна назва провулку утворена з прізвища *Санжар* + формант *-івський*.

Одним із старих словотвірних типів є назви харківських вулиць із суфіксом *-к(а)*: *Литвинівка*, що виникла в результаті стягнення сполуки прикметника й іменника *Литвинівська вулиця – Литвинівка*.

За схожою моделлю словотвірного типу, до якого належать назви харківських історичних районів із суфіксом *-к(а)*: *Зайківка*, *Олексіївка*, *Павлівка*, *Шатилівка* в мовленні містян утворено форми урбанонімів назвиськового походження – *Москальовка*, *Свердловка*.

До 1958 року сучасна вулиця *Районна* називалася *Підгосп імені Будьонного* [8, с. 266], ця назва виникла в результаті застосування найдавнішого зі способів словотвору географічних назв – лексико-семантичного, сутність якого полягає в перенесенні назв з одних об'єктів на інші на основі суміжності. Для цього способу словотвору характерна трансонімізація, тобто перехід власних назв з одного розряду в інший. Вулиця *Підгосп імені Будьонного* одержала свою назву від назви підсобного господарства ім. *Будьонного*, по території якого вона пролягала.

У формуванні системи топонімії Харкова певне місце посідає лексико-синтаксичний спосіб, що утворює назви вулиць (в'їздів, майданів, провулків, проїздів, набережних) у формі словосполук: вулиці *Велика Гончарівська*, *Стара М'ясницька*, *Мала М'ясницька*, *Нова М'ясницька*, провулок *Старий Московський* (у сучасній орфографії – пров. *Старомосковський*), що залишився від *Старої Московської* вулиці (у сучасній орфографії вул. *Старомосковська*). До лексико-синтаксичного способу належать також назви міських об'єктів, що мають у власній формі порядкові числівники як додаткове визначення: *1–2-й Георгіївські* провулки, *1–4-й Георгіївські* в'їзди, *1–2-й Дорошенківські* провулки, *1–5-й Шовковичні* в'їзди.

У харківській топонімії є морфолого-синтаксичний спосіб утворення топонімів, при якому назви виникають на основі субстантивованих прикметників. Коли прикметник стає назвою міського об'єкта, він обов'язково узгоджується з родом номенклатурного (технічного) терміна *вулиця*, *майдан*, *провулок*, *набережна* тощо. Порівняймо: *Ботанічна* набережна (нині не існує), вулиця *Нова*, вулиця *Полярна*, майдан *Пролетарський* (за харківською традицією – *Пролетарська* площа), *Фруктовий* провулок.

Прізвища, які складають основи назв міських об'єктів, здатні дещо розширити відомості про цей міський об'єкт. Показовим прикладом є назва однієї з перших 57 вулиць Харкова, зафіксованих у «Розпису церковних приходів 1724 року» – вулиця *Крохмалева*.

Вулиця розташовувалась у двох приходах: Троїцькому, де містився двір *Івана* зі спадковим прізвищем *Крохмаль*, і Воскресінському, де містився двір *Яреми (Єремія) Крохмаля* [8, с. 160]. Назва вулиці *Крохмалева* утворена від назви власності – *Крохмалів* двір. Провулок *Крохмалівський* (у російській орфографії 1880-х рр. – *Крохмалёвский*) одержав назву на спадкове прізвище / прізвище першого поселенця у провулку *Крохмаля Василя Дмитровича*. У «Списку домовласників міста Харкова» вартість будинку *В. Д. Крохмаля* оцінено 80 крб. [4, с. 85]. На підставі матеріалів «Списку домовласників міста Харкова», ми зробили висновок, що ціна нерухомого майна перших поселенців «халупників» коливалась у межах від 30 до 100 крб. [4, с. 3–361]. Хату, власність, імовірно, його брата *Григорія Дмитровича* та його дочок *Ірини* й *Мар'ї*, оцінено в 100 крб. [4, с. 85]. Прізвище цієї родини записано у формі *Крахмальови* (в російській орфографії *Крахмалёвы*), тобто українську звукову і морфемну форму антропоніма вже змінено, мабуть, на прохання самого власника. Адже на сусідній вулиці *Георгіївській* мешкав домовласник *Крохмаль Єгор Федорович*, у *Железняківському* провулку – *Крохмаль Павло Федорович*, на *Основ'янській* вулиці – *Крохмаль Іван Іванович* [4, с. 78, 79, 85]. У списках вулиць Харкова 1926, 1927, 1954, 1957 рр. орфографія назви провулку російська – *Крахмалёвский* [8, с. 160]. У російській мові перший склад основи власної назви має [а], літера «ё» у позиції перед м'яким приголосним передає [о].

Провулок *Молчанівський*, заснований в 1850-х рр., одержав назву від спадкового прізвища домовласника селянина *Василя Мовчана*, який згідно з записами «Харківського календаря 1869 року» мешкав у провулку [8, с. 199]. У наступні десятиліття прізвище *Мовчан* у його нащадків уже змінило форму приєднанням до основи суфікса *-ов*, що підтверджується матеріалами «Списку домовласників міста Харкова», у якому старою орфографією російської мови записано таке:

Молчановській переуллок		
1 1422	Мовчановы: Степанида Евдокимовна и сыновья ея: Василий и Андрей Семёновичи	350
2 1422	Мовчанова Надежда Максимовна	180
3 1422	Мовчановъ Григорій Васильевичъ	300
4 1422	Мовчановъ Яковъ Васильевичъ	100

[4, с. 83].

Перший запис – цифрова позначка – це номери у книгах міської управи, другий – прізвище, ім'я та ім'я по батькові власника, третій – вартість нерухомого майна для стягнення державного податку. Запис вказує на спільне майно нащадків *Василя Мовчана*, основа прізвища яких ще зберігає фонетичні риси українського антропоніма, тоді як назву провулку записано в російськомовній редакції на відміну, скажімо, від провулку *Крохмалівського*, назва якого зазначалась російською орфографією у списках харківських вулиць від 1926 р. до 1957 р. [8, с. 199].

Чи слід уважати примусовим зросійщення українських односкладних і двоскладних прізвищ, оцінювати мають історики й етнографи. За нашими спостереженнями, зросійщення українських прізвищ у Харкові було поширеним явищем. У харківській топонімії зникли основи українських односкладних прізвищ типу: *Кліш*, *Книш*, *Сич*, *Ус*, які було замінено двоскладними формами: *Клещов*, *Книшев*, *Сичов*, *Усов*. Двоскладні прізвища і прізвища типу: *Артюх*, *Лелюк*, *Мовчан*, *Мурмил* замінено трискладовими формами: *Артюхов*, *Лелюков*, *Мовчанов*, *Мурмилов*. Трискладові прізвища типу: *Барабаш*, *Якуба* в окремих випадках отримали зайвий склад, з обов'язковим змінням основи прізвища: *Барабашев*, *Якубов*. Прізвища нового типу з'явилися в

харківців так: прізвищем ставало спадкове прізвисько батька + стандартний формант російських прізвищ на *-ов* (з його фонетичним варіантом *-ев*).

В окремих випадках в особи, на чий прізвище було названо міський об'єкт спостерігаємо помилкове написання імені. Вулиця *Усівська* (нині – Гвардійців-залізничників) і провулок *Усівський* одержали назву на прізвище купця *Василя Сафоновича Уса* або його батька *Сафона Павловича Уса* [4, с. 72], до речі, в останнього на сторінках цього видання ім'я записано по-різному – *Сафон* [4, с. 96] і *Сафрон* [4, с. 98]. Ім'я *Софон* – похідна форма повного хрещеного імені *Софоній*, що стала документальною, за мовними нормами російської й української мов ніколи не писалася з «а». Правильне написання імені грецького походження *Софрон* (переважно на Слобожанщині), *Сопрон* – на решті терену України. Тому посилаючись на давні свідчення різноманітних джерел, необхідно брати до уваги відповідність записів мовній нормі.

Отже, харківська топонімія являє собою комплекс особливих моделей словотвору неоднакової продуктивності: деякі з них уже не реалізуються в утворенні антропонімних назв міських об'єктів, деякі є малопродуктивними в харківській топонімії, інші мають високу продуктивність і сьогодні. Найпродуктивніший спосіб утворення харківських топонімів – морфологічний. Продуктивною моделлю в харківській топонімії крім суфіксальних утворень є форма родового відмінка іменника (власної назви), що переважає у меморіальних назвах-присвятах. Найдавнішим способом утворення харківських назв є лексико-семантичний, малопродуктивний для утворення сучасних внутрішньоміських назв. Малопродуктивність лексико-семантичного способу є характеристичною рисою такого різновиду міських назв, як вулиці, майдани, набережні, провулки, проспекти. Морфолого-синтаксичний спосіб утворення харківських топонімів, хоча наявний у формуванні системи назв внутрішньоміських об'єктів Харкова, але теж малопродуктивний.

На нашу думку, сучасна харківська топонімія в переважній більшості випадків відповідає основним вимогам української топоніміки. Особливість офіційної харківської топонімії полягає в тому що, до новітнього періоду історії Харкова створення міських назв влада здійснювала російською мовою. Після проголошення незалежності України назви харківських міських об'єктів просто переклали українською мовою. За попередніми підрахунками авторки статті частина міських назв українською мовою в різні часи історії Харкова коливалася від 3% до 8%.

Назва міського об'єкта має відповідати нормам мови і принципам написання, бути інформативною і зручною у використанні. У Харкові довгий час існували, а подекуди нині трапляються граматично неправильні назви. Питання про правильність міської назви не обмежується тільки її відповідністю принципам написання. В основі назви завжди повинна бути характеристична ознака номінації. У сучасній харківській топонімії є ціла низка урбанонімів, що позбавлена такої ознаки. Скажімо, «флористична» серія назв 2003 року, яка безпосередньо не належить до відантропонімних урбанонімів, але демонструє масовість подібної номінації: *вулиця Абрикосова... вулиця Ягідна*, що не мають задекларованого типу озеленення. Зручність у вживанні урбаноніма передбачає чіткість і короткість назви без омонімічності, як це відбулось із назвами *вулиця Окорокова*, *вулиця Островського*, *вулиця Пом'яловського*, *вулиця Титова* й іншими в Харкові, зважаючи на те, що в побуті назви внутрішньоміських об'єктів уживаються без номенклатурних (технічних) термінів майдан (площа), проспект, вулиця, провулок тощо. Перші «перейменування без перейменування» внаслідок переосмислення урбанонімів відбулися в топонімії Харкова на межі ХІХ–ХХ ст. Унаочненням чого може бути змінення назви *вул. Котляровська* на *вул. Котляревська* з подальшим редагуванням *вулиця Котляревського*. Ми вважаємо, що це відбулося під впливом поширення в Харкові меморіальних назв-присвят, що надавалися на прізвища діячів літератури і мистецтва, що само по собі було не типово на той час для великих міст Російської імперії. У топонімії Харкова зафіксовано назви у формі прикметника, в основі яких фігурує антропонім, але всіх їх утворено не від імен і прізвищ людей, а від об'єктів, що свого часу мали у власних назвах ці імена і прізвища. Особливу увагу влада має приділяти процесу перейменування. Як свідчать факти останнього масового перейменування, здійсненого у 2015–2016 рр., і частково 2017 р., згідно з вимогами Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні і

заборону пропаганди їхньої символіки» в Харкові було перейменовано декілька сотень внутрішньоміських об'єктів, нові назви яким надано з неоднаковим ступенем коректності. Детальний лінгвістичний аналіз назв харківських топонімів дозволить не тільки констатувати факти, а і започаткувати подальші дослідження регіональних топонімів.

Література

1. Зубко А. Українська ономастика : здобутки та проблеми. *Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики* : зб. наук. праць. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2007. С. 262–284.
2. Мачулин Л. И. Улицы и площади Харькова. Харьков: Мачулин, 2018. 384 с.
3. Смолицкая Г. П., Горбаневский М. В. Топонимия Москвы. Москва: Наука, 1982. 176 с., ил. 6 (Серия «Литературоведение и языкознание»).
4. Список домовладельцев города Харькова. Харьков : [Б. и.], 1887. 361 с.
5. Суперанская А. В. Наименования и переименования в городах. *Вопросы географии*. Москва, 1966. Сб. 70. С. 86–89.
6. Удовенко Л. О. Неофіційні міські (на прикладі міста Харків) *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. Випуск 27. Харків, 2018. С. 89–92. <https://doi.org/10.26565/2225-6505-2018-27-11>
7. Удовенко Л. О. Топонімія великого міста: неофіційний аспект (на матеріалах м. Харків) *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. Випуск 28. Харків, 2019. С. 76–84. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2019-28-08>
8. Харьков : справочник по названиям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов... ; [сост.: Е. Н. Дмитриева, Е. В. Дьякова, Н. М. Харченко; под общ. ред. С. М. Куделко]. Харьков: САГА, 2011. 432 с.

References

1. Zubko A. Ukrain's'ka onomastyka: zdobutky ta problemy [Ukrainian Onomastics: Achievements and Problems]. *Spetsial'ni istorychni dystsypliny : pytannia teorii ta metodyky* : zb. nauk. prats'. Kyiv: In-t istorii Ukraïny NAN Ukraïny, 2007. S. 262–284.
2. Machulin L. I. Ulitsy i ploshchadi Khar'kova [Streets and squares of Kharkov]. Khar'kov: Machulin, 2018. 384 s.
3. Smolitskaia H. P., Horbanevskii M. V. Toponimia Moskvyy [Toponymy of Moscow]. Moskva: Nauka, 1982. 176 s., il. 6 (Seriia «Literaturovedenie i iazykoznanie»).
4. Spisok domovladel'tsev goroda Khar'kova [List of homeowners of Kharkov]. Khar'kov : [B. i.], 1887. 361 s.
5. Superanskaia A. V. Naimenovaniia i pereimenovaniia v gorodakh [Names and renames in cities]. *Voprosy heohrafii*. Moskva, 1966. Sbornyk 70. S. 86–89.
6. Udoenko L. O. Neofitsini mis'ki (na prykladi mista Kharkiv) [Informal Names in the City (on the Example of City of Kharkiv)]. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*. Kharkiv, 2018. Issue 27. S. 89–92. <https://doi.org/10.26565/2225-6505-2018-27-11>
7. Udoenko L. O. Toponimiiia velykoho mista: neofitsiinyi aspekt (na materialakh m. Kharkiv) [Toponymy of a big city: unofficial aspect (based on materials from Kharkiv)]. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*. Kharkiv, 2019. Issue 28. S. 76–84. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2019-28-08>
8. Khar'kov : spravochnik po nazvaniiam: 7000 ulits, ploshchadei, skverov, raionov... [Kharkov: a directory of the named: 7000 streets, squares, squares, districts...] ; [sost.: E. N. Dmitrieva, E. V. D'iakova, N. M. Kharchenko; pod obshch. red. S. M. Kudelko]. Khar'kov : SAGA, 2011. 432 s.

**АВТОМОБІЛЬНИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ТРАНСПОРТ
У ХАРКОВІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.:
ПРОЄКТИ ТА ПЕРШІ СПРОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ МІСЦЕВОЇ ПРЕСИ)**

А. М. Домановський

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, andriy.domanovsky@karazin.ua

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-8434-3374>

Н. П. Олешко

Харківський національний автомобільно-дорожній університет, sufika19@gmail.com

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7128-0746>

***Мета.** Метою статті є з'ясувати історію перших проєктів і спроб облаштування автобусних пасажирських перевезень у Харкові на початку ХХ ст.*

***Методологія дослідження.** У статті розглянуто історію появи і освоєння нових транспортних засобів та способів комунікації – автобусного сполучення – у Харкові на початку ХХ ст. під кутом зору концепції модернізації урбаністичного простору.*

***Наукова новизна.** Вперше в історіографії предметом спеціального наукового дослідження стала історія автомобільного громадського транспорту – автобусного сполучення – у Харкові на початку ХХ ст. Встановлено основні факти налагодження регулярного автобусного руху в місті у контексті тогочасного стану транспортного сполучення.*

***Висновки.** Повідомлення газет «Южный Край» та «Утро» дозволили виявити причини виникнення і зміст перших проєктів автомобільних пасажирських перевезень у місті, а також з'ясувати, що започаткування автобусного руху були тісно пов'язане із вирішенням так званого «трамвайного питання» – стосунків міста з Анонімним товариством Харківські кінно-залізні дороги, яке належало бельгійським власникам. Окремі проєкти автомобільних перевезень пасажирів у Харкові – приміське автобусне сполучення за маршрутом Харків–Помірки і доправлення публіки на іподром від Театральної площі у дні кінних перегонів – втілювались вже у 1908–1909 рр., однак вперше офіційне автобусне сполучення у місті було відкрито за регулярним маршрутом від вулиці Ветеринарної до залізничного вокзалу 6 червня 1910 р. Автобусний рух проіснував у Харкові впродовж літа–осені 1910 р., був поновлений з весни наступного року і тривав, ймовірно, не довше, ніж до осені 1911 р. Перший досвід налагодження автобусних пасажироперевезень у Харкові виявився не надто вдалим і не спромігся скласти гідної конкуренції іншим видам тогочасного міського громадського транспорту – кінному та електричному трамваю. Собівартість руху автобусів була надто високою порівняно із собівартістю конки й міського електричного трамваю.*

***Ключові слова:** Харків, початок ХХ ст., модернізація, громадський транспорт, автобус, автомобіль, газета, «Южный Край», «Утро».*

***Цель.** Целью статьи является установление истории первых проектов и попыток организации автобусных пассажирских перевозок в Харькове в начале ХХ в.*

***Методология исследования.** В статье рассмотрено появление и освоение транспортных средств и способов коммуникации – автобусного сообщения – в Харькове в начале ХХ в. под углом зрения концепции модернизации урбанистического пространства.*

Научная новизна. Впервые в историографии специального научного исследования стала история автомобильного общественного транспорта – автобусного сообщения – в Харькове в начале XX в. Установлены основные факты организации регулярного автобусного движения в городе в контексте состояния транспортного сообщения того времени.

Выводы. Сообщения газет «Южный Край» и «Утро» позволяют выявить причины возникновения и содержание первых проектов автомобильных пассажирских перевозок в городе, а также выяснить, что начало автобусного движения было тесно связано с решением так называемого «трамвайного вопроса» – отношений города с Анонимным обществом Харьковские конно-железные дороги, которое принадлежало бельгийским собственникам. Отдельные проекты автомобильных перевозок пассажиров в Харькове – пригородное автобусное сообщение по маршруту Харьков–Померки и доставка публики на ипподром от Театральной площади в дни конных состязаний – осуществлялись уже в 1908–1909 гг., однако впервые официальное автобусное сообщение в городе было открыто по регулярному маршруту от улицы Ветеринарной к железнодорожному вокзалу 6 июня 1910 г. Автобусное движение просуществовало в Харькове в течение лета-осени 1910 г., было возобновлено с весны следующего года и продолжалось, вероятно, не дольше, чем до осени 1911 г. Первый опыт организации автобусных пассажироперевозок в Харькове оказался не слишком удачным и не смог составить должной конкуренции другим видам городского общественного транспорта того времени – конному и электрическому трамваям. Себестоимость движения автобусов была слишком высока по сравнению с себестоимостью конки и городского электрического трамвая.

Ключевые слова: Харьков, начало XX в., модернизация, общественный транспорт, автобус, автомобиль, газета, «Южный Край», «Утро».

Research aim is to establish the history of the first projects and attempts to organize bus passenger transportation in Kharkov at the beginning of the twentieth century.

Research methodology. The article discusses the emergence and development of bus traffic in Kharkiv at the beginning of the twentieth century from the point of view of the concept of modernization of urban space.

Scientific novelty. For the first time in the historiography the history of bus traffic in Kharkiv at the beginning of the 20th century became a topic of a special scientific study. The basic facts of the organization of regular bus traffic in the city in the context of the state of transport communication at that time have been established.

Conclusions. The publications of the newspapers «Yuzhnyj Kraj» («South Land») and «Utro» («Morning») make it possible to identify the causes and content of the first projects of automobile passenger transportation in the city, as well as to find out that the beginning of bus traffic was closely connected with the solution of the so-called «tram issue» horse-drawn railways, which belonged to Belgian owners. Certain projects for road transport of passengers in Kharkiv – suburban bus service along the route Kharkov Measurements and delivery of the public to the hippodrome from Teatralnaya Square during the days of equestrian competitions – were carried out already in 1908–1909, but for the first time an official bus service in the city was opened along a regular route from Veterinarnaya Street to the railway station on June 6, 1910. Bus traffic existed in Kharkov during the summer-autumn of 1910, was resumed in the spring of the following year and probably lasted no longer than until the autumn of 1911. The first experience of organizing bus passenger transportation in Kharkiv was not very successful and could not compete properly with other types of urban public transport of that time – horse and electric trams. The cost of bus transportation was too high compared to the cost of horse tram and city electric trams.

Key words: Kharkiv, the beginning of the twentieth century, modernization, public transport, bus, car, newspaper, «Yuzhnyj Kraj» («South Land»), «Utro» («Morning»).

Початок ХХ ст. став часом кардинальних модернізаційних змін у повсякденному житті містян Харкова. Одним із помітних явищ була у той час поява нових видів громадського пасажирського транспорту, що йшли на зміну як традиційному візницькому промислу, так і вже звичній конці – трамваю на кінній тязі. Дослідження цих процесів осучаснення традиційного суспільства є одним із важливих завдань історичної науки, вагомим насамперед з точки зору з'ясування механізмів перебігу модернізаційних змін, виявлення перешкод, з якими вони стикалися, оцінки сприйняття новацій представниками різних суспільних груп і, зрештою, встановлення їхнього значення у процесі формування сучасного способу життя. Одним із багатьох проявів модернізації був розвиток транспортної інфраструктури. З огляду на це важливого значення набуває дослідження розвитку транспортного сполучення, появи і освоєння нових транспортних засобів та способів комунікації у широкому соціальному контексті їхнього впливу на форми і швидкість пересування людей та вантажів, мобільність суспільства у якнайширшому контексті.

Однією з новинок транспортного сполучення початку ХХ ст. у Харкові став електричний трамвай, офіційне відкриття першої лінії якого відбулось у липні 1906 р. Його історію досліджено у працях В. І. Вітченка та В. Ю. Іващенко, О. М. Головка та О. Н. Ярмиша, Д. М. Чорного [1, с. 39; 2; 3; 4, с. 199–200]. Натомість друга інновація, а саме налагодження у Харкові роботи автомобільного громадського транспорту, ще потребує вивчення, оскільки ані узагальнюючі праці з історії автомобілізму в Російській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. [5; 6; 7 та ін.], ні поодинокі розвідки про появу перших автомобілів у Харкові [див.: 8] не приділяли належної уваги цьому питанню, і на сьогодні відомі лише публіцистичні замітки про перші харківські автобуси у харківських ЗМІ та на тематичних сайтах, які є фрагментарними, не висвітлюють ані передісторію започаткування регулярного автобусного сполучення у Харкові у контексті транспортної ситуації у місті на початку ХХ ст., ані його подальшу долю після 1910 р. До того ж, вони зазвичай просто передрукуюють повідомлення одне одного, не надаючи належних посилань на першоджерела інформації [див.: 9; 10; 11 та ін.].

Метою статті є з'ясувати історію перших проєктів і спроб облаштування автобусних пасажирських перевезень у Харкові на початку ХХ ст. Джерельну базу складають публікації у місцевій харківській періодиці, а саме газетах «Южный Край» (1880–1919 рр.) і «Утро» (1906–1916 рр.), які містять різносторонню інформацію з усіх аспектів міського життя Харкова кінця ХІХ – початку ХХ ст. [12; 13; 14, с. 788–789; 15; 16, с. 73–89, 197–200; 17; 18; 19; див. також: 4, с. 260–280; 20, с. 94–99]. Залучення інших видів джерел, передусім архівних матеріалів, передбачається у майбутньому після встановлення основних фактів історії автобусного пасажирського транспорту у Харкові на початку ХХ ст.

Першу згадку про пропозицію організувати у місті регулярні перевезення пасажирів автомобільним транспортом знаходимо у замітці «Автомобили в Харькове», опублікованій на початку лютого 1901 р. у газеті «Южный Край» [21]. Її автор повідомляє про зроблену харківському міському голові пропозицію неназваної петербурзької фірми «об устройстве по некоторым улицам города движения автомобилей» з метою організації пасажирських перевезень. Питання передбачалось передати на розгляд міської думи. «Движение автомобилей по таким улицам, как, например, Екатеринославская, Московская, Сумская – вполне возможно, и эти машины, несомненно, составят большую конкуренцию нашей конке, движение которой, как кажется, не в состоянии упорядочит никакие силы человеческие», – зазначається у замітці.

Як бачимо, автор аргументує бажаність організації у Харкові автомобільних пасажирських перевезень складністю впорядкування роботи конки і можливістю створити їй гідну конкуренцію. Це перший відомий випадок згадування пасажирського автотранспорту у контексті вирішення проблем, що постали перед містом внаслідок функціонування Анонімного товариства Харківські кінно-залізні дороги, яке належало бельгійським власникам. Найбільш повний виклад цього питання наявний у книзі Д. І. Височина

«Бельгийские кандалы: По поводу трамвайного соглашения» [22; див. також: 23; 24; 25 та ін.], присвяченій аналізу концесійних угод і проблем, що виникали у зв'язку з роботою облаштованого бельгійцями громадського транспорту. Наступні газетні публікації, які, щоправда, з'явилися лише майже п'ять років потому, також пов'язують питання організації функціонування автомобільного пасажирського транспорту в Харкові з необхідністю відстоювати інтереси міста у протистоянні з бельгійським Товариством.

Ще одна виявлена згадка про ідею налагодження автомобільних пасажироперевезень у Харкові та передмісті датована березнем 1903 р. Це замітка в «Южном Крае», в якій повідомляється про подане до міської управи прохання купців Д. М. Бермана та А. С. Шефтеля «предоставить им исключительное право эксплуатации автомобилей для катанья и перевозки пассажиров в городе и за городом и назначить им плату за это право» [26]. Наступна публікація дозволяє з'ясувати умови, на яких підприємці хотіли укласти угоду з містом: «Член городской управы М. М. Серебряков приглашал для переговоров лиц, просивших городскую управу предоставить им исключительное право эксплуатации автомобилей в Харькове. Названные лица хотят заключить концессию на 21 год, причем путь следования экипажей будет от вокзала до Конной площади и от ветеринарного института до Москалевской улицы. Экипажи будут шестиместные. Относительно просимого срока концессии член управы сказал, что вряд ли городская дума даст такой большой срок, в течение которого возможны усовершенствования автомобилей, вследствие чего можно будет изменить условия договора» [27]. Далі обговорення умов 1903 року справа не просунулась.

У грудні 1906 р. в «Южном Крае» було опубліковано текст заяви, поданої до міської управи харківським купцем і гласним Харківської міської думи Костянтином Георгійовичем Шиманським [28]. У заяві, зокрема, йшлося про можливість організації руху автомобілів для перевезення пасажирів по центральних вулицях міста паралельно лініям конки, що, на думку заявника, дозволило б «совершенно прекратить движение пассажиров на конке». Для цього К. Г. Шиманський пропонував пустити тими ж вулицями міста, якими рухались вагони конки, десять автомобілів-вагонів (слово «автобус» ще не вживається), які рухалися б удвічі швидше конкурентів і, до того ж, не відваблювали б пасажирів неприємним видовищем «попорченных и искалеченных животных». Один автомобіль-вагон міг би одночасно перевозити 34 пасажирів, а його вартість становила 12 тис. крб. Створена таким чином конкуренція мала схилити бельгійське Товариство до згоди продати своє підприємство місту на вигідних для нього умовах. Після цього на основі ліній конки передбачалось облаштування роботи міського електричного трамваю, а міські автомобілі мали б і надалі працювати на менш важливих ділянках транспортної системи, доки у Харкові не було б побудовано всю мережу трамвайних ліній. Після цього передбачалось переобладнання пасажирських автомобілів на вантажівки для перевезення товарів та інших вантажів як зі станції харківської залізниці, так і до міста. Отже, запровадження автобусних пасажирських перевезень у Харкові подавалась К. Г. Шиманським винятково як тимчасовий захід.

Про те, що К. Г. Шиманський не забарився б з утіленням запропонованої ним ідеї в життя, свідчить подане ним до міської думи прохання дозволити йому особисто облаштувати автомобільний рух тими вулицями, якими проходили лінії конки бельгійського Товариства, не чекаючи на рішення щодо можливості організації руху пасажирських автомобілів, які перебували б у власності міста. У числах за 15 лютого 1907 р. «Харьковские губернские ведомости», «Южный Край» і «Утро» [29; 30; 31] суголосно повідомляють умови, за яких підприємець був готовий реалізувати задум:

«1) Городская дума не разрешает бельгийскому Обществу переделать конную тягу на электрическую по существующим улицам.

2) Городская дума предоставляет К. Г. Шиманскому исключительное и единоличное право эксплуатации автомобильного движения по всем улицам, по которым установлено

коначное движение бельгийского Общества. Это право дается К.Г. Шиманскому до момента истечения срока, установленного по договору города с бельгийским Обществом, т. е. 17 лет.

3) Разрешается пустить приблизительно 10 или более автомобилей по линии вокзал – Сумская до конца Сумской улицы.

4) Кроме упомянутых 2-х линий, за К. Г. Шиманским остается право открытия автомобильного движения по линиям: вокзал – Москалевка, Москалевка – Конная, Конная – Сумская. Открытие других линий происходит по усмотрению К. Г. Шиманского.

5) Право иметь соучастников.

6) По истечению договорного срока – 17 лет – все автомобили переходят в полную собственность города.

7) Городу предоставляется право выкупа предприятия на следующих условиях:

а) до истечения 10 лет по особому соглашению; б) после 10 лет со скидкой 50 %⁷ стоимости автомобилей и в следующие годы по 10 % со стоимости».

Свої пропозиції К. Г. Шиманський, як і раніше, пов'язував із прагненням змусити бельгійське Товариство продати конку у власність міста. Принаймні, 6 березня 1907 р., напередодні засідання міської думи, газети «Южный Край» і «Утро» опублікували замітки, в яких було коротко викладено його початкові міркування [32; 33]. Наступного дня, 7 березня 1907 р., прохання К. Г. Шиманського дозволити йому облаштувати у Харкові автомобільні пасажирські перевезення з метою тиску на бельгійське Товариство, було озвучено на засіданні Харківської міської думи [34; 35]. При цьому спочатку К. Г. Шиманський виклав свої початкові міркування щодо необхідності «репресивной меры» проти бельгійського товариства, після чого гласний А. Ф. Кричевський виступив із клопотанням дозволити Англійському товариству пустити на маршрути («выпустить в обращение») по Харкову 10 або більше автомобілів для перевезення пасажирів терміном на 12 років, за умови сплати місту 4 % від чистого прибутку. Платня за проїзд мала становити при цьому 10 і 5 коп. По завершенню концесії місто мало отримати у власність всі автомобілі і споруди зі знижкою у 50 % від вартості. Вочевидь, це була дещо змінена пропозиція К. Г. Шиманського, умови якої відомі нам з газетних публікацій від 15 лютого 1907 р. Розглянути її належним чином не вдалось, оскільки дума вкотре заглибилась в обговорення трамвайного питання й умов договору з бельгійцями [36; 37], яке затягнулось у часі внаслідок перенесення питання на майбутні засідання, тактики затягування з боку бельгійців і неузгодженості позиції гласних міської думи [див.: 38; 39; 40; 41; 42; 43; 44; 45; 46 та ін.]. Поставлені в залежність від вирішення трамвайного питання пропозиції К. Г. Шиманського були забуті у процесі розгляду пропозицій бельгійського товариства і вирішення трамвайного питання, детально висвітленого у тогочасній харківській періодиці [див.: 47; 48; 49; 50; 51; 52; 53; 54; 55; 56; 57; 58; 59; 60; 61; 62; 63 та ін.]. Проекти облаштування у місті автомобільних пасажирських перевезень як засобу конкурентної боротьби з бельгійським товариством при цьому жодним чином не згадувались. На початку жовтня 1908 р. у статті «Трамвайный вопрос и его решение» гласний Харківської міської думи Н. Салтиков зазначав: «В настоящее время дело о собственном трамвае очутилось под сукном, равно как и мысль К. Г. Шиманского об автомобилях» [64].

Тим часом впродовж 1907–1908 рр. у Харкові ініціювалися, розглядалися і навіть втілювалися у життя інші проекти автомобільних пасажирських перевезень. Про перший із них повідомляють газети «Южный Край» і «Утро» у серпні 1907 р. У замітках «Интересное заявление» [65] і «Автомобильное движение» [66] викладено подану до міської управи пропозицію компанії з кількох неназваних осіб облаштувати у Харкові перевезення пасажирів на автомобілях. Передбачалось, що «автомобили-омнибусы» (термін «автобус» все ще не вживається) будуть курсувати у тих частинах міста, де наразі немає і впродовж десяти років не передбачається спорудження ліній для руху конки чи електричного трамваю.

⁷ В «Южном Крае» помилково зазначено 30 %.

З огляду на це компанія просила дозволу здійснювати пасажирські перевезення терміном на 10 років, обіцяючи зі свого боку щотижня сплачувати місту 5 % від виручки. «Автомобили-омнибусы в Париже и Берлине работают прекрасно, в чем убеждаются посещающие эти города. Качество мостовой особого значния при этом не имеет», – стверджувалось у замітці «Южного Края».

Друге повідомлення, можливо, пов'язане із попереднім, з'явилося в «Южном Крае» у квітні 1908 р. [67]. У ньому йшлося про запит до міської управи, зроблений домовласником К. Б. Скрижеєвим від групи осіб, які бажали заснувати у Харкові компанію з автомобільних перевезень пасажирів і вантажів. Заявник прагнув з'ясувати умови, на яких компанія мала сплачувати податки місту, а також цікавився чи буде можливим застосування до компанії правил, що набули чинності 1 вересня 1904 р. Важливим питанням для нього було також з'ясування можливих розмірів автомобілів – «могут ли быть размеры автомобилей в ширину 2 арш. 10 верш.⁸ и в длину до 6 арш. 7 вер.⁹, грузовые, и для подъема до 300 пудов¹⁰ нетто, или она (*управа* – А. Д., Н. О.) найдет возможным допустить вагоны больше означенных размеров». Про те, що і цей проект був тісно пов'язаний із вирішенням питання щодо бельгійського Товариства, свідчать замітки, опубліковані у червні 1908 р. у газетах «Утро» і «Харьковские губернские ведомости» [68; 69]. У них, зокрема, зазначалось, що у випадку досягнення згоди між містом і бельгійцями ініціатори проекту відмовляться від організації автомобільних пасажирських перевезень. Якщо ж угоду укладено не буде, то з цього питання до міської думи планувалось подати окрему заяву. Натомість компанія не відмовлялась від ідеї вантажних перевезень автомобілями вантажопідйомністю не менше 300 пудів (в газеті «Утро» – 800 пудів, що, ймовірно за все, хибодрук), висловлювала думку щодо необхідності створення автомобільного асенізаційного обозу, а також планувала організувати рух чотиримісних автомобілів за наймом напрокат. На жаль, всі описані пропозиції на той час лишилися на папері.

До спроби практичного втілення дійшов, утім, інший проект, ініційований власниками дачної місцевості Помірки поблизу приміського гаю Олексієм Петровичем Акіменком та Іваном Васильовичем Семененком. Вперше про нього «Южный Край» повідомляє у січні 1908 р. [70], зазначаючи, що ініціатори вже замовили у Берліні два великих автомобілі з так званим імперіалом – місцями для сидіння на даху транспортного засобу, розрахованим на 25 пасажирів. Вартість обох машин, пристосованих саме для приміського сполучення, становила близько 15 тис. крб., а платня за проїзд мала становити в один кінець 20 коп. для дачників Помірок і 30 коп. «с катающихся». Розпочати рух автомобілів, що мали заступити омнібуси та лінійки, передбачалось з четвертого дня Великодня, який 1908 року припадав на 26 квітня. Автомобілі-вагони справді розпочали свій рух на приміському маршруті до Помірок, що засвідчує рекламне оголошення про відкриття уцій дачній місцевості театру, доставку публіки до якого здійснювали, зокрема, також «громадные автомобили-омнибусы» [71]. Відгуки про новий спосіб перевезення пасажирів виявились незадовільними. По-перше, у періодиці висловлювалось незадоволення тим, що попри збереження суми вартості проїзду для дачників (20 коп.), для інших пасажирів вона суттєво зросла, здорожчавши на 10 коп. [72]. По-друге, як зазначається у публікації «Горе-автомобили» [73], пасажирів скаржились на «невероятную встряску», спричинену як незадовільним станом проїжджої частини, так і «автомобусів» (саме так, у лапках, названо тут транспортний засіб), які, на думку дописувача, були «наскоро приспособлены из грузовых под пассажирские». «Положим, нашего обывателя по части мостовых терзаний на переездах и переходах ничем не удивишь, но все же померковские автомобили и им не под силу. Марка уж больно жесткая и выносит ее в состоянии только немногие», – підсумовує він.

⁸ Приблизно 1 м 88 см.

⁹ Приблизно 4 м 56 см.

¹⁰ Приблизно 4 тони 920 кг.

Перший, переважно негативний досвід налагодження регулярних автомобільних пасажирських перевезень у Харкові влітку 1908 р., безумовно, вплинув як на громадську думку щодо автомобільного транспорту, так і на вирішення трамвайного питання з бельгійським Товариством у Харківській міській думі. Так само важливою стала книга гласного думи Д. І. Височина «Бельгийские кандалы» [22], яка була опублікована на початку вересня 1908 р. У числі за 12 вересня 1908 р. «Утро» повідомляє, що книга з'явилась «на днях», і її наклад, що становить тисячу примірників, призначений для безкоштовного поширення серед «домовладельцев и обывателей города» [74]. В опублікованій поряд замітці сказано, що вирішення питання договору з бельгійським Товариством трамвайною комісією затягується і не може бути винесене на найближчу сесію міської думи, заплановану на 18 вересня 1908 р. [75]. Вочевидь, книга Д. І. Височина була видана і поширювалась з метою пришвидшити вирішення трамвайного питання, причому її зміст був жорстко критичним щодо бельгійського Товариства і прибічників угоди з ним. Вона також актуалізувала призабуту вже ідею створення конкуренції бельгійській конції шляхом започаткування міського автомобільного пасажирського транспорту. Брошура досягла поставленої мети – вже у жовтні 1908 р. обговорення умов взаємодії з бельгійським Товариством суттєво активізувалось як на рівні громадськості, так і міського самоврядування, й у ньому знову повернулись до розгляду ідеї організації у місті автомобільних пасажирських перевезень. При цьому посилення як на матеріали книги Д. І. Височина, так і на практичний досвід автомобільних пасажирських перевезень за маршрутом Харків–Помірки стали використовувати як важливі аргументи у дискусії.

Вперше після довгої перерви думку про необхідність поновлення розгляду питання про використання автомобільних пасажирських перевезень як засобу боротьби з бельгійською конкою було публічно озвучено 18 жовтня 1908 р. Зробив це гласний Н. Ф. фон-Дітмар під час засідання комісії при електротехнічному відділі Імператорського технічного Товариства, зауваживши, що питання мають розглянути саме фахівці-інженери і раніше він вже пропонував міському правлінню ініціювати такий розгляд, однак тоді до нього чомусь не дослухались. За підсумками засідання було прийнято рішення підготувати доповіді з економічних та технічних питань договору з бельгійцями і представити їх на наступному засіданні, запланованому на 22 жовтня 1908 р. [76].

Майже одночасно до питання організації автомобільних пасажироперевезень звернулись і представники громадськості, ініціювавши проведення загальноміських зборів «домовладельцев и обывателей» Харкова, причому першим у переліку ініціаторів названо затятого противника угоди укладання угоди з бельгійцями Д. І. Височина. Зібрання з дозволу губернатора відбулось 20 жовтня 1908 р. [77; 78; 79; 80]. Головував на ньому також Н. Ф. фон-Дітмар, який у вступній промові згадує про «устройство автомобильного движения в целях понижения выручки бельгийцев, а следовательно, и понижения цены выкупа», однак характеризує цей захід як «средство героическое и мало надежное» [78, с. 4]. Під час виступів і обговорення думку щодо неефективності автомобільних пасажирських перевезень як засобу боротьби проти власників конки висловив також І. В. Семененко. За його словами, автомобільні пасажироперевезення – це «картонный меч, которым делается угроза бельгийцам, и они ответят на нее только улыбкой» [80, с. 4]. Доповідач гаряче заперечував рентабельність руху автобусів, не погоджуючись зі зробленими у брошурі «Бельгийские кандалы» розрахунками. Так, він вважав нереальними наведені Д. І. Височиним витрати всього у 30 крб. на день на автобус, стверджуючи, що сам лише бензин коштуватиме більше, а разом із шинами, які дуже швидко псується, витрати на утримання автобуса становитимуть 71 крб. на день. Посилаючись на досвід Москви, де організація автомобільного руху виявилась збитковою, виступаючий стверджував, що впродовж першого ж року Харків так само зазнає збитків на суму 417 тис. крб. Опонуючи наведеним міркуванням, Д. І. Височин наголошував, що наведені цифри нерентабельності не доведені, та й узагалі автомобільні перевезення пропонуються лише як суто тимчасовий

захід саме для боротьби з бельгійцями. У полемічному запалі він навіть перейшов на особистості, нагадавши І. В. Семененкові про його негативний досвід організації перевезень між Харковом та Помірками і пояснивши провал винятково жадібністю підприємця і невдалим вибором автомобілів, які назвав «дровами».

Завершив обговорення доцільності організації автомобільних перевезень К. А. Зворикін, навівши низку переконливих аргументів на їхню користь. Зокрема, за його словами, облаштування однієї версти трамвайних рейок коштувало б місту 80 тис. крб., тоді як найкраща бруківка на бетонній основі – лише 45 тис. крб. Також проїжджа частина, споруджена для автобусів, буде використовуватись також усіма іншими учасниками дорожнього руху. «Кроме того, линии автомобильного движения можно открыть в каждый момент в любом направлении, тогда как рельсовый путь остается всегда на одном месте», – слушно наголошував доповідач [8-, с. 4]. Нарешті, К. А. Зворикін завбачливо зауважував, що найближчими роками в автомобільній сфері очікується рідкісний прогрес, завдяки якому, цілком можливо, автомобільні пасажироперевезення зможуть повністю витіснити трамваї. Про переваги автомобільного руху, з яким він мав змогу ознайомитись за кордоном, висловився також М. Б. Фабрикант, запропонувавши обрати комісію для укладання кошторису організації автомобільних перевезень. У підсумку зі 150 присутніх проти укладання нового договору з бельгійським Товариством на наступні 40 років проголосували 148 осіб, утримались двоє – І. К. Грищенко та І. В. Семененко. Автомобільне питання було, як бачимо, важливою темою в обговоренні, хоча доповідачі не дійшли узгоджених висновків і, тим більше, не зробили конкретних пропозицій.

Друге засідання комісії електротехнічного відділу технічного Товариства 22 жовтня 1908 р. стало щодо автобусного питання проміжним, доручивши підготовку доповіді щодо запровадження автомобільного сполучення як способу конкуренції з конкою інженерам П. В. Ключе та І. В. Корейво [81; 82; 83; 84]. Нарешті під час третього засідання трамвайної комісії електротехнічного відділу технічного Товариства, що відбулось 28 жовтня 1908 р. під головуванням інженера А. М. Кузнецова і за участі гласних міської думи, ключовою стала доповідь інженера І. І. Корейво [85; 86; 87; 88]. Навівши чималий обсяг порівняльної інформації про розвиток автомобільної справи в Російській імперії та особливо за кордоном, доповідач обчислив витрати на одну версту руху автобуса у 42 коп., а загальні витрати на автомобіль на день у 52 крб. 50 коп. Ця сума була меншою за обчислену І. В. Семененком (71 крб.), однак суттєво більшою за ту, яку було вираховано Д. І. Височиним (30 крб.). У підсумку І. І. Корейво дійшов висновку, що автомобільні пасажирські перевезення не можуть бути вигідними за умови збереження тих тарифів на оплату проїзду, за яких дають прибуток кінний та електричний трамваї. Заперечуючи доповідачу, К. Г. Шиманський, який був власником автомобільної справи у Санкт-Петербурзі, стверджував, що там витрати на автомобіль на день становлять 45 крб. Разом із Н. Н. Салтиковим він наполягав, що налагодження автомобільних пасажирських перевезень все ж можливе як тимчасовий захід для боротьби з бельгійським Товариством, однак члени електротехнічного відділу проголосували проти організації автомобільного транспортного сполучення як економічно невиправданого навіть у якості засобу протистояння з власниками конки. Нарешті автомобілям як засобу для перевезення пасажирів, приділив увагу також харківський міський голова О. К. Погорелко у своїй доповіді під час засідання міської думи 3 листопада 1908 р. [89; 90]. На жаль, зробив він це у максимально узагальненому вигляді, приділивши увагу винятково досвіду великих західноєвропейських міст. Принаймні у періодиці, на жаль, було оприлюднено лише ту частину доповіді О. К. Погорелка, в якій відсутня інформація про його думки щодо організації автомобільних пасажирських перевезень саме у Харкові.

Отже, впродовж осені 1908 р. у Харкові відбулось всебічне обговорення організації міських автомобільних пасажироперевезень у контексті вирішення трамвайного питання й організації конкуренції бельгійській конці. У його ході виокремились дві позиції. Перша

полягала у тому, що автобусне сполучення є нерентабельним і його неможливо використати для боротьби з бельгійським Товариством. Друга ж, не заперечуючи високої витратності автомобільного сполучення, відстоювала можливість організації автобусних перевезень у Харкові принаймні як тимчасового заходу у боротьбі з власниками конки, щоб змусити їх продати підприємство на вигідніших місту умовах. Попри брошуру Д. І. Височина «Бельгийские кандалы» і позицію К. Г. Шиманського, які відстоювали думку організації автобусного сполучення, більш переконливими виявились їхні опоненти, особливо після виступу інженера І. І. Корейво на засіданні трамвайної комісії електротехнічного відділу технічного Товариства, в якому було переконливо доведено економічну нерентабельність налагодження автомобільних пасажироперевезень. Поразку прибічників організації автобусного сполучення остаточно зафіксувала проведена 25 січня 1909 р. громадська нарада з трамвайного питання [91; 92; 93; 94]. Невдалий виступ Д. І. Височина, який лишився малозрозумілим присутнім, а також критика його пропозицій з боку І. В. Семененка вкотре призвели до відсунення автомобільного питання на другий план і зосередження як громадськості, так і органів місцевого самоврядування на розгляді умов договору з бельгійським Товариством і розвитку електричного трамваю.

Серед причин гальмування позитивного розгляду проекту у преріодиці згадували також створення небажаної конкуренції візникам. Так, у замітці «Із дорожних розговорів» наводився такий діалог між харківським і полтавським купцями:

«– Ну, а что же с автомобилями будет? Вы не знаете, как, наконец, вопрос разрешили?»

– Постановили было допустить автобусы для публичного пользования, и явились предприниматели, которые подрядили для этого все свободные на юге машины. Вот в Харькове взяли три больших автобуса у братьев Теплиц, доставили их уже на вокзал, – и как раз в этот момент получается новое решение вопроса...

– В чем же тут дело?

– А, видите, извозчикам тогда придется заработок сильно сократить. При высокой плате на это время, в автобусе поедет и состоятельный человек, чтобы не брать дорогостоящего экипажа или обыкновенной даже пролетки... Другой причины нет, как устранение конкурента» [95].

Припинення обговорення проєктів організації автомобільного руху у контексті вирішення трамвайного питання як під час громадських зборів, так і на засіданнях Харківської міської думи не стало на заваді подальшому розвитку приміського автобусного сполучення. Перший не надто вдалий досвід організації руху на маршруті Харків–Помірки влітку 1908 р. не зупинив ініціаторів проєкту. На початку 1909 р. у газетах з'явилися замітки про те, що О. П. Акіменко та І. В. Семененко планують влітку цього року покращити автомобільні перевезення пасажирів на своєму маршруті, замінивши вантажні автомобілі пасажирськими, купленими за кордоном на паях, кожен з яких становив 500 крб. За умови здійснення десяти рейсів обидва автомобілі могли доправити до Помірок до 500 пасажирів [96; 97]. У березні було надруковано перші рекламні оголошення Автомобільного товариства «А. П. Акименко и К», в яких повідомлялось, що з травня 1909 р. заплановано відкрити автомобільне сполучення між Харковом і Помірками на автомобілях фірми «Fiat» місткістю до 25 пасажирів. Щоденно планувалось 18 рейсів згідно розкладу при швидкості 15 хвилин і платні 20 коп. в один бік [98; 99]. Реалізувати заплановане, щоправда з певними змінами, дійсно вдалось вже з кінця травня 1909 р. Про це також свідчать рекламні оголошення [100; 101]. У них повідомлялось, що 20-тимісні автобуси щоденно відходять від будинку Губернської Земської Управи на вул. Сумській згідно розкладу, а платня становить 30 коп. в один бік. На жаль, позбутись проблем на маршруті так і не вдалось – якщо минулого року дописувач «Южного Края» скаржився на тряску, то тепер звичними стали часті зупинки автобусів через поломки чи нестачу бензину, під час яких пасажирів змушені були прогулюватись уздовж шосе в очікуванні, коли автомобіль нарешті рушить [102].

Ще одним досвідом функціонування автобусного сполучення у Харкові 1909 р. стали регулярні рейси пасажирських автомобілів, організовані конторою Тепліца у дні перегонів на іподромі. «Южный Край» повідомляє, що перевезення здійснювались на автомашині фабрики «Siat» на 28 місць. Вперше рух було розпочато 9 квітня 1909 р., він відбувався від драматичного театру на Театральній площі до іподрому і назад, а рейс в обидва боки здійснювався за 25 хвилин [103]. Схожу інформацію наводить і дописувач газети «Утро»: «В настоящее время в дни скачек на промежутке от драматического театра до харьковского скакового ипподрома начал курсировать автомобиль фирмы «Fiat»¹¹, представителем которой состоит г. Теплиц. Плата за проезд с каждого пассажира в один конец взимается в размере 20 копеек. Всех мест в автомобиле имеется около 30. Публика очень охотно пользуется столь удобным и быстрым передвижением и третьего дня места в автомобиле брались, что называется, с бою. Все расстояние от драматического театра до ипподрома автомобиль проходит в течение 15 минут. Движение автомобиля приурочено в дни скачек к началу и концу их. Автомобиль успевает в день сделать концов около 20, что дает довольно приличный доход» [104].

Новий спосіб пересування набув значної популярності серед публіки, і вже за кілька днів поліцейстер звернувся до харківської міської управи із запитом, «было ли выдано разрешение на езду по гор. Харькову вагона-автомобиля и кому выдано, а также имеется ли какое-либо постановление управы о движении подобных вагонов, так как движение таковых по людным улицам в виду тесноты их далеко не безопасно, – и если управа находит возможным допустить движение подобных вагонов, то желательно, чтобы они, во избежание несчастных случаев, двигались не по главным улицам, а по улицам, параллельным этим последним» [105]. Судячи з усього, саме цей короткочасний досвід організації автобусного руху в Харкові згадувався у цитованому діалозі харківського і полтавського купців.

Чергове повернення до розгляду проєктів організації регулярних автомобільних пасажироперевезень у Харкові відбулося восени 1909 р. До цього часу К. Г. Шиманський встиг з весни 1909 р. стати офіційним представником німецької фабрики у Гаггенау з продажу автомобілів, про що свідчить низка рекламних матеріалів у газеті «Утро» [106–112].

АВТОМОБИЛИ
всевозможныхъ
типовъ
лучшей герман-
ской фабрики
въ Таггенау.

18993 10-1 **ПРЕДСТАВИТЕЛЬ**
К. Г. ШИМАНСКИЙ

въ Харьковѣ, телефонъ № 619.

Проспекты высылаются по первому требованію.

¹¹ Швидше за все, у замітці газети «Утро» марку автомобіля («Fiat») зазначено вірно, тоді як «Siat» в «Южном Крае» є хибодруком.

Утро. Воскресенье, 29 марта 1909 г. № 702. С. 8

АВТОМОБИЛИ

знаменитой германской фабрики въ Гаггенау.

Въ послѣднюю гонку грузовыхъ автомобилей Гаггенаускій заводъ получилъ четыре золотыя медали во всѣхъ четырехъ классахъ и добавочную награду за наименьшій расходъ бензина.

Представитель

Константинъ Георгиевичъ ШИМАНСКІЙ.

Харьковъ, Скобелевская площадь, № 32. Телефонъ 619. 15872 10—3

Утро. Воскресенье, 14 июня 1909 г. № 766. С. 8

У числах за 5 листопада 1909 р. «Южный Край» і «Утро» повідомляють про нове клопотання К. Г. Шиманського до міської управи з проханням надати йому дозвіл на відкриття автобусного руху паралельно конці на маршруті від ветеринарного інституту по Сумській вулиці, Николаєвській і Торговій площах, через Лопанський міст, по Єкатеринославській вулиці до залізничного вокзалу й у зворотному напрямку [113; 114]. Умови, за яких підприємець брався за реалізацію проєкту і які просив винести на розгляд найближчого засідання міської думи, були такими:

1. надання монопольного права на автобусне обслуговування зазначеного маршруту і недопущення жодної конкуренції впродовж 10 років;
2. дозвіл на створення компанії або акціонерного Товариства для організації зазначеного підприємства;
3. право на самостійний вибір підприємцем типів автобусів, причому на поточний момент К. Г. Шиманський обрав автобуси з імперіалом;
4. зобов'язання підприємця сплачувати міській управі за право монопольної експлуатації лінії 3 % від валової виручки на користь міста;
5. платня за проїзд встановлюється у розмірі 5 коп. всередині салону і 4 коп. на імперіалі;
6. у випадку, якщо на зазначеному маршруті впродовж десятилітнього терміну місто замінить конку електричним трамваєм, воно зобов'язане буде взяти участь у відшкодуванні реальної вартості автобусів з усім обладнанням.

Клопотання К. Г. Шиманського із наведеними пропозиціями було розглянуте Харківською міською думою 25 листопада 1909 р. [115; 116]. Комісія у складі гласних Н. Н. Салтикова, Н. С. Богатирьова, А. П. Остапенка та С. Д. Сотникова трьома голосами проти одного (А. П. Остапенка) визнала укладання договору з К. Г. Шиманським

на запропонованих ним умовах несвоєчасним, особливо акцентуючи увагу на тому, що підприємець бажав стати монополістом автобусного руху на зазначеному маршруті, одночасно висуваючи умову, що рух буде вважатись існуючим, навіть якщо на лінію буде виведено лише один автомобіль. У цьому міський голова вбачав можливість для бельгійської конки захиститись від конкуренції з боку автобусного руху на увесь ймовірний термін концесії К. Г. Шиманського – 10 років. Така умова видалась комісії неприйнятною і зрештою було вирішено продовжити подальші переговори з підприємцем щодо умов концесії, оскільки підприємець погоджувався змінити свої початкові пропозиції відповідно до побажань гласних, наприклад, пустити на маршрут не один, а відразу три автобуси, а потім додати до них ще три. Питання виопрацювання умов угоди було доручене спеціальній комісії у складі гласних Н. Н. Салтикова, Н. С. Богатирьова, А. П. Остапенка, С. Д. Сотникова, І. В. Семененка, Є. А. Москова, С. А. Раєвського та І. М. Бич-Лубенського.

Через кілька днів після цього засідання міської думи в «Южном Крае» було надруковано фельетон, в якому автор в іронічній формі жалів бельгійських власників конки, інтереси яких могли б суттєво постраждати внаслідок пуску автобусів: «Нет, уж вы как хотите меня назовите, упрекайте в измене интересам родного города, но я сознаюсь открыто:

– Мне жаль бельгийцев!

Нельзя же так, в самом деле, бить до бесчувствия! Устроили трамвай. Темной ночью прорезали бельгийскую линию. Казалось бы, довольно... Так нет же! Судьба повернулась к коночникам спиной, и за одним ударом следует другой.

– Автобус.

Это, конечно, очень мило. Автомобильное сообщение от вокзала – большое удобство. Но не приходил ли вам в голову вопрос:

– Почему теперь?

О, я отнюдь не хочу сказать, что мы не доросли еще до "автобусов"! В Париже вот уже заводятся "аэробусы", а автомобили для Харькова – не новость. Я, напротив, удивляюсь:

– Почему так поздно?

Почему тому же г. Шиманскому эта мысль не пришла раньше? Когда о трамвае и разговора не было, никто не помышлял об автобусах, которые тогда, конечно, были еще нужнее, чем теперь.

Так у нас всегда. "Не было ни гроша, а вдруг алтын", - может сказать обыватель. Бельгийцы же внезапно очутились в положении бедного Макара, на которого все шишки валятся. Трамвай... Автобус...

<...>

Нет, положительно заявляю:

– Мне жаль бельгийцев!» [117].

Після розгляду початкової пропозиції К. Г. Шиманського на засіданні міської думи, на початку грудня 1909 р. підприємець звернувся з проектом нових умов організації автобусного сполучення по маршруту від ветеринарного інституту до залізничного вокзалу, тепер уже «на общих основаниях извозного промысла». К. Г. Шиманський так само претендував на монопольне право автобусного сполучення на зазначеному маршруті, а також залишав за собою право самостійно визначати кількість автобусів, які працювали б на маршруті того або іншого дня [118; 119]. Нові пропозиції було розглянуто на засіданні міської думи 21 грудня 1909 р. [120]. Більшість гласних висловились «за разрешение движения, во-первых, потому, что оно ни в каком отношении не стеснит и не свяжет город; во-вторых, потому, что автобуса во многом помогут обывателям, которые теперь не попадают очень часто на конку за ее переполнением». Зрештою міська дума висловила згоду щодо надання К. Г. Шиманському дозволу на організацію автобусного руху в місті на загальних умовах візницького промислу, конкретні ж умови щодо вартості оплати проїзду і напрямків руху мали бути висвітлені в окремій доповіді міської управи. Питання рухалось до позитивного вирішення, і вже у лютому 1910 р. підприємець доправив до Харкова

автобуси, розмістивши їх у депо на Подольському провулку поблизу Подольського мосту [121].

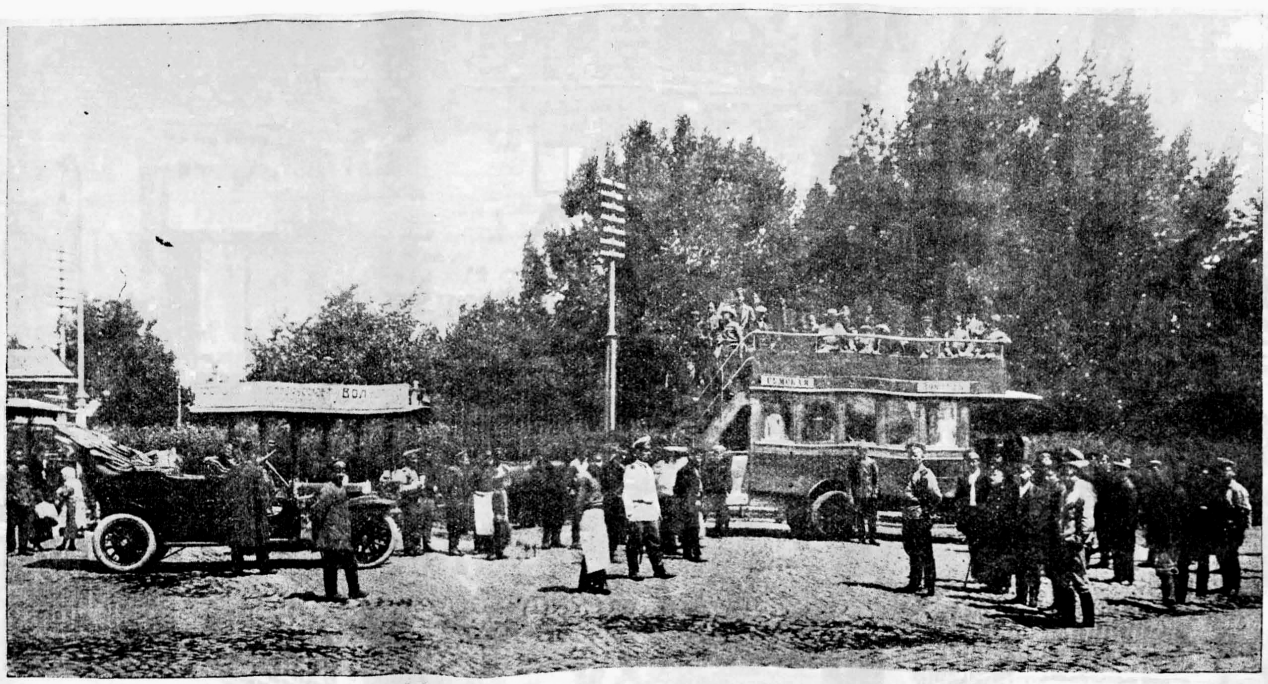
Остаточне рішення щодо надання К. Г. Шиманському дозволу організувати у місті автобусний рух з конкретними умовами було прийнято на засіданні Харківської міської думи 13 березня 1910 р. [122; 123; 124]. Дозвіл надавався на загальних умовах візницького промислу за маршрутом вул. Сумська – залізничний вокзал. Платня за проїзд встановлювалась на рівні 7 коп. усередині салону і 5 коп. на імперіалі. Випробувальний рейс автобуса К. Г. Шиманського було здійснено 28 квітня 1910 р. [125; 126; 127]. У замітці з цього приводу зазначалось, що імперіали автомашин, які планувалось використовувати на маршруті від рогу Ветеринарної вулиці до вокзалу були розраховані на 42 пасажирів. Випробування виявились задовільними, однак було зроблено зауваження, що на окремих ділянках маршруту є небезпека здоров'ю пасажирів імперіала через надто низько розміщені телефонні та електричні дроти [125]. Цю небезпеку слід було ліквідувати.

На початку травня 1910 р. дописувач «Южного Края» повідомляв про враження від появи нового транспортного засобу на головній харківській вулиці: «В Харькове появились автобусы. Громадний экипаж, громахающий и пыхтящий, медленно проезжал по Сумской. «Ваньки» робко жались к тротуарам, лавируя между бельгийскими вагонами и невиданным автобусом. Трудно тут разъехаться. Автобус не для Сумской улицы в пролете между северным и государственным банками. Впрочем, может быть, привыкнем, обойдемся...» [128].

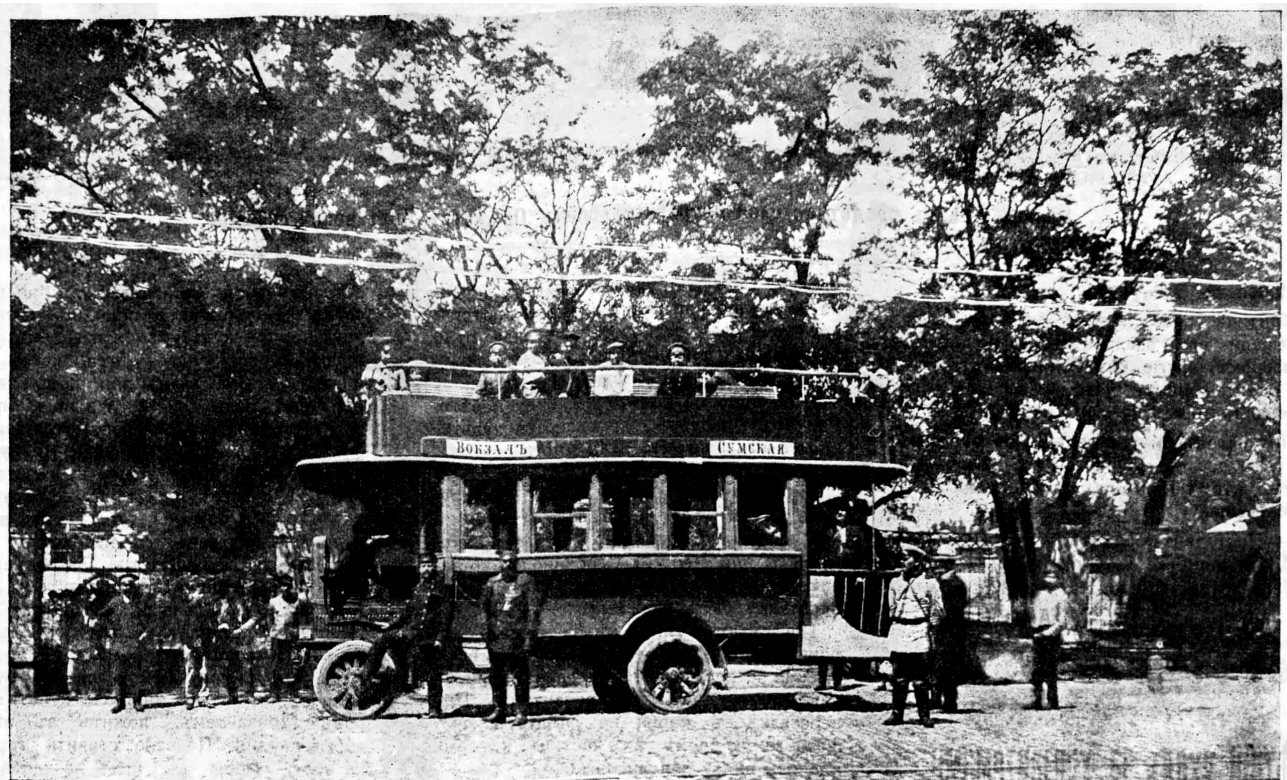
Офіційний дозвіл на рух автобусів К. Г. Шиманського за визначеним маршрутом було надано харківським губернатором М. К. Катериничем у середині травня 1910 р. [129]. Автобусний рух на лінії вулиця Сумська – залізничний вокзал дозволявся за умови підняття телефонних дротів, що перетинали проїжджу частину, на таку висоту, «чтобы пассажир, стоящий на империале автобуса, не мог быть задет телефонной проволокой». Перед відкриттям руху спеціальна комісія мала здійснити повторний огляд усього маршруту. Ця перевірка відбулась 2 червня 1910 р., коли було здійснено пробну поїздку автобуса з представниками спеціально скликаної комісії на чолі з міським головою О. К. Погорелком в якості пасажирів. Комісія дозволила рух автобусів, оскільки телефонні дроти на вулицях Сумській та Єкатеринославській, якими проїжджав автобус, було піднято на належну висоту і вони не загрожували життю і здоров'ю пасажирів. Важливою умовою стала також висунута комісією вимога, щоб шофери були «подвергнуты самому строгому экзамену в умении управлять автобусами». Висновок комісії було відправлено на розгляд губернського у земських і міських справах присутствія для затвердження губернатором і встановлення вартості проїзду [130; 131].

Дозвіл Харківського губернського начальства на тимчасовий («впредь до выяснения степени безопасного курсирования») рух автобусів К. Г. Шиманського від рогу вулиць Сумської та Ветеринарної до вокзалу Південної залізниці і назад було надано з 5 червня 1910 р. [132]. Офіційний рух на маршруті розпочався 6 червня 1910 р. У день відкриття на маршрут було виведено три автобуси, кожен з яких зробив по 10 рейсів. Усього було перевезено близько двох тисяч пасажирів, причому внаслідок неймовірного напливу публіки, яка переповнювала автобуси, кондуктори не змогли видати всім білети на проїзд. Внаслідок цього серед пасажирів було чимало «зайців». Особливих інцидентів під час руху не було, хіба що двічі автобуси зупинялись на Єкатеринославській та Сумській вулицях через незначні несправності, які було швидко полагоджено. В цілому ж популярність нового транспортного засобу серед публіки була неймовірною. Дописувач «Южного Края» зазначав: «Автобусам отдавалось предпочтение перед конкой и у вокзала можно было видеть как неохотно, не добившись места в автобусе, публика занимала места в конке, с завистью посматривая на быстро наполнявшиеся и также быстро отходящие и опережающие медлительные коночные вагоны автобусы» [133; 134].

Поява у Харкові у червні 1910 р. автобусів стала настільки знаковим явищем у повсякденному житті містян і справила таке враження харківців і, зокрема, кореспондентів «Южного Края», що впродовж червня – серпня 1910 р. в газеті з'явилося понад 10 публікацій про цей новий вид громадського транспорту, а в ілюстрованому додатку до числа газети «Южный Край» від 20 червня 1910 р. було опубліковано дві його світлини – «Харьковский автобус на Привокзальной площади» та «Харьковский автобус у сада Ветеринарного института» [135]. Судячи з фото, це автобуси фірми Gaggenau моделі С 32 [див.: 9].

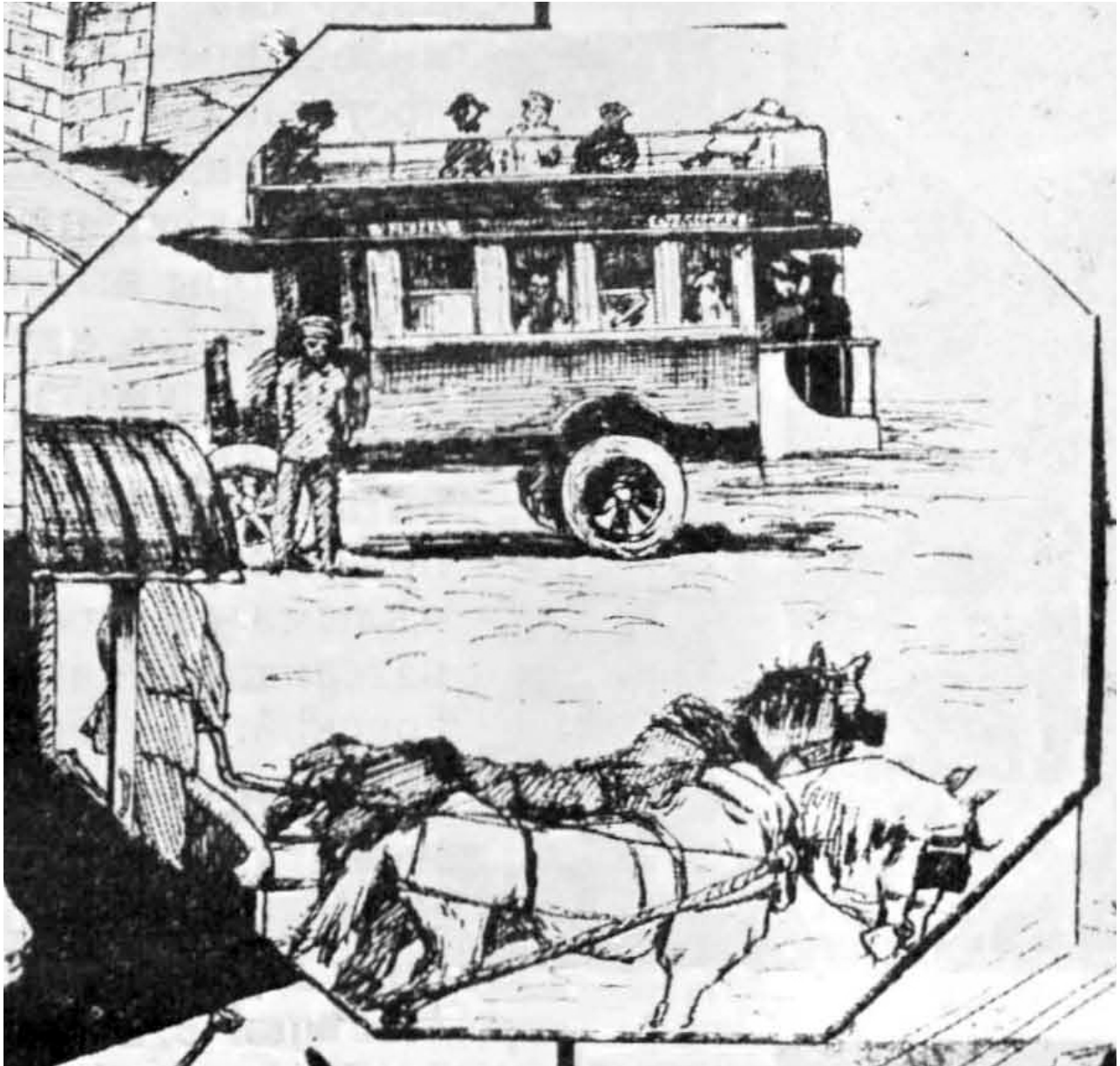

Харківський автобус на Привокзальній площі

Харківський автобус біля саду Ветеринарного інституту

Потрапив новий транспортний засіб і на опубліковану в «Южном Крае» на початку липня 1910 р. карикатуру «Харьковские контрасты», де, поміж зображень кількох інших «контрастів» міста, було поміщено також малюнок, на якому чепурний автобус К. Г. Шиманського протиставлявся виснаженим й охлялим коням, запряженим у вагон кінного трамваю [136].

«Харьковские контрасты» (фрагмент)

У замітці «Движение автобусов продолжается» зауважувались переваги автобусів перед кінним трамваем, оскільки вони рухаються значно швидше і без пересадки, а зупиняються майже на всіх зупинках конки. «Жаль только, – зазначав дописувач, – что автобусы ходят довольно редко, в виду чего публика, не дождавшись автобуса, садится на конку, которая в последнее время выпускает больше вагонов» [137]. У наступному газетному повідомленні автор теж шкодував, що автобусів, таких популярних серед публіки,

надто мало і вони довго стоять на станції відправлення, хоча пасажири моментально заповнюють їх відразу після приходу на зупинку. За таких умов автобусам було складно конкурувати з конкою, яка встигала за цей час відправити 3–4 вагони. «А между тем нельзя не пожелать скорейшей замены этими автобусами первобытного и жестокого по отношению к животным бельгийского учреждения, которое наряду с нашими реками и бочками ассенизаторов, обозами, разъезжающими по улицам среди белого дня, сделались для нашего города притчей во языцех» [138].

Ще один газетний матеріал заслуговує на те, щоб зачитувати його повністю: «Несмотря на незначительное пока число курсирующих автобусов, они, несомненно, приносят большую пользу. Автобус проходит расстояние от вокзала до драматического театра в течение 15 минут, включая сюда остановки, и идет без всякой пересадки. Наша же злосчастная конка, которую теперь город немного «подтянул», за 15 минут доходит с вокзала только до Павловской площади. Расстояние же от последней до драматического театра она проходит в 10 минут. Если к этому прибавить, что на пересадке ожидание сумского вагона продолжается иногда 5 и более минут, то приходится заключить, что пассажиры автобуса прибывают на место назначения вдвое скорее, чем пассажиры г.г. бельгийцев. Для дачников, спешащих на вокзал к поезду и едущих с Сумской улицы, автобусы незаменимы. Однако, пока еще число вагонов незначительно, автобусы долго стоят на конечных пунктах (вокзал и угол Ветеринарной), что, конечно, не в интересах публики. Когда же число вагонов будет увеличено, автобусы явятся громадными конкурентами для конки. Достаточно сказать, что автобус обгоняет на Екатеринославской улице 2, а иногда и 3 вагона конки. Необходимо также отметить, что шоффера (*саме так, з подвійною «ф»* – А. Д., Н. О.) прекрасно справляются со своими обязаностями» [139].

Як бачимо, питання конкуренції автобусів з конкою виявилось перспективним, однак на практиці, за обмеженої кількості автомобілів на лінії (їх було всього три), новий транспортний засіб програвав кінному трамваю і був радше потенційною, ніж реальною загрозою для бельгійського Товариства. З огляду на це нагальним було питання збільшення кількості вагонів-автобусів на маршруті і, за свідченням автора газетного матеріалу, К. Г. Шиманський найближчим часом планував це зробити, додавши кілька нових автомобілів на маршрут. Поки що ж багатьом пасажирам доводилось чекати по кілька годин, щоб покататись на автобусі, а місця «на вокзал і на Сумську брались приступом, прямо с боя». Виручка з кожного автобуса становила в середньому 35–40 крб. [140].

Значна кількість пасажирів, тіснява і товкотнеча під час посадки в автобуси швидко привабили дрібних злочинців. Перша відома кишенькова крадіжка в автобусі сталась вже 14 червня 1910 р., коли у члена громадянського відділу харківського окружного суду С. В. Роздольського поблизу вокзалу поцупили золотий годинник вартістю 105 крб. [141; 142]. Наступного дня в автобусі було вкрадено гаманець, і власник через оголошення в «Южном Крае» просив крадія повернути два ключі і записочки [143]. Не забарились і перші дорожньо-транспортні пригоди за участі міських автобусів. Так, 21 червня 1910 р. перший номер автобуса, проїжджаючи через Павловську площу у напрямі Сумської вулиці, налякав коня ванька (візника) № 233, який рухався назустріч. Злякавшись автобуса, кінь смикнувсь убік, зачепивши дροжками вагон кінного трамваю № 33, екіпаж перекинувся, викинувши на бруківку пасажирку з дитиною. Пасажирка забила руку, дитина відбулась переляком, а у дрожек ванька зламались голоблі [144; 145]. Траплялись подібні ДТП і пізніше – 7 липня на Павлівській площі коні двох дрогалів, злякавшись автобуса, вискочили на тротуар і мало не увірвались до широко відчинених дверей одного з магазинів [146].

Інформацію про кількість і час прибуття додаткових автобусів знаходимо у матеріалі «Южного Края» від 25 червня 1910 р., в якому повідомляється, що до Харкова приблизно через два тижні мають прибути два додаткові автомобілі, і це має суттєво посприяти врегулюванню автобусного руху [147]. Втім, не все пішло так, як планувалось. Вже наприкінці липня на маршруті лишився тільки один автобус з трьох, оскільки два інші були

відправлені на переобладнання з метою заміни старих двигунів новими «более сильными, при которых движение автобусов будет гораздо исправнее, чем было до сих пор». Два нові автобуси все ще не прибули, і тепер у серпні очікували вже на прибуття аж трьох автобусів, що дозволило б збільшити кількість парку до шести автомашин. Планувалось, що чотири з них лишаться на старому маршруті з Сумської до залізничного вокзалу, а два відкриють автобусне сполучення між вокзалом та вулицею Старомосковською [148]. Виконати заплановане вдалось лише частково – 1 серпня на лінію вийшов автобус № 4, який був суттєво потужнішим і комфортнішим за перші три, оскільки мав сильніший двигун і м'якші ресори. Ймовірно, це був автобус моделі С 40 фірми Gaggenau і судячи з усього, саме його фото (наскільки можна судити через погану якість зображення) було опубліковане у числі «Южного Края» за 21 листопада 1910 р. у матеріалі під заголовком «Два способа передвижения в Харькове. Вагон конно-железной дороги. Автобус» [149].

Втім, попри прибуття четвертої автомашини, попервах на початку серпні 1910 р. на маршруті попервах залишився лише один автобус, оскільки на перших трьох міняли покриття, і вивести їх з ремонту планувалось лише наступного тижня. З новою автомашиною запровадили і нові правила поведінки в автобусі – відтепер один кондуктор перебував у салоні транспортного засобу, а другий – на імперіалі. Пасажири допускались в автомобіль у строго визначеній кількості з метою запобігання перевантаженню, а на імперіалі заборонялось їхати стоячи. Незабаром планувалось також додати ще один новий автобус під № 5 [150].

Здійснити останнє, судячи з усього, не вдалось, принаймні у замітці від 21 жовтня 1910 р. повідомлялось, що К. Г. Шиманський був власником усього чотирьох автобусів [151]. Та й ці чотири перебували у далеко не найкращому стані. На початку вересня 1910 р. міський поліцеймейстер звернувся до будівельного відділу губернського правління з клопотанням призначити спеціальну комісію для огляду автобусів К. Г. Шиманського, які перебували у несправному стані й випускали багато їдкового диму. Реагуючи на звернення, губернське правління просило старшого фабричного інспектора зі спеціальною комісією оглянути автобуси і з'ясувати, чи не може несправність двигуна призвести до вибуху [152; 153]. Про не надто високу рентабельність підприємства свідчить той факт, що коли до Харківської міської думи було подано пропозицію про надання автобусної концесії у місті одному із великих закордонних акціонерних товариств, К. Г. Шиманський не збирався конкурувати, а лише висловлював жаль, що його почин не було підтримано місцевими капіталістами і просив включити до умов договору щодо концесії вимогу сплатити йому за наявні у нього чотири автобуси [151; 154].

Втім, пропозиція щодо автобусної концесії з боку іноземного акціонерного товариства не просунулася далі розгляду на одному із засідань міської думи, і після зимової перерви з весни 1911 р. автобуси К. Г. Шиманського знов відновили рух вулицями міста. У лютому 1911 р. підприємець подав до думи клопотання про дозвіл на рух автобусів по вулицях Єкатеринославській, Московській, Старо-Московській, площах Ніколаєвській та Павлівській до залізничного вокзалу й у зворотному напрямі, й на засіданні 4 лютого отримав відповідний дозвіл. Одночасно було прийнято побажання покращити умови рухи Московською вулицею, а саме зобов'язати бельгійське товариство впрягати коней у вагон цугом, а не по четверо в ряд. К. Г. Шиманський мав також заборонити водіям автобусів обганяти вагон конки, що рухався попереду, щоб на проїжджій частині лишався вільний простір [155; 156]. 29 березня 1911 р. спеціальна комісія за участі інженерів губернського присутствія та поштово-телеграфного округу оглянула маршрути слідування автобусів К. Г. Шиманського. Проїхавши автобусом, члени комісії виміряли відстань від імперіала до кабелів та дротів телефонної мережі, виявивши, що лише в одному місці поблизу Мироносицької церкви кабель звисає так низько, що його можна дістати рукою. В усіх інших місцях на лінії руху автобуса пасажирам імперіала ніщо не загрожувало [157]. 8 квітня 1911 р., як повідомлялось в «Южном Крае», «в Харькове снова начали ходить автобусы и в прежнем направлении, с вокзала и в прежнем направлении, с вокзала на Сумскую ул. Автобусы несколько подправлены и трясут не так жестко, как раньше» [158]. «Утро» у замітці з того ж приводу зазначало, що автобуси відремонтовані і «дают меньше дыму» [159].

Постанову думи щодо дозволу руху автобусів К. Г. Шиманського було наприкінці лютого призупинено губернатором і передано питання на розгляд губернського у земських і міських справах

присутствія [160]. Після відповідного розгляду дозвіл було частково скасовано – рух автобусів по Московській вулиці заборонили [161]. Отже, навесні 1911 р. автобусний рух було відновлено, щоправда, минулорічної популярності автобуси вже не мали. У замітці «На городском кладбище» дописувач «Утра» згадував, що автобуси зазвичай були майже порожніми [162]. Після весни 1911 р. згадки у місцевій періодиці про автобусний рух вулицями Харкова взагалі зникають. Судячи з усього, вже 1911 року, не витримавши конкуренції, К. Г. Шиманський був змушений згорнути своє автобусне підприємство. Про це, а також про подальшу долю придбаних ним автомашин дізнаємось із опублікованої у жовтні 1913 р. у газеті «Южный Край» замітки «Мелочи жизни»: «К. Г. Шиманский имел автобусы, желая не то разрушить благосостояние ненавистных бельгийских конюшников, не то разрушить в конце харьковские псевдомостовые. Первое кончилось, как известно, неудачей, а второе имело большой, несомненный успех. Это было в 1911 г. Через два года г. Шиманский переделал автобусы в грузовики и решил пустить их по Харькову снова, но уже с другой целью, вполне коммерческой, а не боевой, никому не угрожая, а только чтобы дать им работу» [163]. Такою була доля першого реалізованого проєкту організації регулярного громадського автомобільного транспорту в Харкові.

Підбиваючи підсумки, можна впевнено стверджувати, що виявлені повідомлення газет «Южный Край» та «Утро» є важливим джерелом інформації з історії розвитку автомобільного громадського транспорту у Харкові на початку ХХ ст. Вони дозволяють виявити причини виникнення і зміст перших проєктів автомобільних пасажирських перевезень у місті, а також з'ясувати, що вони були тісно пов'язані із вирішенням так званого «трамвайного питання» – стосунків міста з Анонімним товариством Харківські кінно-залізні дороги, яке належало бельгійським власникам. Окремі проєкти автомобільних перевезень пасажирів у Харкові – приміське автобусне сполучення за маршрутом Харків–Помірки і доправлення публіки на іподром від Театральної площі у дні кінних перегонів – втілювались вже у 1908–1909 рр., однак вперше офіційне автобусне сполучення у місті було відкрито на регулярному маршруті від вулиці Ветеринарної до залізничного вокзалу 6 червня 1910 р.

Автобусне сполучення проіснувало у Харкові впродовж літа–осені 1910 р., було поновлене з весни наступного року і тривало, ймовірно, не довше, ніж до осені 1911 р. Принаймні у числах газет «Южный Край» та «Утро» за наступні роки повідомлень про існування регулярного автобусного сполучення у місті не виявлено. Не виносилось автобусне питання й на розгляд Харківської міської думи, Імператорського технічного Товариства, не ставало предметом громадських обговорень. Судячи з усього, перший досвід налагодження автобусних пасажироперевезень у Харкові виявився не надто вдалим і не спромігся скласти гідної конкуренції іншим видам тогочасного міського громадського транспорту – кінному та електричному трамваю. Собівартість руху автобусів була надто високою порівняно із собівартістю конки й міського електричного трамваю. Серед основних причин невдачі налагодження регулярного руху автобусів у місті слід назвати низьку якість проїжджої частини, а також самих автомашин, які часто виходили з ладу, потребували ремонту різного рівня складності, заміни покриття тощо.

Література

1. Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін. Харків: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. 686 с.
2. Вітченко В. І., Іващенко В. Ю. У русі, долаючи час: (До 100-річчя харківського трамваю). Харків: ХКП «Міськелектротранс», 2006. 180 с.
3. Головка А. Н., Ярмиш А. Н. Сделал, что мог...: Харьковский городской голова Александр Константинович Погорелко. Харьков: Основа, 1998. 138 с.
4. Чорний Д. М. По лівий берег Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. 304 с.
5. Шляхтинский К. Автомобиль в России. История автомобиля. М.: ХОББИКНИГА, 1993. 96 с.
6. История автомобильного транспорта России до 1917 года / [сост. Э. Е. Писаренко, Б. А. Приходько, В. Г. Чванов]. М.: НИИАТ, 1994. 494 с.

7. Рубец А. Д. История автомобильного транспорта России. М.: Эксмо, 2008. 304 с.
8. Домановський А. М., Олешко Н. П. Перші автомобілі та автомобільні дорожньо-транспортні пригоди у Харкові на початку ХХ ст. (за матеріалами місцевої преси). *Інтелегенція і влада*. 2019. Вип. 40. С. 139–150.
9. Пономаренко И. Об истории харьковского автобусного транспорта. *Харьков манящий* [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://moniacs.kh.ua/ob-istorii-harkovskogo-avtobusnogo/>
10. На рубеже веков: автобусы. *Харьковские известия. Информационно-аналитический портал* [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://izvestia.kharkov.ua/on-line/20/1265922.html>
11. Первые автобусы в Харькове. Транспорт, который «рождался» дважды. *Город X. Новостной портал* [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://gx.net.ua/comics/pervye-avtobusy-v-kharkove.-transport_-kotoryj-rozhdalsya-dvazhdy.html
12. Никопоренко Л. В. Газета «Южный Край» як джерело з історії м. Харкова. *Перші Сумцовські читання: тези наукової конференції, присвяченої 75-річчю Музею Слобідської України імені Г. С. Сковороди*, 17–18 квітня 1995 р. Харків, 1995. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/1995/article.html?n=546>
13. Бабецький Є. М. Вихід «Южного Края» (сторінка з історії місцевої преси). *Історія Слобідської України: хрестоматія* / уклад. Д. М. Чорний. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2016. С. 135–142 (передрук з газети «Южный Край» (1910 р., 1 (14) декабля).
14. Багалеї Д. І., Миллер Д. П. История харьковской журналистики. *Багалеї Д. І., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905)*. Репринт. изд. Харьков, 1993. Т. 2. 989 с.
15. Михайлин І. Л. Нарис історії журналістики Харківської губернії (1812–1917). Харків: Колорит, 2007. 366 с.
16. Ясь О. В. «Южный Край». *Енциклопедія історії України*. Т. 10 (Т–Я). К., 2013. С. 695.
17. Чорний Д. М. Газета «Утро»: історія становлення, місце в системі періодичної преси міст Лівобережної України. *Українська періодика: історія та сучасність*. Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 70-річчю багатотиражної газети «Харківський університет». Харків, 1998. С. 63–66.
18. Малютина О. К. Харьковская газета «Утро» о благоустройстве города в период революционных событий 1905–1907 гг. *Історія науки і біографістика*. 2019. № 3. С. 88–105.
19. Губин Д. Нехмурое «Утро». *Время* [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://timeua.info/post/kharkov/nehmuroe-utro-18812.html>
20. Чорний Д. М. Історія Слобідської України: підручник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. 264 с.
21. Автомобили в Харькове. *Южный Край*. 1901. 1 (14 февраля), четверг. № 6920. С. 3.
22. Высочин Д. И. Бельгийские кандалы: По поводу трамвайного соглашения. Харьков: тип. Губ. правл., 1908. 190 с.
23. Харьковец. Отголоски. *Южный край*. 1896. 10 (22) февраля, суббота. № 5182. С. 2.
24. Очерк современного положения некоторых отраслей городского хозяйства. *Южный край*. 1898. 19 (31) марта, четверг. № 5906. С. 2–3.
25. Пользование конно-железными дорогами. *Южный Край*. 1901. 1 (14 февраля), четверг. № 6920. С. 3.
26. Просьба об эксплуатации автомобилей. *Южный Край*. 1903. 14 (27) марта, пятница. № 7672. С. 3.
27. К вопросу об эксплуатации автомобилей. *Южный Край*. 1903. 21 марта (8 апреля), пятница. № 7679. С. 4.
28. Трамвайный вопрос. *Южный Край*. 1906. 1 (14) декабря, пятница. № 8953. С. 4.
29. К вопросу об устройстве автомобильного движения в Харькове. *Харьковские губернские ведомости*. 1907. 15 февраля, четверг. № 37. С. 3.
30. Об устройстве автомобильного движения. *Южный Край*. 1907. 15 (28) февраля, четверг. № 9014. С. 3.

31. Ходатайство о разрешении автомобильного движения. *Утро*. 1907. 15 февраля, четверг. № 70. С. 3.
32. Автомобильное движение. *Южный Край*. 1907. 6 (19) марта, вторник. № 9030. С. 4.
33. Заявление гласного К. Г. Шиманского об организации автомобильного движения по главным улицам Харькова. *Утро*. 1907. 6 марта, вторник. № 86. С. 5.
34. Городская дума. Заседание 7 марта. *Южный Край*. 1907. 9 (22) марта. № 9033. С. 4–5.
35. Заседание городской думы. *Утро*. 1907. 9 марта, пятница. № 89. С. 3.
36. Заседание городской думы. *Южный Край*. 1907. 8 (21) марта, четверг. № 9032. С. 5.
37. Заседание городской думы. *Южный Край*. 1907. 9 (22) марта, пятница. № 9033. С. 5.
38. Заседание городской думы. *Южный Край*. 1907. 8 (21) марта, четверг. № 9032. С. 5.
39. фон-Дитмар Н., гласный думы. Письмо в редакцию [о трамвайном вопросе]. *Южный Край*. 1907. 14 (27) марта, среда. № 9037. С. 4.
40. Городская дума. Заседание 20 июня. *Южный Край*. 1907. 22 июня (5 июля), пятница. № 9115. С. 4.
41. О трамвае. *Южный Край*. 1907. 29 августа (11 сентября), среда. № 9171. С. 5.
42. К трамвайному вопросу. *Южный Край*. 1907. 5 (18) сентября, среда. № 9177. С. 3.
43. Городская дума. Заседание 20-го сентября. *Южный Край*. 1907. 22 сентября (5 октября), суббота. № 9190. С. 3–4.
44. Городская дума. Заседание 21-го сентября. *Южный Край*. 1907. 23 сентября (6 октября), воскресенье. № 9191. С. 4.
45. Состав городских комиссий [трамвайная комиссия]. *Южный Край*. 1907. 29 сентября (12 октября), суббота. № 9196. С. 3.
46. Собрание по трамвайному вопросу. *Южный Край*. 22 октября (4 ноября), среда. 1908 г. № 9518. С. 4–5.
47. Новые предложения бельгийского О-ва. *Южный Край*. 1908. 21 февраля (5 марта), четверг. № 9316. С. 3.
48. Городская дума. Заседание 4-го июня. *Южный Край*. 1908. 6 (19) июня, пятница. № 9403. С. 3.
49. Харьковец. Трамвайный вопрос. *Южный Край*. 1908. 6 (19) июня, пятница. № 9403. С. 3–4.
50. Городская дума. Заседание 6-го июня. *Южный Край*. 1908. 8 (21) июня, воскресенье. № 9405. С. 3–4.
51. Сермягин И. Трамвайный вопрос. *Утро*. 1908. 8 июня, воскресенье. № 459. С. 6.
52. Соглашение с Бельгийским Обществом. *Южный Край*. 1908. 10 (23) июня, вторник. № 9406. С. 4.
53. Городская дума. Заседание 9-го июня. *Южный Край*. 1908. 11 (24) июня, среда. № 9407. С. 3–4.
54. Грищенко Ив., гласный думы. По поводу трамвая. *Южный Край*. 1908. 17 (30) июня, вторник. № 9412. С. 4.
55. Остапенко Ал. К трамвайному вопросу (Письмо в редакцию). *Южный Край*. 1908. 20 июня (3 июля), пятница. № 9415. С. 3–4.
56. Остапенко Ал. К трамвайному вопросу (Письмо в редакцию). *Южный Край*. 1908. 29 июня (12 июля), воскресенье. № 9423. С. 4–5.
57. В трамвайной комиссии. *Южный Край*. 1908. 7 (20) сентября, воскресенье. № 9481. С. 5.
58. В трамвайной комиссии. *Южный Край*. 1908. 10 (23) сентября, среда. № 9482. С. 5.
59. Заседание городской думы. *Южный Край*. 1908. 11 (24) сентября, четверг. № 9483. С. 4.
60. В трамвайной комиссии. *Южный Край*. 1908. 19 сентября (2 октября), пятница. № 9490. С. 3.
61. Городская дума. Заседание 18 сентября. *Южный Край*. 1908. 20 сентября (3 октября), суббота. № 9491. С. 3.
62. В трамвайной комиссии. *Южный Край*. 1908. 26 сентября (9 октября), пятница. № 9496. С. 4.
63. Грищенко Ив., гласный. Открытое письмо к гласным думы и обывателям г. Харькова. *Южный Край*. 1908. 9 (22) октября, четверг. № 9507. С. 3–4.

64. Салтыков Н. Трамвайный вопрос и его решение. *Утро*. 1908. 12 октября, воскресенье. № 564. С. 5.
65. Интересное заявление. *Южный Край*. 1907. 11 (24) августа, суббота. № 9157. С. 4.
66. Автомобильное движение. *Утро*. 1907. 11 августа, суббота. № 211. С. 3.
67. Автомобильное движение в г. Харькове. *Южный Край*. 1908. 8 (21) апреля, вторник. № 9355. С. 4.
68. Автомобильное движение в гор. Харькове. *Утро*. 1908. 12 июня, четверг. № 462. С. 4.
69. К автомобильному движению в Харькове. *Харьковские губернские ведомости*. 1908. 12 июня, четверг. № 130. С. 2–3.
70. Автомобильное сообщение. *Южный Край*. 1908. 17 (30) января, четверг. № 9287. С. 6.
71. Открытие нового дачного театра в роще «Померки» [: рекламное объявление]. *Утро*. 1908. 29 июня, воскресенье. № 477. С. 2.
72. Харьков «прогрессирует». *Южный Край*. 1908. 24 июня (7 июля), вторник. № 9418. С. 4.
73. Горе-автомобили. *Южный Край*. 1908. 19 августа (1 сентября), вторник. № 9464. С. 4.
74. Книга по трамвайному вопросу. *Утро*. 1908. 12 сентября, пятница. № 538. С. 4.
75. К трамвайному вопросу. *Утро*. 1908. 12 сентября, пятница. № 538. С. 4.
76. Трамвайный вопрос. *Южный Край*. 1908. 22 октября (4 ноября), среда. № 9518. С. 5.
77. Собрание по трамвайному вопросу. *Южный Край*. 1908. 21 октября (3 ноября), вторник. № 9517. С. 4.
78. Собрание по трамвайному вопросу. *Южный Край*. 1908. 22 октября (4 ноября), среда. № 9518. С. 4–5.
79. Совещание обывателей гор. Харькова по трамвайному вопросу. *Утро*. 1908. 21 октября, вторник. № 571. С. 4.
80. Частное совещание по трамвайному вопросу. *Утро*. 1908. 22 октября, среда. № 572. С. 4–5.
81. К трамвайному вопросу. *Утро*. 1908. 23 октября, четверг. № 573. С. 5.
82. В комиссии электротехников (Трамвайный вопрос). *Утро*. 1908. 24 октября, пятница. № 574. С. 5.
83. Заседание трамвайной комиссии при электротехническом отделе технического общества. *Утро*. 1908. 25 октября, суббота. № 575. С. 4.
84. Заседания. *Южный Край*. 1908. 26 октября (8 ноября), воскресенье. № 9522. С. 6.
85. Трамвайный вопрос в техническом Обществе. *Южный Край*. 1908. 29 октября (11 ноября), среда. № 9524. С. 5.
86. Трамвайный вопрос в техническом Обществе. *Южный Край*. 1908. 30 октября (12 ноября), четверг. № 9525. С. 5.
87. Заседание электротехнического отдела технического общества. *Утро*. 1908. 29 октября, среда. № 578. С. 4.
88. В Трамвайной комиссии электротехнического отдела. *Утро*. 1908. 30 октября, четверг. № 579. С. 4.
89. Доклад городского головы по трамвайному вопросу, читанный в заседании Думы 3 ноября. *Утро*. 1908. 8 ноября, суббота. № 587. С. 6.
90. Доклад городского головы по трамвайному вопросу, читанный в заседании Думы 3 ноября. *Утро*. 1908. 9 ноября, воскресенье. № 588. С. 7.
91. Совещание по трамвайному вопросу. *Южный Край*. 1909. 27 января (9 февраля), вторник. № 9597. С. 4.
92. Совещание по трамвайному вопросу (окончание). *Южный Край*. 1909. 28 января (10 февраля), среда. № 9598. С. 5.
93. Частное совещание по трамвайному вопросу. *Утро*. 1909. 27 января, вторник. № 651. С. 5.
94. Частное совещание по трамвайному вопросу (Окончание). *Утро*. 1909. 28 января, среда. № 652. С. 5.
95. Е-ъ. Из дорожных разговоров. *Южный Край*. 1909. 20 июня (3 июля), суббота. № 9717. С. 5.
96. Автомобили. *Южный Край*. 1909. 27 января (9 февраля), вторник. № 9597. С. 5.

97. Сообщение на автомобилях с дачной роцей «Померки». *Утро*. 1909. 11 февраля, среда. № 663. С. 4.
98. Харьков–Померки. *Южный Край*. 1909. 19 марта (1 апреля), четверг. № 9640. С. 1.
99. Харьков–Померки. *Южный Край*. 1909. 22 марта (4 апреля), воскресенье. № 9643. С. 2.
100. Автомобильное движение «Харьков–Померки». *Южный Край*. 1909. 22 мая (4 июня), среда. № 9692. С. 1.
101. Автомобильное движение «Харьков–Померки». *Южный Край*. 1909. 23 мая (5 июня), суббота. № 9693. С. 1.
102. Автомобильное сообщение. *Южный Край*. 30 июля (12 августа), четверг. № 9751. С. 4.
103. Автомобильное сообщение. *Южный Край*. 1909. 10 (23) апреля, пятница. № 9657. С. 4.
104. Автомобильное движение. *Утро*. 1909. 14 апреля, вторник. № 714. С. 4.
105. Об автомобильной езде. *Южный Край*. 1909. 18 апреля (1 мая), суббота. № 9664. С. 5.
106. [Рекламное объявление]. *Утро*. 1909. 29 марта, воскресенье. № 702. С. 8.
107. [Рекламное объявление]. *Утро*. 1909. 1 апреля, среда. № 703. С. 6.
108. [Рекламное объявление]. *Утро*. 1909. 5 апреля, воскресенье. № 707. С. 7.
109. [Рекламное объявление]. *Утро*. 1909. 16 апреля, четверг. № 716. С. 6.
110. [Рекламное объявление]. *Утро*. 1909. 23 апреля, четверг. № 722. С. 6.
111. [Рекламное объявление]. *Утро*. 1909. 14 июня, воскресенье. № 766. С. 8.
112. [Рекламное объявление]. *Утро*. 1909. 21 июня, воскресенье. № 772. С. 8.
113. К устройству автобусного движения. *Южный Край*. 1909. 5 (18) ноября, четверг. № 9831. С. 5.
114. Предложение городу об устройстве автобусного движения параллельно конке. *Утро*. 1909. 5 ноября, четверг. № 885. С. 4.
115. Городская дума. Заседание 25-го ноября. *Южный Край*. 1909. 27 ноября (10 декабря), пятница. № 9850. С. 5.
116. Заседание городской думы. *Утро*. 1909. 26 ноября, четверг. № 902. С. 4–5.
117. Юсь. Харьковские рассказы. Недельные итоги. *Южный Край*. 1909. 29 ноября (12 декабря), воскресенье. № 9852. С. 8.
118. К устройству автобусного движения. *Южный Край*. 1909. 9 (22) декабря, среда. № 9860. С. 6.
119. Автобусы К. Г. Шиманского. *Утро*. 1909. 9 декабря, среда. № 913. С. 5.
120. Городская дума. Заседание 21 декабря. *Южный Край*. 1909. 22 декабря (4 января), вторник. № 9871. С. 4.
121. К открытию автомобильного движения в Харькове. *Утро*. 1910. 25 февраля, четверг. № 976. С. 4.
122. Заседание городской думы. *Южный Край*. 1910. 13 (26) марта, суббота. № 9937. С. 4.
123. Городская дума. Заседание 13-го марта. *Южный Край*. 1910. 14 (27) марта, воскресенье. № 9938. С. 7.
124. Заседание городской думы. *Утро*. 1910. 13 марта, суббота. № 990. С. 4.
125. Испытание автобусов. *Южный Край*. 1910. 29 апреля (12 мая), четверг. № 9975. С. 4.
126. Открытие автобусного движения. *Утро*. 1910. 29 апреля, четверг. № 1028. С. 4.
127. Поправка. *Утро*. 1910. 30 апреля, пятница. № 1029. С. 6.
128. Резонер. По городу (Мысли, беседы, наблюдения). *Южный Край*. 1910. 2 (15) мая, воскресенье. № 9978. С. 7.
129. К движению автобусов. *Южный Край*. 1910. 18 (31) мая, вторник. № 9991. С. 5.
130. К открытию автобусного движения. *Южный Край*. 1910. 2 (15) июня, среда. № 10003. С. 4.
131. Пробная поездка автобуса. *Утро*. 1910. 2 июня, среда. № 1056. С. 5.
132. Автобусное движение. *Южный Край*. 1910. 5 (18) июня, суббота. № 10006. С. 4.
133. К автобусному движению. *Южный Край*. 1910. 8 (21) июня, вторник. № 10008. С. 4.
134. Автобусное движение. *Утро*. 1910. 8 июня, вторник. № 1061. С. 4.
135. Харьковский автобус на Привокзальной площади [фото]; Харьковский автобус у сада Ветеринарного института [фото]. *Южный Край*. 1910. 20 июня, воскресенье. Иллюстрированное приращение к № 10019. С. 3.

136. Харьковские контрасты. *Южный Край*. 1910. 4 июля, воскресенье. Иллюстрированное прибавление к № 10031. С. 4.
137. Движение автобусов продолжается. *Южный Край*. 1910. 9 (22) июня, среда. № 10009. С. 4.
138. Автобусы. *Южный Край*. 1910. 10 (23) июня, четверг. № 10010. С. 4.
139. Автобусы и конка. *Южный Край*. 1910. 12 (25) июня, суббота. № 10012. С. 4.
140. Автобусы. *Южный Край*. 1910. 15 (28) июня, вторник. № 10014. С. 5.
141. Карманная кража. *Южный Край*. 1910. 16 (29) июня, среда. № 10015. С. 4.
142. Карманная кража. *Утро*. 1910. 16 июня, среда. № 1068. С. 5.
143. 15 июня вечер. *Южный Край*. 1910. 17 (30) июня, четверг. № 10016. С. 6.
144. Ушибы. *Южный Край*. 1910. 24 июня (7 июля), четверг. № 10022. С. 4.
145. Ушибы. *Утро*. 1910. 24 июня, четверг. № 1075. С. 4.
146. Автобус и лошади. *Южный Край*. 1910. 8 (21) июля, четверг. № 10034. С. 4.
147. Новые автобусы. *Южный Край*. 1910. 25 июня (8 июля), пятница. № 10023. С. 4.
148. Движение автобусов. *Южный Край*. 1910. 24 июля (6 августа), суббота. № 10048. С. 4.
149. Два способа передвижения в Харькове. Вагон конно-железной дороги. Автобус [фото]. *Южный Край*. 1910. 21 ноября, воскресенье. № 10148. С. 3.
150. Новый автобус. *Южный Край*. 1910. 1 (14) августа, воскресенье. № 10055. С. 6.
151. Автобусная концессия. *Южный Край*. 1910. 21 октября (3 ноября), четверг. № 10121. С. 4.
152. К осмотру автобусов. *Южный Край*. 1910. 12 (25) сентября, воскресенье. № 10089. С. 7.
153. К осмотру автобусов. *Утро*. 1910. 12 сентября, воскресенье. № 1142. С. 3.
154. В городской думе. *Утро*. 1910. 13 ноября, суббота. № 1194. С. 5.
155. Городская дума. *Южный Край*. 1911. 5 (18) февраля, суббота. № 10210. С. 3–4.
156. В городской думе. *Утро*. 1911. 5 февраля, суббота. № 1263. С. 4.
157. Автобусное движение. *Утро*. 1911. 30 марта, среда. № 1307. С. 5.
158. Автобусное движение. *Южный Край*. 1911. 9 (22) апреля, суббота. № 10263. С. 3.
159. Автобусное движение. *Утро*. 1911. 9 апреля, суббота. № 1316. С. 5.
160. Постановление харьковской городской думы. *Южный Край*. 1911. 26 февраля (11 марта), суббота. № 10228. С. 6.
161. Заседание губернского по земским и городским делам присутствия. *Южный Край*. 1911. 20 апреля (3 мая), среда. № 10271. С. 3.
162. На городском кладбище. *Утро*. 1911. 19 апреля, вторник. № 1323. С. 6.
163. Журналист. Мелочи жизни. *Южный Край*. 1913. 31 октября (13 ноября), четверг. № 11709. С. 6.

References

1. Istorija mesta Kharkova XX stolittja [History of Kharkiv city in the twentieth century] (in Ukrainian) / O. N. Jarmysh, S. I. Posokhov, A. I. Epshtejn ta in. Kharkiv: Folio; Zoloti storinky, 2004. 686 s.
2. Vitchenko V. I., Ivashhenko V. Ju. U rusi, dolajuchy chas: (Do 100-richchja kharkivskogho tramvaju) [In movement, breaking time (the 100th anniversary of Kharkiv Tram)] (in Ukrainian). Kharkiv: KhKP «Misjkelektrotrans», 2006. 180 s.
3. Gholovko A. N., Jarmysh A. N. Sdelal, chto mogh...: Kharjkovskij ghorodskoj gholova Aleksandr Konstantynovych Pogorelko [He did what he could ...: Kharkiv city chairman Alexander Konstantinovich Pogorelko] (in Russian). Kharjkov: Osnova, 1998. 138 s.
4. Chornyj D. M. Po livyj beregh Dnipra: problemy modernizaciji mist Ukrajiny (kinecj XIX – pochatok XX st.) [On the left bank of the Dnieper: problems of modernization of Ukrainian cities (the end of the nineteenth and early twentieth centuries)] (in Ukrainian). Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 2007. 304 s.
5. Shlyahinskij K. Avtomobil v Rossii. Istorija avtomobilya [Car in Russia. Car history] (in Russian). M.: HOBBIKNIGA, 1993. 96 s.
6. Istorija avtomobilnogo transporta Rossii do 1917 goda [The history of road transport in Russia before 1917] (in Russian) / [sost. E. E. Pisarenko, B. A. Prihodko, V. G. Chvanov]. M.: NIAT, 1994. 494 s.

7. Rubec A. D. *Istoriya avtomobilnogo transporta Rossii* [History of road transport in Russia] (in Russian). M.: Eksmo, 2008. 304 s.
8. Domanovskiy A. M., Oleshko N. P. *Pershi avtomobili ta avtomobiljni dorozhno-transportni pryghody u Kharkovi na pochatku XX st. (za materialamy miscevoji presy)* [The first cars and car accidents in Kharkov in the early twentieth century (based on materials of the local press)] (in Ukrainian). *Intelighencija i vlada*. 2019. Vyp. 40. S. 139–150.
9. Ponomarenko I. *Ob istorii harkovskogo avtobusnogo transporta* [About the history of Kharkiv bus transport] (in Russian). *Harkov manyashij* [Electronic resource]. Access mode: <https://moniacs.kh.ua/ob-istorii-harkovskogo-avtobusnogo/>
10. *Na rubezhe vekov: avtobusy* [At the turn of the century: buses] (in Russian). *Harkovskie izvestiya. Informacionno-analiticheskij portal* [Electronic resource]. Access mode: <http://izvestia.kharkov.ua/online/20/1265922.html>
11. *Pervye avtobusy v Harkove. Transport, kotoryj «rozhdalsya» dvazhdy* [The first buses in Kharkov. Transport that was «born» twice] (in Russian). *Gorod H. Novostnoj potral* [Electronic resource]. Access mode: https://gx.net.ua/comics/pervye-avtobusy-v-kharkove.-transport_-kotoryj-rozhdalsya-dvazhdy.html
12. Nykyporenko L. V. *Ghazeta «Yuzhnyj Kraj» jak dzhereło z istoriji m. Kharkova* [The newspaper «South Land» as the source of the history of Kharkiv] (in Ukrainian). *Pershi Sumcovskij chytannja: tezy naukoivoji konferenciji, prysvjachenoji 75-richchju Muzeju Slobidskoji Ukrajinny imeni Gh. S. Skovorody*, 17–18 kvitnja 1995 r. Kharkiv, 1995. [Electronic resource] Access mode: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/1995/article.html?n=546>
13. Babecykij Je. M. *Vykhid «Yuzhnogo Kraya» (storinka z istoriji miscevoji presy)* [Publication of the «South Land» (page on the history of the local press)] (in Ukrainian). *Istorija Slobidskoji Ukrajinny: khrestomatija / uklad. D. M. Chornyj*. Kharkiv: Vydavecj Oleksandr Savchuk, 2016. S. 135–142.
14. Bagalej D. I., Miller D. P. *Istoriya harkovskoj zhurnalistyki* [The history of Kharkov journalism] (in Russian). *Bagalej D. I., Miller D. P. Istoriya goroda Harkova za 250 let ego sushestvovaniya (1655–1905)*. Reprint. izd. Harkov, 1993. T. 2. 989 s.
15. Mykhajlyn I. L. *Narys istoriji zhurnalistyky Kharkivskoji ghuberniji (1812–1917)* [Essay on the history of journalism in the Kharkiv province (1812–1917)] (in Ukrainian). Kharkiv: Koloryt, 2007. 366 s.
16. Jasj O. V. *«Yuzhnyj Kraj»* [«South Land»] (in Ukrainian). *Encyklopedija istoriji Ukrajinny*. T. 10 (T–Ja). K., 2013. S. 695.
17. Chornyj D. M. *Ghazeta «Utro»: istorija stanovlennja, misce v systemi periodychnoju presy mist Livoberezhnoji Ukrajinny* [The newspaper «Utro»: history of formation, place in the system of periodicals of the cities of the Left Bank of Ukraine] (in Ukrainian). *Ukrajinjska periodyka: istorija ta suchasnistj. Materialy juvilejnoji naukoivoji konferenciji, prysvjachenoji 70-richchju baghatotyrazhnoji ghazety «Kharkivskij univertsytet»*. Kharkiv, 1998. S. 63–66.
18. Malyutina O. K. *Harkovskaya gazeta «Utro» o blagoustrojstve goroda v period revolyucionnyh sobytij 1905–1907 gg.* [Kharkov newspaper «Utro» on the improvement of the city during the revolutionary events of 1905–1907] (in Russian). *Istorija nauky i bioghrafistyka*. 2019. № 3. S. 88–105.
19. Gubin D. *Nehmuroe «Utro»* [Not gloomy «Utro»] (in Russian). *Vremya* [Electronic resource] Access mode: <http://timeua.info/post/kharkov/nehmuroe-utro--18812.html>
20. Chornyj D. M. *Istorija Slobidskoji Ukrajinny: pidruchnyk* [History of Slobidska Ukraine: textbook] (in Ukrainian). Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 2016. 264 s.
21. *Avtomobili v Harkove* [Cars in Kharkov] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1901. 1 (14 fevralya), chetverg. № 6920. S. 3.
22. Vysochin D. I. *Belgijskie kandaly: Po povodu tramvajnogo soglasheniya* [Belgian Shackles: Regarding the Tram Agreement] (in Russian). Harkov: tip. Gub. pravl., 1908. 190 s.
23. *Harkovec. Otgoloski* [Echoes] (in Russian). *Yuzhnyj kraj*. 1896. 10 (22) fevralya, subbota. № 5182. S. 2.
24. *Ocherk sovremennogo polozheniya nekotoryh otraslej gorodskogo hozyajstva* [Essay on the current state of some sectors of the urban economy] (in Russian). *Yuzhnyj kraj*. 1898. 19 (31) marta, chetverg. № 5906. S. 2–3.

25. Polzovanie konno-zheleznyimi dorogami [Use of horse-drawn railways] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1901. 1 (14 fevralya), chetverg. № 6920. S. 3.
26. Prosba ob eksploatacii avtomobilej [Request for car exploitation] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1903. 14 (27) marta, pyatnica. № 7672. S. 3.
27. K voprosu ob eksploatacii avtomobilej [On the issue of car exploitation] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1903. 21 marta (8 aprelya), pyatnica. № 7679. S. 4.
28. Tramvajnyj vopros [Tram question] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1906. 1 (14) dekabrya, pyatnica. № 8953. S. 4.
29. K voprosu ob ustrojstve avtomobilnogo dvizheniya v Harkove [On the question of the device of car traffic in Kharkov] (in Russian). *Harkovskie gubernskie vedomosti*. 1907. 15 fevralya, chetverg. № 37. S. 3.
30. Ob ustrojstve avtomobilnogo dvizheniya [About the device of car traffic] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1907. 15 (28) fevralya, chetverg. № 9014. S. 3.
31. Hodatajstvo o razreshenii avtomobilnogo dvizheniya [Application for a road traffic permit] (in Russian). *Utro*. 1907. 15 fevralya, chetverg. № 70. S. 3.
32. Avtomobilnoe dvizhenie [Car traffic] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1907. 6 (19) marta, vtornik. № 9030. S. 4.
33. Zayavlenie glasnogo K. G. Shimanskogo ob organizacii avtomobilnogo dvizheniya po glavnym ulicam Harkova [Statement of vowel deputy K. G. Shimanskyi on the organization of car traffic on the main streets of Kharkov] (in Russian). *Utro*. 1907. 6 marta, vtornik. № 86. S. 5.
34. Gorodskaya дума. Zasedanie 7 marta [City Council. Meeting on March 7] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1907. 9 (22) marta. № 9033. S. 4–5.
35. Zasedanie gorodskoj dumy [Meeting of the City Council] (in Russian). *Utro*. 1907. 9 marta, pyatnica. № 89. S. 3.
36. Zasedanie gorodskoj dumy [Meeting of the City Council] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1907. 8 (21) marta, chetverg. № 9032. S. 5.
37. Zasedanie gorodskoj dumy [Meeting of the City Council] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1907. 9 (22) marta, pyatnica. № 9033. S. 5.
38. Zasedanie gorodskoj dumy [Meeting of the City Council] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1907. 8 (21) marta, chetverg. № 9032. S. 5.
39. fon-Ditmar N., glasnyj dumy. Pismo v redakciyu [o tramvajnom voprose] [Letter to the editor [on the tram issue]] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1907. 14 (27) marta, sreda. № 9037. S. 4.
40. Gorodskaya дума. Zasedanie 20 iyunya [City Council. June 20 meeting] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1907. 22 iyunya (5 iyulya), pyatnica. № 9115. S. 4.
41. O tramvae [About tram] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1907. 29 avgusta (11 sentyabrya), sreda. № 9171. S. 5.
42. K tramvajnomu voprosu [On the tram issue] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1907. 5 (18) sentyabrya, sreda. № 9177. S. 3.
43. Gorodskaya дума. Zasedanie 20-go sentyabrya [City Council. September 20th meeting] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1907. 22 sentyabrya (5 oktyabrya), subbota. № 9190. S. 3–4.
44. Gorodskaya дума. Zasedanie 21-go sentyabrya [City Council. September 21th meeting] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1907. 23 sentyabrya (6 oktyabrya), voskresene. № 9191. S. 4.
45. Sostav gorodskih komissij [tramvajnaya komissiya] [The composition of municipal commissions [tram Commission]] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1907. 29 sentyabrya (12 oktyabrya), subbota. № 9196. S. 3.
46. Sobranie po tramvajnomu voprosu [Meeting on the tram issue] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 22 oktyabrya (4 noyabrya), sreda. 1908 g. № 9518. S. 4–5.
47. Novye predlozheniya belgijskogo O-va [New proposals of the Belgian society] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1908. 21 fevralya (5 marta), chetverg. № 9316. S. 3.
48. Gorodskaya дума. Zasedanie 4-go iyunya [City Council. June 4th meeting] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1908. 6 (19) iyunya, pyatnica. № 9403. S. 3.
49. Harkovec. Tramvajnyj vopros [Tram question] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1908. 6 (19) iyunya, pyatnica. № 9403. S. 3–4.

50. Gorodskaya дума. Zasedanie 6-go iyunya [City Council. June 6th meeting] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1908. 8 (21) iyunya, voskresene. № 9405. S. 3–4.
51. Sermyagin I. Tramvajnyj vopros [Tram question] (in Russian). *Utro*. 1908. 8 iyunya, voskresene. № 459. S. 6.
52. Soglashenie s Belgijskim Obshestvom [Agreement with the Belgian Society] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1908. 10 (23) iyunya, vtornik. № 9406. S. 4.
53. Gorodskaya дума. Zasedanie 9-go iyunya [City Council. June 9th meeting] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1908. 11 (24) iyunya, sreda. № 9407. S. 3–4.
54. Grishenko Iv., glasnyj dumy. Po povodu tramvaya [About the tram] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1908. 17 (30) iyunya, vtornik. № 9412. S. 4.
55. Ostapenko Al. K tramvajnomu voprosu (Pismo v redakciyu) [On the tram issue (Letter to the editor)] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1908. 20 iyunya (3 iyulya), pyatnica. № 9415. S. 3–4.
56. Ostapenko Al. K tramvajnomu voprosu (Pismo v redakciyu) [On the tram issue (Letter to the editor)] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1908. 29 iyunya (12 iyulya), voskresene. № 9423. S. 4–5.
57. V tramvajnoj komissii [In the tram commission] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1908. 7 (20) sentyabrya, voskresene. № 9481. S. 5.
58. V tramvajnoj komissii [In the tram commission] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1908. 10 (23) sentyabrya, sreda. № 9482. S. 5.
59. Zasedanie gorodskoj dumy [Meeting of the City Council] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1908. 11 (24) sentyabrya, chetverg. № 9483. S. 4.
60. V tramvajnoj komissii [In the tram commission] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1908. 19 sentyabrya (2 oktyabrya), pyatnica. № 9490. S. 3.
61. Gorodskaya дума. Zasedanie 18 sentyabrya [City Council. Meeting on September 18] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1908. 20 sentyabrya (3 oktyabrya), subbota. № 9491. S. 3.
62. V tramvajnoj komissii [In the tram commission] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1908. 26 sentyabrya (9 oktyabrya), pyatnica. № 9496. S. 4.
63. Grishenko Iv., glasnyj. Otkrytoe pismo k glasnym dumy i obyvateliam g. Harkova [An open letter to the councilors of the Duma and the inhabitants of Kharkov] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1908. 9 (22) oktyabrya, chetverg. № 9507. S. 3–4.
64. Saltykov N. Tramvajnyj vopros i ego reshenie [The tram issue and its solution] (in Russian). *Utro*. 1908. 12 oktyabrya, voskresene. № 564. S. 5.
65. Interesnoe zayavlenie [An interesting statement] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1907. 11 (24) avgusta, subbota. № 9157. S. 4.
66. Avtomobilnoe dvizhenie [Car traffic] (in Russian). *Utro*. 1907. 11 avgusta, subbota. № 211. S. 3.
67. Avtomobilnoe dvizhenie v g. Harkove [Car traffic in Kharkov] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1908. 8 (21) aprelya, vtornik. № 9355. S. 4.
68. Avtomobilnoe dvizhenie v gor. Harkove [Car traffic in Kharkov] (in Russian). *Utro*. 1908. 12 iyunya, chetverg. № 462. S. 4.
69. K avtomobilnomu dvizheniyu v Harkove [To car traffic in Kharkov] (in Russian). *Harkovskie gubernskie vedomosti*. 1908. 12 iyunya, chetverg. № 130. S. 2–3.
70. Avtomobilnoe soobshenie [Car traffic] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1908. 17 (30) yanvarya, chetverg. № 9287. S. 6.
71. Otkrytie novogo dachnogo teatra v roshe «Pomerki» [: reklamnoe obyavlenie] [Opening of a new dacha theater in the Pomeki grove [: advertisement]] (in Russian). *Utro*. 1908. 29 iyunya, voskresene. № 477. S. 2.
72. Harkov «progressiruet» [Kharkov is «progressing»] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1908. 24 iyunya (7 iyulya), vtornik. № 9418. S. 4.
73. Gore-avtomobili [Grief-cars] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1908. 19 avgusta (1 sentyabrya), vtornik. № 9464. S. 4.
74. Kniga po tramvajnomu voprosu [Book on the tram question] (in Russian). *Utro*. 1908. 12 sentyabrya, pyatnica. № 538. S. 4.

75. K tramvajnomu voprosu [On the tram issue] (in Russian). *Utro*. 1908. 12 sentyabrya, pyatnica. № 538. S. 4.
76. Tramvajnyj vopros [The Tram Question] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1908. 22 oktyabrya (4 noyabrya), sreda. № 9518. S. 5.
77. Sobranie po tramvajnomu voprosu [Meeting on the tram issue] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1908. 21 oktyabrya (3 noyabrya), vtornik. № 9517. S. 4.
78. Sobranie po tramvajnomu voprosu [Meeting on the tram issue] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1908. 22 oktyabrya (4 noyabrya), sreda. № 9518. S. 4–5.
79. Soveshanie obyvatelej gor. Harkova po tramvajnomu voprosu [Inhabitants of Kharkiv meeting on the on the tram issue] (in Russian). *Utro*. 1908. 21 oktyabrya, vtornik. № 571. S. 4.
80. Chastnoe soveshanie po tramvajnomu voprosu [Private meeting on the tram issue] (in Russian). *Utro*. 1908. 22 oktyabrya, sreda. № 572. S. 4–5.
81. K tramvajnomu voprosu [On the tram issue] (in Russian). *Utro*. 1908. 23 oktyabrya, chetverg. № 573. S. 5.
82. V komissii elektrotehnikov (Tramvajnyj vopros) [In the Commission of Electrical Engineers (Tram issue)] (in Russian). *Utro*. 1908. 24 oktyabrya, pyatnica. № 574. S. 5.
83. Zasedanie tramvajnoj komissii pri elektrotehnicheskome otdele tehničeskogo obshestva [Meeting of the tram commission at the electrotechnical department of the technical society] (in Russian). *Utro*. 1908. 25 oktyabrya, subbota. № 575. S. 4.
84. Zasedaniya [Meetings] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1908. 26 oktyabrya (8 noyabrya), voskresene. № 9522. S. 6.
85. Tramvajnyj vopros v tehničeskome Obshestve [The Tram Issue in the Technical Society] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1908. 29 oktyabrya (11 noyabrya), sreda. № 9524. S. 5.
86. Tramvajnyj vopros v tehničeskome Obshestve [The Tram Issue in the Technical Society] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1908. 30 oktyabrya (12 noyabrya), chetverg. № 9525. S. 5.
87. Zasedanie elektrotehnicheskogo otdela tehničeskogo obshestva [Meeting of the electrotechnical department of the technical society] (in Russian). *Utro*. 1908. 29 oktyabrya, sreda. № 578. S. 4.
88. V Tramvajnoj komissii elektrotehnicheskogo otdela [In the Tram Commission of the Electrical Department] (in Russian). *Utro*. 1908. 30 oktyabrya, chetverg. № 579. S. 4.
89. Doklad gorodskogo golovy po tramvajnomu voprosu, chitannyj v zasedanii Dumy 3 noyabrya [Report of the mayor on the tram issue, read at the meeting of the Duma on November 3] (in Russian). *Utro*. 1908. 8 noyabrya, subbota. № 587. S. 6.
90. Doklad gorodskogo golovy po tramvajnomu voprosu, chitannyj v zasedanii Dumy 3 noyabrya [Report of the mayor on the tram issue, read at the meeting of the Duma on November 3] (in Russian). *Utro*. 1908. 9 noyabrya, voskresene. № 588. S. 7.
91. Soveshanie po tramvajnomu voprosu [Meeting on the tram issue] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1909. 27 yanvaryja (9 fevralya), vtornik. № 9597. S. 4.
92. Soveshanie po tramvajnomu voprosu (okonchanie) [Meeting on the tram issue (concluded)] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1909. 28 yanvaryja (10 fevralya), sreda. № 9598. S. 5.
93. Chastnoe soveshanie po tramvajnomu voprosu [Private meeting on the tram issue] (in Russian). *Utro*. 1909. 27 yanvaryja, vtornik. № 651. S. 5.
94. Chastnoe soveshanie po tramvajnomu voprosu (Okonchanie) Private meeting on the tram issue (concluded)] (in Russian). *Utro*. 1909. 28 yanvaryja, sreda. № 652. S. 5.
95. E-. Iz dorozhnyh razgovorov [From road talk] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1909. 20 iyunya (3 iyulya), subbota. № 9717. S. 5.
96. Avtomobili [Cars] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1909. 27 yanvaryja (9 fevralya), vtornik. № 9597. S. 5.
97. Soobshenie na avtomobilyah s dachnoj roshej «Pomerki» [Communication by cars with the country grove «Pomerki»] (in Russian). *Utro*. 1909. 11 fevralya, sreda. № 663. S. 4.
98. Harkov–Pomerki [Kharkov–Pomerki] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1909. 19 marta (1 aprelya), chetverg. № 9640. S. 1.

99. Harkov–Pomerki [Kharkov–Pomerki] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1909. 22 marta (4 aprelya), voskresene. № 9643. S. 2.
100. Avtomobilnoe dvizhenie «Harkov–Pomerki» [Car traffic «Kharkov–Pomerki»] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1909. 22 maya (4 iyunya), sreda. № 9692. S. 1.
101. Avtomobilnoe dvizhenie «Harkov–Pomerki» [Car traffic «Kharkov–Pomerki»] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1909. 23 maya (5 iyunya), subbota. № 9693. S. 1.
102. Avtomobilnoe soobshenie [Car traffic] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 30 iyulya (12 avgusta), chetverg. № 9751. S. 4.
103. Avtomobilnoe soobshenie [Car traffic] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1909. 10 (23) aprelya, pyatnica. № 9657. S. 4.
104. Avtomobilnoe dvizhenie [Car traffic] (in Russian). *Utro*. 1909. 14 aprelya, vtornik. № 714. S. 4.
105. Ob avtomobilnoj ezde [About car driving] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1909. 18 aprelya (1 maya), subbota. № 9664. S. 5.
106. [Advertisement] (in Russian). *Utro*. 1909. 29 marta, voskresene. № 702. S. 8.
107. [Advertisement] (in Russian). *Utro*. 1909. 1 aprelya, sreda. № 703. S. 6.
108. [Advertisement] (in Russian). *Utro*. 1909. 5 aprelya, voskresene. № 707. S. 7.
109. [Advertisement] (in Russian). *Utro*. 1909. 16 aprelya, chetverg. № 716. S. 6.
110. [Advertisement] (in Russian). *Utro*. 1909. 23 aprelya, chetverg. № 722. S. 6.
111. [Advertisement] (in Russian). *Utro*. 1909. 14 iyunya, voskresene. № 766. S. 8.
112. [Advertisement] (in Russian). *Utro*. 1909. 21 iyunya, voskresene. № 772. S. 8.
113. K ustrojstvu avtobusnogo dvizheniya [To the device of bus traffic] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1909. 5 (18) noyabrya, chetverg. № 9831. S. 5.
114. Predlozhenie gorodu ob ustrojstve avtobusnogo dvizheniya parallelno konke [Proposal to the city on the arrangement of bus traffic parallel to the horse tram] (in Russian). *Utro*. 1909. 5 noyabrya, chetverg. № 885. S. 4.
115. Gorodskaya дума. Zasedanie 25-go noyabrya [City Council. November 25th meeting] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1909. 27 noyabrya (10 dekabrya), pyatnica. № 9850. S. 5.
116. Zasedanie gorodskoj dumy [Meeting of the City Council] (in Russian). *Utro*. 1909. 26 noyabrya, chetverg. № 902. S. 4–5.
117. Yus. Harkovskie rassказы. Nedelnye itogi [Kharkov stories. Weekly results] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1909. 29 noyabrya (12 dekabrya), voskresene. № 9852. S. 8.
118. K ustrojstvu avtobusnogo dvizheniya [To the device of bus traffic] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1909. 9 (22) dekabrya, sreda. № 9860. S. 6.
119. Avtobusy K. G. Shimanskogo [Buses K. G. Shimanskyi] (in Russian). *Utro*. 1909. 9 dekabrya, sreda. № 913. S. 5.
120. Gorodskaya дума. Zasedanie 21 dekabrya [City Council. December 21 meeting] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1909. 22 dekabrya (4 yanvary), vtornik. № 9871. S. 4.
121. K otkrytiyu avtomobilnogo dvizheniya v Harkove [To the opening of car traffic in Kharkov] (in Russian). *Utro*. 1910. 25 fevralya, chetverg. № 976. S. 4.
122. Zasedanie gorodskoj dumy [City Council meeting] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1910. 13 (26) marta, subbota. № 9937. S. 4.
123. Gorodskaya дума. Zasedanie 13-go marta [City Council. Meeting on March 13] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1910. 14 (27) marta, voskresene. № 9938. S. 7.
124. Zasedanie gorodskoj dumy [City Council meeting] (in Russian). *Utro*. 1910. 13 marta, subbota. № 990. S. 4.
125. Ispytanie avtobusov [Bus test] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1910. 29 aprelya (12 maya), chetverg. № 9975. S. 4.
126. Otkrytie avtobusnogo dvizheniya [The opening of bus traffic] (in Russian). *Utro*. 1910. 29 aprelya, chetverg. № 1028. S. 4.
127. Popravka [Correction] (in Russian). *Utro*. 1910. 30 aprelya, pyatnica. № 1029. S. 6.

128. Rezoner. Po gorodu (Mysli, besedy, nablyudeniya) [Around the city (Thoughts, conversations, observations)] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1910. 2 (15) maya, voskresene. № 9978. S. 7.
129. K dvizheniyu avtobusov [To the buses movement] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1910. 18 (31) maya, vtornik. № 9991. S. 5.
130. K otkrytiyu avtobusnogo dvizheniya [To the bus traffic opening] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1910. 2 (15) iyunya, sreda. № 10003. S. 4.
131. Probnaya poezdka avtobusa [Test bus ride] (in Russian). *Utro*. 1910. 2 iyunya, sreda. № 1056. S. 5.
132. Avtobusnoe dvizhenie [Bus traffic] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1910. 5 (18) iyunya, subbota. № 10006. S. 4.
133. K avtobusnomu dvizheniyu [To bus traffic] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1910. 8 (21) iyunya, vtornik. № 10008. S. 4.
134. Avtobusnoe dvizhenie [Bus traffic] (in Russian). *Utro*. 1910. 8 iyunya, vtornik. № 1061. S. 4.
135. Harkovskij avtobus na Privokzalnoj ploskadi [foto]; Harkovskij avtobus u sada Veterinarnogo instituta [foto] [Kharkov bus on the Railway Station Square [photo]; Kharkiv bus near the garden of the Veterinary Institute [photo]] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1910. 20 iyunya, voskresene. Illyustrirovannoe pribavlenie k № 10019. S. 3.
136. Harkovskie kontrasty [Kharkov contrasts] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1910. 4 iyulya, voskresene. Illyustrirovannoe pribavlenie k № 10031. S. 4.
137. Dvizhenie avtobusov prodolzhaetsya [The bus traffic continues] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1910. 9 (22) iyunya, sreda. № 10009. S. 4.
138. Avtobusy [Buses] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1910. 10 (23) iyunya, chetverg. № 10010. S. 4.
139. Avtobusy i konka [Buses and horse trams] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1910. 12 (25) iyunya, subbota. № 10012. S. 4.
140. Avtobusy [Buses] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1910. 15 (28) iyunya, vtornik. № 10014. S. 5.
141. Karmannaya krazha [Pickpocketing] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1910. 16 (29) iyunya, sreda. № 10015. S. 4.
142. Karmannaya krazha [Pickpocketing] (in Russian). *Utro*. 1910. 16 iyunya, sreda. № 1068. S. 5.
143. 15 iyunya vecher [June 15 evening] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1910. 17 (30) iyunya, chetverg. № 10016. S. 6.
144. Ushiby [Bruises] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1910. 24 iyunya (7 iyulya), chetverg. № 10022. S.
145. Ushiby [Bruises] (in Russian). *Utro*. 1910. 24 iyunya, chetverg. № 1075. S. 4.
146. Avtobus i loshadi [Bus and horses] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1910. 8 (21) iyulya, chetverg. № 10034. S. 4.
147. Novye avtobusy [New buses] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1910. 25 iyunya (8 iyulya), pyatnica. № 10023. S. 4.
148. Dvizhenie avtobusov [Bus traffic] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1910. 24 iyulya (6 avgusta), subbota. № 10048. S. 4.
149. Dva sposoba peredvizheniya v Harkove. Vagon konno-zheleznoj dorogi. Avtobus [foto] [Two ways of getting around in Kharkov. Horse-drawn railroad car. Bus [photo]] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1910. 21 noyabrya, voskresene. № 10148. S. 3.
150. Novyj avtobus [New bus] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1910. 1 (14) avgusta, voskresene. № 10055. S. 6.
151. Avtobusnaya koncessiya [Bus concession] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1910. 21 oktyabrya (3 noyabrya), chetverg. № 10121. S. 4.
152. K osmotru avtobusov [To the inspection of buses] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1910. 12 (25) sentyabrya, voskresene. № 10089. S. 7.
153. K osmotru avtobusov [To the inspection of buses] (in Russian). *Utro*. 1910. 12 sentyabrya, voskresene. № 1142. S. 3.
154. V gorodskoj dume [In the City Council] (in Russian). *Utro*. 1910. 13 noyabrya, subbota. № 1194. S. 5.
155. Gorodskaya дума [City Council] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1911. 5 (18) fevralya, subbota. № 10210. S. 3–4.
156. V gorodskoj dume [In the City Council] (in Russian). *Utro*. 1911. 5 fevralya, subbota. № 1263. S. 4.

157. Avtobusnoe dvizhenie [Bus traffic] (in Russian). *Utro*. 1911. 30 marta, sreda. № 1307. S. 5.
158. Avtobusnoe dvizhenie [Bus traffic] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1911. 9 (22) aprelya, subбота. № 10263. S. 3.
159. Avtobusnoe dvizhenie [Bus traffic] (in Russian). *Utro*. 1911. 9 aprelya, subбота. № 1316. S. 5.
160. Postanovlenie harkovskoj gorodskoj dumy [Resolution of the Kharkiv City Council] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1911. 26 fevralya (11 marta), subбота. № 10228. S. 6.
161. Zasedanie gubernskogo po zemskim i gorodskim delam prisutstviya [Meeting of the provincial presence on zemstvo and city affairs] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1911. 20 aprelya (3 maya), sreda. № 10271. S. 3.
162. Na gorodskom kladbishe [At the city cemetery] (in Russian). *Utro*. 1911. 19 aprelya, vtornik. № 1323. S. 6.
163. Zhurnalist. Melochi zhizni [Little nothings of life] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. 1913. 31 oktyabrya (13 noyabrya), chetverg. № 11709. S. 6.